

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Eastern European National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 34 ISSUE 34

Луцьк
2019

Рекомендовано до друку вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 16 від 26.12.2019 р.)

Головний редактор

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Ірина Валітова Брест, Білорусь

Ігор Коцан Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Любов Найдьонова Київ, Україна

Віталій Татенко Луцьк, Україна

Ольга Лазорко Київ, Україна

Микола Слюсаревський Київ, Україна

Віктор Коширець Луцьк, Україна

Людмила Малімон Луцьк, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Гошовський Я. – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Лазорко О. – доктор психологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кочубейник О. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за напрямом «Психологічні науки» (дивитися Додаток 12 до наказу МОН України від 12 травня 2016 р. № 515).

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psurjournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19837-9637 ПР від 11.04.2013 р.

Видавець: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2019

© Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2019

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2019

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Record of proceedings # 16, 26.12.2019*

Editor-in-Chief

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Irina Valitova Brest, Belarus

Ihor Kotsan Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Lubov Naidionova Kyiv, Ukraine

Vitaliy Tatenko Kyiv, Ukraine

Olha Lazorko Lutsk, Ukraine

Mykola Sliusarevskyi Kyiv, Ukraine

Viktor Koshyrets Lutsk, Ukraine

Ludmala Malimon Lutsk, Ukraine

Reviewers: Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),
Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine),
Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),
Prof. **Olha Lazorko** (Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (see: Appendix to the Ministry of Education and Science of Ukraine decision № 515, issued 12th May, 2016).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Eastern European National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine). Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine # DK 4513 issued 28.03.2013.

© Honcharova, V. (cover), 2019

© Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2019

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2019

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

РИНЦ

Google Scholar

ResearchBib

Ukrainian scientific periodicals

ЗМІСТ

Передмова	9
Брагіна Катерина Соціально-психологічні установки в профілі губристичної мотивації осіб літнього віку	10
Гошовська Дарія, Гошовський Ярослав Превентивно-корекційна допомога депривованим дітям із симптомами психоемоційного вигорання	24
Журавльова Олена, Журавльов Олександр Співвідношення поняття «прокрастинація» з іншими конструктами, що вказують на схильність індивіда до дилаторної поведінки	36
Кічук Антоніна До питання про особливості емоційного складника психологічного здоров'я студентської молоді	49
Коструба Наталія Концепт «молитва» у свідомості молоді: психолінгвістичний аналіз	65
Кульчицька Анна, Федотова Тетяна Особливості взаємозв'язку між конструктом професійного вигорання та проявом агресивних форм поведінки особистості	80
Лазорко Ольга Трансформація підходів до освіти дорослих у сучасних умовах: світові тренди та виклики	94
Миропольцева Ніна Індивідуально-психологічні особливості цільової спрямованості майбутніх психологів	107
Мушкевич Валентин Психологічні чинники переживання стресу військовослужбовцями	119
Мушкевич Мирослава Психологічні особливості чинників особистісного та міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу	137
Назаревич Вікторія Явище остракізму в системі трансцендетальних понять життєвої форми	155
Нікітенко Ганна Оптимізація психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби	175
Омельченко Тетяна Експериментальне дослідження особистісного саморозвитку майбутніх практичних психологів	194

Пріб Гліб, Бондар Світлана	
Психологічні та психоемоційні проблеми порушення життєдіяльності сім'ї при різних стилях сімейної взаємодії	206
Савчук Володимир	
Психологічні особливості інтегративної функції міфу в контексті його зіставлення з історією	219
Фесун Галина, Нечитайло Тетяна, Канівець Тетяна	
Взаємозв'язок компонентів синдрому «професійного вигорання» з особливостями сімейного статусу в педагогів	232
Шевчук Ольга	
Теорії особистості диспозиційного напрямку: порівняльний аналіз теоретичних конструктів та діагностичних засобів	249
Шинкарук Олег	
Патріотичне виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України на зразках прикордонної історії: психологічний аспект	261
Шмарова Наталія	
Психологічні особливості фрустрації в людей із міграційними намірами ...	278
Яровий Дмитро	
Психологічні практики в соціальних медіа як спосіб конструювання ефектів (на прикладі монотонії)	289
Пам'ятка авторіві	308

TABLE OF CONTENTS

Preface	9
Brahina Kateryna Social-Psychological Attitudes in the Profile of Hubristic Motivation of the Elderly	10
Hoshovska Daria, Hoshovskyi Yaroslav Preventive and Correctional Assistance to Deprived Children with Symptoms of Psychoemotional Burnout	24
Zhuravlova Olena, Zhuravlov Oleksandr Relationship of the Procrastination Concept with Other Constructs that Indicate the Individual Tender to Dilateral Behavior	36
Kichuk Antonina To the Question of the Emotional Component's Outlines of Student Youth's Psychological Health	49
Kostruba Nataliia The Concept «Prayer» in the Consciousness of Young People: Psycholinguistic Analysis	65
Kulchytska Anna, Fedotova Tetiana Characteristics of the Interrelation between the Construct «Occupational Burnout» and the Expression of Aggressive Forms of Personal Behavior	80
Lazorko Olha Transformation Approach to Education of Adults in Modern Conditions: Global Trends and Challenges	94
Myropoltseva Nina Individual and Psychological Features of Future Psychologists' Target Orientation	107
Mushkevych Valentyn The Psychological Factors of Military Man Stress Experience	119
Mushkevych Myroslava Psychological Peculiarities of Factors of Personal and Interpersonal Functioning of Family Members with Problem Children on the Basis of Family Status	137
Nazarevich Viktoriya The Phenomenon of Ostracism in the System of Transcendental Concepts of Life Form	155
Nikitenko Hanna Program Approbation of Psychological Readiness Optimization of Mobilized Persons for Military Service	175
Omelchenko Tetiana Experimental Study of Personality Self-Development of Future Practicing Psychologists	194

Prib Hlib, Bondar Svitlana	
Psychological and Psychoemotional Disorders of Family Functioning	206
Savchuk Volodymyr	
Psychological Peculiarities of Myth's Integrative Function in the Context of its Comparison with History	219
Fesun Halyna, Nechytailo Tetyana, Kanivets Tetiana	
Interconnection between the Components of «Professional Burnout» Syndrome and the Features of Marital Status of Teachers	232
Shevchuk Olha	
Personality Theories of Dispositional Direction: Comparative Analysis of Theoretical Constructs and Diagnostic Means	249
Shynkaruk Oleh	
Patriotic Education of Cadets of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine on Examples of Border History: Psychological Aspect	261
Shmarova Natalia	
Psychological Peculiarities of Frustration of People with Migration Intentions	278
Iaroyvi Dmytro	
Psychological Practices in Social Media as a Method of Constructing Effects (on the Example of Monotony)	289
Guidelines for Authors.....	308

ПЕРЕДМОВА

На завершення року важливо підбити підсумки. І зробити це потрібно не декларативно, а чуттєво. Хотілося б вірити, що за науковим стилем журналу все ж таки читачі зможуть віднайти для себе емоційні відгуки рефлексивних переживань під час ознайомлення з матеріалом часопису. Якщо ми заінтригували, то можете приступати до ознайомлення зі змістом цього випуску.

Психологія – це мистецтво людського взаєморозуміння, сенс якого полягає в досягненні життєвого й професійного успіху, незалежно від віку, статі, статусу. За будь-яких умов людина завжди прагне наблизити та, за можливості, подовжити події, які асоціюються з особистісним самовдосконаленням і зростанням. Це природно для людини, і презентовані доробки від теоретичного аналізу освіти дорослих у сучасних умовах у ракурсі виокремлення світових трендів та викликів до емпіричного вивчення соціально-психологічних установок у профілі губристичної мотивації осіб літнього віку є яскравим підтвердженням цього.

Людина здатна переживати щасливі моменти життя, коли вона може задовольнити свої фундаментальні потреби в любові й безпеці. Першим гарантом любові та безпеки є сім'я. Ось чому так важливо знати специфіку превентивно-корекційної допомоги депривованим дітям із симптомами психоемоційного вигорання, а також особливості особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, та різноманітні психоемоційні порушення життєдіяльності сім'ї при різних стилях сімейної взаємодії.

Щоб допомогти людині бути щасливою й успішною, доцільно звернути увагу на серію наукових доробок, які моделюють її безпеку під час професійного становлення. А це презентовані дослідження з вивчення емоційного складника психологічного здоров'я студентства, деталізації прокрастинації, емоційного вигорання, професійного стресу, психологічної готовності до діяльності для різних професійних груп. Я думаю, що всі погодяться з тим, що тотальні життєві принципи успішної людини формуються через реалізацію місії її ставлення до світу. І цього аспекту стосуються статті, у яких розкриваються центрована й водночас відцентрована природа психічного відображення в усвідомленні значення молитви, розкритті явища остракізму в системі трансцендетальних понять життєвої форми, з'ясуванні інтегративних функцій міфу, психологічних аспектів патріотизму тощо. У будь-якому випадку людина сама будує соціальну матрицю особистісного успіху, яка є похідною від освіти, психологічної культури, світогляду й соціального досвіду.

Шановні читачі! Дякуємо Вам за увагу та інтерес до нашого видання. Цікавих Вам наукових винаходів!

Головний редактор Жанна Вірна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УСТАНОВКИ В ПРОФІЛІ ГУБРИСТИЧНОЇ МОТИВАЦІЇ ОСІБ ЛІТНЬОГО ВІКУ

Брагіна Катерина

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
fox.minstrel@gmail.com

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз та емпіричне обґрунтування взаємозв'язку соціально-психологічних установок і губристичної мотивації осіб літнього віку. Теоретичне обґрунтування проблеми стосується питань необхідності вивчення цього аспекта у віковій групі осіб літнього віку з обов'язковим урахуванням аналізу реінтеграційних умов успішної само-реалізації й удосконалення особистості. Зазначено, що губристична мотивація в ознаках досконалості та переваги визначає внутрішні ресурси саморозвитку особистості. Підкреслено, що регуляційну роль у проявах губристичної мотивації здійснюють соціально-психологічні установки, які засобом вибіркового ставлення до навколишнього світу й самого себе визначають внутрішню активність у досягненні бажаних цілей. Розроблена програма емпіричного дослідження, а також комплекс використаних методів математичної обробки результатів дослідження дають змогу конкретизувати теоретичні положення у вигляді реальних психологічних фактів: установлено дві форми стабілізаційного й дезорганізаційного впливу соціально-психологічних установок на зміст губристичної мотивації; доведено, що прагнення до досконалості як показника губристичної мотивації осіб літнього віку пов'язане зі стабільними переживаннями щодо оцінки та розуміння ними соціально-психологічних настанов і змін; а прагнення до переваги зв'язано з дестабілізаційними переживаннями потреби у владі, що часто призводить до внутрішньої невизначеності, неоднозначності й конфліктності. Зафіксовано позитивні інтеркореляційні зв'язки між показниками потреби у владі та установкою на результат, егоїзм, гроші й свободу, підтверджують прояви в цій віковій групі консерватизму та самопожертви задля збереження своїх інтересів і поглядів, зацікавленість у фінансовій незалежності та домінуючій позиції контролю над іншими з метою підвищення рівня довіри до себе та зростання значущості своєї особистості.

Ключові слова: губристична мотивація, досконалисть, перевага, соціально-психологічні установки, потреба у владі, літній вік.

Brahina Kateryna. Social-Psychological Attitudes in the Profile of Hubristic Motivation of the Elderly. The article is devoted to the theoretical and methodological analysis and empirical substantiation of the relationship of social-

psychological attitudes and hubristic motivation of the elderly. The theoretical justification of the problem concerns the need to study this aspect in the age group of elderly people due to the mandatory accounting and analysis of the reintegration conditions of successful self-realization and personal improvement. It is noted that hubristic motivation in the signs of perfection and superiority, determines the internal resources of self-development of the individual. It is emphasized that the regulating role in the manifestations of hubristic motivation is carried out by social-psychological attitudes, which, by means of selective attitude to the world and to oneself, determine the internal activity in achieving the desired goals. The developed program of empirical research, as well as a complex of used methods of mathematical processing of results of research allows to specify the theoretical propositions in the form of real psychological facts: two forms of stabilizing and disruptive influence attitudes to the content hubristic motivation are established; it is proved that commitment to excellence as an indicator hubristic motivation of the elderly is associated with a stable experience on assessing and understanding their attitudes and changes; the desire for supremacy finds a connection with destabilizing experiences of the need for power, which often leads to internal uncertainty, ambiguity and conflict. Fixed positive intercorrelation connections between indicators of need for power and installation on result, egoism, money and freedom confirm manifestations in this age group of conservatism and self-sacrifice for the sake of preservation of the interests and views, interest in financial independence and a dominating position of control over others for the purpose of increase of level of trust to itself and growth of importance of the personality.

Key words: hubristic motivation, perfection, superiority, social-psychological attitudes, the need for power, the elderly.

Брагина Екатерина Игоревна. Социально-психологические установки в профиле губристической мотивации лиц пожилого возраста. В статье приводится теоретико-методологический анализ и эмпирическое обоснование взаимосвязи социально-психологических установок и губристической мотивации лиц пожилого возраста. Теоретическое обоснование проблемы касается вопросов необходимости изучения этого аспекта в возрастной группе лиц пожилого возраста в силу обязательного учета и анализа реинтеграционных условий успешной самореализации и совершенствования личности. Отмечается, что губристическая мотивация в признаках совершенства и превосходства, определяет внутренние ресурсы саморазвития личности. Подчеркивается, что регулирующую роль в проявлениях губристической мотивации играют социально-психологические установки, которые средством выборочного отношения к окружающему миру и самому себе, определяют внутреннюю активность в достижении желаемых целей. Разработана программа эмпирического исследования, а также комплекс использованных методов математической обработки результатов исследования позволяет конкретизировать теоретические положения в виде реальных психологических фактов: установлены две формы стабилизирующего и дезорганизирующего влияния социально-психологических

установок на содержание губристической мотивации; доказываемся, что стремление к совершенству как показатель губристической мотивации лиц пожилого возраста связано со стабильными переживаниями относительно оценки и пониманием ими социально-психологических установок и изменений; а стремление к превосходству находит связь с дестабилизирующими переживаниями потребности во власти, что часто приводит к внутренней неопределенности, неоднозначности и конфликтности. Зафиксированы положительные интеркорреляционные связи между показателями потребности во власти и установкой на результат, эгоизм, деньги и свободу, подтверждают проявления в этой возрастной группе консерватизма и самопожертвования ради сохранения своих интересов и взглядов, заинтересованность в финансовой независимости и доминирующей позиции контроля над другими с целью повышения уровня доверия к себе и роста значимости своей личности.

Ключевые слова: губристическая мотивация, совершенство, превосходство, социально-психологические установки, потребность во власти, пожилой возраст.

Постановка наукової проблеми. У сучасній психології проблема вивчення самореалізації людей літнього віку набирає обертів наукової респектабельності, адже ця вікова група на фоні реінтеграційних змін потребує особливої уваги щодо питань повноцінного використання власного досвіду, побудови міжособистісних стосунків, здатності прийняття конструктивних рішень тощо. Свідченням є розповсюджені приклади репрезентації образу людини похилого віку як особи, яка може розвивати свої таланти та досягати різноманітні цілі. Саме в цьому аспекті підтверджується теза К. Роджерса про «актуалізуючу тенденцію» як прагнення організму до вияву й розвитку всіх своїх можливостей способом, який слугує його збереженню та вдосконаленню (Роджерс, 1994). При цьому акцентовано не лише на особистість і її характеристики, а й на її діяльність і фактори, які ініціюють та корегують її поведінку, серед яких особливе місце відводиться мотивації й соціально-психологічним установкам.

Серед мотиваційних атрибутів діяльності та поведінки людини надто важлива її губристична характеристика, яка визначає шляхи саморозвитку й самовдосконалення особистості. Ще Арістотель наголошував про стан повної досконалості (євдемонії), якого може досягнути громадянин полісу, котрий володіє чеснотами як особливими рисами характеру. На його думку, основною чеснотою є практична розумність (phronesis), що поєднує інтелектуальну й практичну сфери та є основою особистості (Роменець, 1989). Особистісне зрос-

тання до стану повної досконалості можливе лише тоді, коли, виконуючи будь-яку справу, людина, осмислено підходячи до старої схеми виконання цієї дії, удосконалює її. Діючи таким чином, індивід проходить процеси реінтеграції особистості, що передують змінам у стереотипних діях, зумовлених соціально-психологічними установками. Внутрішня інтенція такої особистісної позиції відображається в її доброчесності, що найкраще виявляється в зрілому віці, адже «доброчесна людина діє справедливо або стримано не тому, що її зобов'язує закон, а тому, що вона прагне так діяти» (Hughes, 1996). Отже, подальше вивчення цієї проблеми поглибить знання про фактори людської діяльності та мотиви, розширить картину бачення образу особи літнього віку як активного індивіда, котрий прагне до саморозвитку й самореалізації, а ракурс вивчення взаємозв'язку між соціально-психологічними установками та губристичною мотивацією, розкриє детермінаційні закономірності цього психологічного явища.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Вивчення проблеми губристичної мотивації представлено широким колом наукових доробок з узагальнення підходів і теорій самоствердження особистості (А. Адлер, Ю. Козелецький, А. Розов, Н. Цибра та ін.), а також дослідження самозначущості людини як особистісного явища (Ж. Вірна, Є. Нікітін, Г. Сурдін, Н. Харламенкова й ін.). Фундаментальне узагальнення вивчення губристичної мотивації в структурі суб'єкта діяльності, де враховані її детермінація, особливості впливу прагнення до переваги та досконалості на Я-концепцію і їх зв'язок із мотивами провідної діяльності, здійснено в докторській дисертації К. Фоменко. Щодо вивчення соціально-психологічних установок, що розгляд базових положень функціонування цього психологічного феномену належить О. Асмолову, К. Ланге, Д. Узнадзе, М. Сміту, В. Ядову.

Мета статті – теоретико-методологічний аналіз та емпіричне обґрунтування взаємозв'язку соціально-психологічних установок і губристичної мотивації осіб літнього віку.

Методи та методики. У дослідженні використано такі методи: теоретичні (аналіз, узагальнення, систематизація наукової літератури з питань вивчення соціально-психологічних установок і губристичної мотивації); емпіричні (тестування з використанням опитувальника «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребнісній сфері» О. Потьомкіної й опитувальника губристичної мотивації К. Фоменко); методи математичної статистики (кое-

фіцієнт кореляції Пірсона). Статистичні обрахунки здійснювалися за допомогою програмного забезпечення SPSS для Windows версія 23).

Вибірку дослідження становили 84 особи літнього віку віком 60–85 років. Під час формування вибіркової сукупності дотримано вимог до її змістовності й еквівалентності. Слідування критерію еквівалентності виражалося в нормальному розподілі емпіричних даних, отриманих з усієї вибірки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Теоретичний огляд проблеми стосується розгляду феномену губристичної мотивації як стійке прагнення людини до самоствердження, підвищення своєї самооцінки та значущості (Козелецький, 1991). Згідно з К. Фоменко, самоствердження є природним й основним рушієм активності особистості та регуляції її діяльності (Фоменко, 2017). Людина, керована губристичною мотивацією, не обмежується лише бажанням отримання влади, оскільки особистості з вираженим бажанням до переваги недостатньо просто бути визначною – вона бажає досягти вершини досконалості. Подібні мотиви трапляються також в індивідуальній психології А. Адлера, котрий вважав пошук досконалості основним рушієм особистості. Протягом життя кожна людина накопичує досвід, котрий сприяє появі почуття власної неповноцінності, і яке вона прагне компенсувати за допомогою почуття власної неперевершеності. Це почуття є природним та з'являється ще в дитинстві, коли дитина порівнює себе з іншими членами сім'ї – більш сильними й дорослими (Адлер, 1997).

Загалом, узагальнюючи явище губристичної мотивації, чітко простежуємо її зв'язок із психічними процесами та властивостями, що визначають саморегуляцію суб'єкта, систему його когніцій, поведінкових й емоційних проявів. Також губристична мотивація тісно пов'язана з феноменом самореалізації як базової потреби безперервного динамічного процесу розвитку та вдосконалення особистості і як чинника психічного здоров'я й довголіття людини (Вічалковська, 2015). Особливо цей зв'язок видимий в осіб зрілого віку, коли найяскравіше проявляються внутрішні ресурси їх саморозвитку, і саме переживання відчуття досконалості й переваги часто виступає головним рушієм виходу за межі буденності та побудови нових життєвих перспектив (Титаренко, 1998).

Продовжуючи аналіз проявів губристичної мотивації, урахуємо, що в реальності людина перебуває в умовах безперервних змін

як навколишнього світу – об'єктивної дійсності, так і внутрішнього, суб'єктивного світу – психічного відображення, які мають для неї форму певних подій. Для того щоб жити й діяти в цих умовах, людина прагне оцінити та зрозуміти зміни, які відбуваються. Це прагнення спрямовує її подальшу активність і перетворює її в суб'єкта. Але через нескінченне різноманіття змін людина виокремлює лише частину з них. Це здійснюється суб'єктом засобом вибіркового ставлення до навколишнього світу й самого себе, а основою цієї вибірковості є оцінка суб'єктивної значущості подій, які відбуваються в житті людини. Саме в цьому контексті заявляють про себе соціально-психологічні установки, які забезпечують реагування індивіда на ту ситуацію, у котрій він опинився, та які сприяють досягненню ним бажаних цілей.

Зокрема, К. Ланге називає установкою несвідому неусвідомлену готовність організму людини до дій, котра ґрунтується на попередньому досвіді (Lange, 1885). Д. Узнадзе дещо розширює це поняття, стверджуючи, що установка – це стан неусвідомленої внутрішньої готовності суб'єкта до сприйняття майбутніх подій та дій у певному напрямку (Узнадзе, 1977). Ґрунтовний аналіз діяльнісного обґрунтування установки представлений О. Асмоловим у його концепції ієрархічної порівневої природи установки, де виокремлено чотири рівні установочної регуляції діяльності: рівень смислової установки, рівень цільової установки, рівень операціональної установки та психофізіологічні механізми – реалізатори установки. При цьому смислова установка – установка провідного рівня регуляції діяльності – «актуалізується мотивом діяльності та являє собою форму вираження особистісного смислу у вигляді готовності до виконання спрямованої діяльності» (Асмолов, 1979: 62–63). Смислова установка проявляється в збереженні спрямованості діяльності, вона існує як в усвідомлюваній, так й в неусвідомлюваній формі. Змінення, реорганізація смислових установок пов'язані зі змінами смислової сфери особистості, її мотивами. Звідси виходить, що «... лише під час перебування мотивів діяльності відбувається перебудова загальних смислових установок» (Асмолов, 1979: 75]. Смислові установки реалізуються через установки нижчих рівнів, регулюють їх, визначаючи процес утворення цілей і завдань. Д. Леонтьєв, розкриваючи структурно-функціональну природу смислової реальності, визначає смислову установку як «складову виконавчих механізмів діяльності, яка відо-

бражає в собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності, на які вона спрямована і яка феноменологічно проявляється в різноманітних формах впливу на протікання актуальної діяльності» (Леонт'єв, 2001: 184).

Необхідними умовами виникнення установки є наявна в цей момент актуальна потреба людини та ситуації, у якій реально задовольнити це прагнення. М. Сміт, зі свого боку, розділяє поняття «установки» та «соціальної установки», або атитюду, котра є стійкою схильністю до оцінки, що формується на основі попереднього досвіду індивіда та його поведінкових намірів (Smith, 1956). Ці наміри або інтенції можуть уключати очікування, прагнення й плани людини (Белинская, 2001). Основною відмінністю атитюду від установки є те, що він функціонує на рівні соціуму та є станом людської свідомості. Це переживання людиною цінності й сенсу соціального об'єкта (Андреева, 2009).

Представлений теоретичний екскурс дає змогу виокремити положення, якими керуватимемося в подальшому розгляді проблеми. По-перше, співвідношення діяльності та установки має подвійний характер: діяльність первинна відносно установки в генетичному плані, а установка первинна відносно діяльності у функціональному аспекті. По-друге, рівень установочної регуляції та її особливості відповідають рівню регуляційної активності суб'єкта. І, по-третє, установочна регуляція діяльності має динамічний характер. Установки можуть змінювати своє місце в ієрархії у зв'язку зі змінами в структурі діяльності предмета, на який вони спрямовані. Зв'язки між установками відповідають зв'язкам між одиницями діяльності. Тому зрозуміло, що роль установок і, зокрема, соціально-психологічних, є досить важливою, адже результатом їх функціонування є зроблений вибір та прийняття певного рішення.

В осіб літнього віку саме соціально-психологічні установки набувають неусвідомлюваного внутрішнього опору, який блокує формування в них свідомості нового реального досвіду, що часто призводить до кризи чи навіть соматичної або психічної хвороби. Для такої реабілітації потрібне щире особистісне прагнення до повноцінного використання власного досвіду, усіх своїх потенцій. У випадку, коли соціально-психологічні установки усвідомлюються, вони втрачають формат психологічних захистів, і набувають потужного регулятивного змісту в поставці цілей, прийнятті рішень, створенні намірів тощо.

Виходячи з проведеного аналізу, можемо припустити, що саме регуляційний зміст соціально-психологічних установок визначає зміст губристичної мотивації, що проявляється не лише у формі губристичних мотивів (досконалість, перевага), але й переживань, які змушують людину змінювати поведінку та діяльність і виконувати вчинки. Тенденції й закономірності взаємозв'язку соціально-психологічних установок і губристичної мотивації осіб літнього віку мають свою специфіку, вивчення якої відображено в реалізації складеної емпіричної програми дослідження.

За результатами опитувальника губристичної мотивації К. Фоменко отримано психодіагностичний профіль її прояву, у якому продемонстровано домінування губристичного показника домінування ($X_{сер}=41,8$), порівняно з показником переваги ($X_{сер}=27,4$). Під час обробки результатів констатувального зрізу використовувався кореляційний аналіз (r-Пірсона) для встановлення взаємозв'язку між діагностованими показниками. За вказаними губристичними показниками зафіксовано статистично значущий зв'язок ($r=0,384$ при $p \leq 0,01$). Результати взаємозв'язку показників губристичної мотивації та соціально-психологічних установок подано в табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок губристичної мотивації та соціально-психологічних установок літніх людей

	Про- цес	Резуль- тат	Альт- руїзм	Его- їзм	Пра- ця	Гро- ші	Сво- бода	Вла- да
Доско- налість	0,097	0,016	0,078	-0,064	-0,013	0,009	-0,023	- 0,007
Перевага	-0,026	0,174	0,061	0,197	0,099	0,209	0,075	,366**

Примітка. Кореляції значущі на рівні ** $p < 0,01$.

Цікавим виявився факт, що домінуючий прояв губристичного показника досконалості не продемонстрував зв'язку з показниками соціально-психологічних установок, на відміну від слабовираженого показника переваги, із яким корелює показник соціально-психологічної установки влади, що є цілком закономірним психологічним фактом. Загалом особа з високим рівнем губристичної мотивації намагатиметься отримати домінуючу позицію в соціальній групі та прагнутиме зайняти місце лідера, навіть керуючись мотивацією до-

сягнення. Влада для неї є не лише ціллю, а й засобом отримання переваги над іншими, суспільного визнання. Орієнтуючись на владу, людина з високим рівнем губристичної мотивації діє відповідно до цієї установки, часто використовуючи такі риси характеру, як хитрість або амбіційність.

Результати вивчення інтеркореляційних зв'язків між показниками соціально-психологічних установок представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Інтеркореляційні зв'язки між показниками соціально-психологічних установок осіб літнього віку

Показник	Результат	Альтруїзм	Егоїзм	Гроші	Свобода
Влада	,266*	-,253*	,491**	,247*	,348**

Примітка. Кореляції значущі на рівні ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Результати дослідження також засвідчили наявність статистичного зв'язку між установкою на владу й установкою на результат. Людині, котра прагне затвердитись у суспільстві, недостатньо просто йти до своєї мети – вона хоче досягти кінцевого результату, і лише тоді отримує задоволення від зробленої роботи. Вона схильна оцінювати ризики, на які йде, продумувати план дій наперед, чітко формувати уявлення про ціль. Установка на результат забезпечує надійність та чіткість виконання завдання, тому людина намагається діяти так, щоб усе йшло за планом. Це може проявлятися у консерватизмі, педантичності, спробах контролювати процес. Націлена на результат людина часто може пояснювати свої дії тим, що ціль виправдовує засоби, вона схильна жертвувати своїм часом і спілкуванням з іншими задля досягнення кінцевої мети.

Установлено статистично значущий зв'язок між установкою на владу та установкою на егоїзм. Людина, котра прагне влади, змушена думати, передусім, про свої потреби та не покладатися на інших унаслідок можливої конкуренції. Свої інтереси вона ставить вище від інтересів інших, вважаючи реалізацію своїх бажань більш корисною як для себе, так і для навколишніх. Вона переймається лише своїм статусом та успіхом, працює над своїм образом і становищем у суспільстві. У боротьбі з конкурентами не нехтує використанням обману й хитрощів. Вона націлена дійти до своєї мети будь-якою ціною, тому егоїстична поведінка є необхідним засобом, до якого вдається

людина. Егоїзм може виступати також як спотворена форма механізму захисту задля збереження своїх інтересів і поглядів. У буденному житті егоїзм може проявлятися і як гедонізм – людина, яка керується установкою на владу, схильна оточувати себе предметами комфорту та розкоші, навіть якщо вона й не потребує їх.

Установлено негативний кореляційний зв'язок між установкою на альтруїзм і владу: альтруїстично спрямована людина не схильна проявляти високого рівня зацікавленості владою, оскільки її основною метою є допомога тим, хто потребує підтримки. Її головне бажання – турбуватися про інших, часто на шкоду собі. На противагу їй людина, яка бажає отримати домінуючу позицію в соціумі, менш схильна допомагати навколишнім. Навіть якщо вона проявляє альтруїстичну поведінку, то найчастіше нею керує не так прагнення підтримати когось, як бажання отримати з цього певну вигоду. Така людина не схильна витрачати свої ресурси – час, гроші, здоров'я – задля безкорисної допомоги нужденним. Якщо вона вирішила підтримати когось, то такі дії є своєрідним підкупом оточення, із метою підвищення рівня довіри до себе та зросту значущості своєї особистості в очах інших.

Статистично значущий зв'язок між установкою на гроші й на владу підтверджує положення, що в людини, котра прагне отримати владну позицію в суспільстві, часто виникає асоціація, що фінансова спроможність дає їй більші можливості керувати тими, хто її оточує, робить її думку в соціумі важливішою, надає більші повноваження, а її рішення стають більш соціально значущими. Великі фінансові можливості не лише привертають до неї увагу, а й роблять певним узірцем успішності та популярності. Для особи, котра прагне влади, отримання визнання за рахунок володіння грошима може бути найпростішим способом досягнення цілі, оскільки отримання авторитету за допомогою особистісних якостей – набагато довший та складніший процес, що потребує великих зусиль. Водночас фінанси можуть виступати і як засіб отримання влади, оскільки задля досягнення своєї мети людина схильна йти на підкуп і не завжди діяти чесно.

Зафіксований статистично значущий зв'язок між установкою на свободу та владу відображає специфіку того, що, орієнтуючись на свободу, людина схильна намагатися займати певну домінуючу позицію заради того, щоб контролювати ситуацію та зберігати свою незалежність від інших. Якщо людина прагне досягти влади, то свобода від впливу інших також буде вагомим фактором досягнення цілі,

оскільки особа не підкорятиметься тим рамкам, котрі створюють інші люди. Вона самостійно прийматиме рішення та керуватиме своїм життям. Проте в той самий час у людини залишається ризик перетворити прагнення до свободи на егоїзм.

Отримані результати становили основу для підбивання підсумків щодо вивчення взаємозв'язку соціально-психологічних установок і губристичної мотивації осіб літнього віку: у профілі губристичної мотивації осіб літнього віку домінуючу позицію займає показник досконалості, який не продемонстрував функціонального зв'язку з показниками соціально-психологічних установок, що фактично можна інтерпретувати в характеристиках його *стабілізаційного впливу* через сформовану вибірковість уваги, підвищену сенсифікацію до релевантних стимулів та інерційність діяльності щодо подолання зовнішніх перешкод. Водночас актуальна мотиваційна реалізація переваги знаходить зв'язок соціально-психологічною установкою влади, яка є основною в поведінці губристичної спрямованої особистості, адже вона задає той алгоритм дій, котрим зазвичай керується людина, яка бажає самоствердитися в суспільстві та яка за функціональним змістом демонструє *дезорганізаційний вплив* на особистість, адже він пов'язаний із надлишковою когнітивно-афективною напругою, коли можливість реалізації значимого мотиву фрустрована або обмежена зовнішніми обставинами й рамками: людина керується бажанням отримати статки або свободу чи реалізує власні егоїстичні прагнення.

Висновки. Проведений теоретико-емпіричний аналіз проблеми дає підстави для висновку про детермінаційний взаємозв'язок губристичної мотивації та соціально-психологічних установок осіб літнього віку. Губристична мотивація в ознаках самоствердження особистості виступає поштовхом до досконалості й переваги, які визначають межу її самореалізації та самовдосконалення. А регуляційний зміст соціально-психологічних установок координує активність людини в діяльності та поведінці засобом установлення чуттєво-практичного контакту людини з дійсністю та організацією перцептивних образів і процесів сприймання. Емпірично встановлено дві форми впливу соціально-психологічних установок на зміст губристичної мотивації – стабілізаційний і дезорганізаційний, – які є полярними за змістом. Доведено, що прагнення до досконалості як показника губристичної мотивації осіб літнього віку, пов'язане зі стабільними переживаннями щодо оцінки та розуміння ними соціально-психологічних настанов і

змін; а прагнення до переваги знаходить зв'язок із дестабілізаційними переживаннями потреби у владі, що часто спричиняє внутрішню невизначеність, неоднозначність і конфліктність.

Перспективами подальшого вивчення проблеми взаємозв'язку губристичної мотивації та соціально-психологічних установок осіб літнього віку вважаємо дослідження детального змісту структурно-функціональної організації зазначеного взаємозв'язку в ознаках реінтеграції особистості, переживання психологічного благополуччя та прояву самоактуалізаційних тенденцій життєвої активності осіб цієї вікової категорії.

Література

1. Адлер, А. (1997). *Наука жить*. Киев: Port-Royal, 288 с.
2. Андреева, Г. М. (2009). *Социальная психология: учебник*. Москва: Аспект Пресс, 384 с.
3. Асмолов, А. Г. (1979). *Деятельность и установка*. Москва: МГУ, 144 с.
4. Асмолов, А. Г. (1996). *Культурно-историческая психология и конструирование миров*. Москва: МПСИ, 768 с.
5. Белинская, Е. П., Тихомандрицкая, О. А. (2001). *Социальная психология личности: учеб. пособие для вузов*. Москва: Аспект Пресс, 301 с.
6. Вірна, Ж. П. (2017). Психологічні координати конструктивного самозбереження особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомилинського. Психологічні науки: зб. наук. праць*, 1, 35–40.
7. Вічалковська, Н. К., Іванашко, О. Є. (2015). Активізація самореалізації осіб вікової категорії 50+: ресурсний підхід. *Психологічні перспективи*, 26, 51–60.
8. Козелецкий, Ю. (1991). *Человек многомерный*. Київ: Лыбидь, 285 с.
9. Леонтьев, Д. А. (2001). *Психология смысла*. Москва: Ин-т практ. психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 488 с.
10. Никитин, Е. П. (2000). *Феномен человеческого самоутверждения*. Санкт-Петербург: Алетейя, 224 с.
11. Сурдин, Г. В. (2011). Статусное самоутверждение: его природа и сущность. *Известия Иркутской государственной экономической академии*, 4, 221–224.
12. Титаренко, Т. М. (1998). Простуюча до себе особистість: дволикий Янус самотворення. *Соціологія. Психологія. Педагогіка*, 5, 43.
13. Роджерс, К. (1994). *Взгляд на психотерапию, становление человека*. Москва: «Прогресс», «Универс», 480 с.
14. Розов, А. И. (1993). Стремление к превосходству как одно из основных влечений. *Психологический журнал*, 14 (6), 133–141.
15. Роменец, В. А. (1989). *Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании*. Киев: Здоровья, 376 с.

16. Узнадзе, Д. Н. (1977). Основные положения теории установки. *Труды*. Т. 6. Тбилиси: Мецниереба, 330 с.
17. Цыбра, Н. Ф. (1989). *Самоутверждение личности (социально-философский анализ)*. Киев, Одесса: Высш. шк., 192 с.
18. Фоменко, К. І. (2017). *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія*. Суми: СумДПУ, 540 с.
19. Фоменко, К. І. (2018). Психологія губристичної мотивації суб'єкта діяльності. (Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01). Харків, 465 с.
20. Ядов, В. А. (1979). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности*. Ленинград: Наука, 264 с.
21. Bruner, J. S., Smith, M. B. & White, R. W. (1956). *Opinions and Personality*. New York: John Wiley and Sons, 294 p.
22. Hughes, B. (1996). *Older people and community care*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press. 153 p.
23. Lange, L. (1885). Über das Beharrungsgesetz. *Berichte über Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*. Leipzig, 333–351 p.

References

1. Adler, A. (1997). *Nauka zhit [The science of living]*. Kiev: Port-Royal. 288 p. [in Russian].
2. Andreeva, G. M. (2009). *Sotsialnaya psikhologiya. Uchebnik [Social psychology. Textbook]*. Moskva: Aspekt Press. 384 p. [in Russian].
3. Asmolov, A. G. (1979). *Deyatelnost i ustanovka [Operation and attitude]*. Moskva: MGU. 144 p. [in Russian].
4. Asmolov, A. G. (1996). *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya i konstruirovaniye mirov [Cultural-historical psychology and the construction of worlds]*. Moskva: MPSI. 768 p. [in Russian].
5. Belinskaya, Ye. P., Tikhomandritskaya, O. A. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya lichnosti. Uchebnoe posobie dlya vuzov [Social psychology of personality. Textbook for universities]*. Moskva: Aspekt Press. 301 p. [in Russian].
6. Bruner, J. S., Smith, M. B. & White, R. W. (1956). *Opinions and Personality*. New York: John Wiley and Sons, 294 p.
7. Fomenko, K. І. (2017). *Osobystist yak subiekt podolania krizovyh situatsii: psykholoichna teoriia I praktyka: monografiia [Personality as a subject of crisis situations overcoming: psychological theory and practice: monograph]*. Sumy: SSPU. 540 p. [in Ukrainian]
8. Fomenko, K. І. (2018). *Psykhologhiia hubrystychnoi motyvatsii subiekta diialnosti [Psychology of hubristic motivation of the subject of activity]*. *Candidate's thesis*. Kharkiv: KhNU, 465 p.
9. Hughes, B. (1996). *Older people and community care*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press, 153 p.
10. Ivanashko, O. Ye. & Vichalkovska, N. K. (2015). *Aktyvizatsiia samo-realizatsii osib vikovoi katehorii 50+: resursnyi pidkhid [Activation of self-realization*

of persons of 50+ age category: resource approach]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological perspectives*, 26, 51–60 [in Ukrainian].

11. Kozelecziy, Yu. (1991). *Chelovek mnogomerniy (psihologicheskie esse)* [Multidimensional person (psychological essay)]. Kyiv: Lybyd, 285 p. [in Russian].

12. Lange, L. (1885). *Über das Beharrungsgesetz. Berichte über Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* [The steady-state law. Reports on the negotiations of the Royal Saxon society of Sciences]. Leipzig, 333–351 p. [in German]

13. Leontev, D. A. (2001). *Psikhologiya smysla* [Psychology of sense]. Moskva: Institut prakticheskoy psikhologii, Voronezh: NPO «MODEK», 488 p. [in Russian].

14. Nikitin, E. P. (2000). *Fenomen chelovecheskogo samoutverzhdeniia* [The phenomenon of human self-assertion]. Sankt-Peterburg: Aletejya, 224 p. [in Russian].

15. Rodzhers, K. (1994). *Vzglyad na psikhoterapiyu, stanovlenie cheloveka* [View on psychotherapy, human development]. Moskva: «Progress», «Univers», 480 p. [in Russian].

16. Romenec, V. A. (1989). *Zhizn i smert v nauchnom i religioznom istolkovanii* [Life and death in scientific and religious interpretation]. Kiev: Zdorovya, 376 p. [in Russian].

17. Rozov, A. I. (1993). *Stremlenie k prevoskhodstvu kak odno iz osnovnykh vlecheniy* [The pursuit of excellence as one of the main drives]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*, 14 (6), 133–141 [in Russian].

18. Surdin, G. V. (2011). *Statusnoe samoutverzhdenie: ego priroda i sushchnost* [Status self-affirmation: its nature and essence]. *Izvestiya Irkutskoi hosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii – Proceedings of the Irkutsk State Economy Academy*, 4, 221–224 [in Russian].

19. Tsybra, N. F. (1989). *Samoutverzhdenie lichnosti (socialno-filosofskiy analiz)* [Self-affirmation of personality (social and philosophical analysis)]. Kiev, Odessa: Vysshaya shkola, 192 p. [in Russian].

20. Tytarenko, T. M. (1998). *Prostuiucha do sebe osobystist: dvolykii Yanus samotvorennia* [Self-appealing personality: two-faced Janus self-creation]. *Sotsiologhiia. Psykholohiia. Pedahohika. Sociology. Psychology. Pedagogy*, 5, 43 [in Ukrainian].

21. Uznadze, D. N. (1977). *Osnovnyye polozheniya teorii ustanovki. Trudy* [The main provisions of the theory of attitude. Works] (Vol. 6.). Tbilisi: Metsniereba. 330 p. [in Russian].

22. Virna, Zh. P. (2017). *Psikhologichni koordynaty konstruktyvnogo samozberezhennya osobystosti* [Psychological coordinates of constructive self-preservation of personality]. *Psykholohichni nauky: zbirnyk naukovykh prac – Psychological Sciences: a collection of scientific works*, 1, 35–40 [in Ukrainian].

23. Yadov, V. A. (1979). *Samoregulyaciya i prognozirovanie socialnogo povedeniya lichnosti* [Self-regulation and forecasting of social behavior of the person]. Leningrad: Nauka, 264 p. [in Russian].

Received: 05.10.2019

Accepted: 03.11.2019

ПРЕВЕНТИВНО-КОРЕКЦІЙНА ДОПОМОГА ДЕПРИВОВАНИМ ДІТЯМ ІЗ СИМПТОМАМИ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ

**Гошовська Дарія,
Гошовський Ярослав**

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
daria66@ukr.net
hoshovskyi66@ukr.net

У статті розкрито психологічні особливості надання превентивної та корекційної допомоги депривованим дітям, які мають симптоми психоемоційного вигорання. Зазначено, що внаслідок негативного впливу різномодальних обмежень соціо- й психогенези діти, позбавлені батьківської опіки, переживають численні амортизаційні психічні стани. Депривованим дітям притаманні загальноособистісна афективна розбалансованість, висока емоційна напруга та тривожність, підвищений рівень невротизації й самотності, а також почуття безпорадності та недовіри до навколишніх людей. Депривація призводить до значно частішого й сильнішого психоемоційного вигорання дітей, порівняно з віковою популяцією однолітків. Надання психореабілітаційної допомоги депривованим дітям повинно відбуватися як розробка продуктивних і розвивальних програм особистісного самозбереження, спрямованого на «антивигоральні» вектори психологічного опору дискомфортом чинникам й обставинам ускладненого розвитку. Проблема профілактики та психокорекції психоемоційного вигорання потребує вжиття системних превентивних заходів, які мають здійснюватися фахівцями служби психолого-педагогічного супроводу інтернатного закладу, насамперед, як психогігієнічний і психопрофілактичний вплив на депривованих вихованців. Наголошено, що важливим завданням є активізація в депривованих дітей із симптомами психоемоційного вигорання тих найважливіших рис та параметрів їхньої особистісної психоструктури, які можуть істотно знизити ризик виснаження й розчарування. Потрібно культивувати партнерські комунікативні спроможності, товариськість, емоційну та поведінкову гнучкість, креативність, оперативно-творче мислення, адже це сприяє набуттю вмінь і розвиткові навичок швидше орієнтуватися в мінливих умовах спілкування, щоб успішно нейтралізувати ймовірні конфлікти й психотравми. Констатовано необхідність надання депривованим дітям ревіталізаційної допомоги, зокрема завдяки задіянню медіально-рефлексійного тренінгу.

Ключові слова: депривовані діти, різновидова депривація, психоемоційне вигорання, психофізичне виснаження, превенція, психокорекція, ревіталізація, психопрофілактика, медіально-рефлексійний тренінг.

Hoshovska Dariya, Hoshovskyi Yaroslav. Preventive and Correctional Assistance to Deprived Children with Symptoms of Psychoemotional Burnout. Psychological peculiarities of providing preventive and correctional assistance to deprived children with symptoms of psychoemotional burnout are revealed in the article. It is stated, that due to the negative influence of multimodal limitations of socio and psychogenesis, parental care deprived children experience numerous depreciating mental states. Deprived children inherent general affective personality imbalance, high emotional tension and anxiety, increased levels of neuroticism and loneliness as well as feelings of helplessness and distrust to surrounding people. Deprivation leads to much more frequent and stronger psychoemotional burnout of children comparing with peers age population. Providing psychorehabilitation assistance to deprived children should proceed as the development of productive and developmental programs of personality self-preservation aimed at «anti-burnout» vectors of psychological resistance to discomfort factors and circumstances of complicated development. The problem of prophylaxis and psychocorrection of psychoemotional burnout requires the implementation of systemic preventive measures, which should be carried out by specialists of the psychological and pedagogical assistance service of boarding schools, first of all, as psychohygienic and psychoprophylactic influence on the deprived pupils. It is emphasized, that important task is activation in deprived children with symptoms of psychoemotional burnout of those most important features and parameters of their personality psychostructure, which can significantly reduce the risk of exhaustion and frustration. It is necessary to cultivate partner communication skills, sociability, emotional and behavioral flexibility, creativity, operational and creative thinking, because it promotes the acquisition of abilities and skills of quick orientation in the changing conditions of communication in order to neutralize the possible conflicts and psychotraumas. The necessity to provide the deprived children with revitalization assistance is stated, in particular through the implementation of medial-reflexive training.

Key words: deprived children, different types of deprivation, psychoemotional burnout, psychophysical exhaustion, prevention, psychocorrection, revitalization, psychoprophylaxis, medial-reflexive training.

Гошовская Дария, Гошовский Ярослав. Превентивно-коррекционная помощь депривированным детям с симптомами психоэмоционального выгорания. В статье раскрываются психологические особенности предоставления превентивной и коррекционной помощи депривированным детям, имеющим симптомы психоэмоционального выгорания. Отмечается, что в результате негативного влияния разномодальных ограничений социо- и психогенезиса дети, лишённые родительского попечительства, переживают многочисленные амортизационные психические состояния. Депривированным детям

присущи личностная аффективная разбалансированность, высокое эмоциональное напряжение и тревожность, повышенный уровень невротизации и одиночества, а также чувства беспомощности и недоверия к окружающим людям. Депривация приводит к значительно более частому и более сильному психоэмоциональному выгоранию детей сравнительно с возрастной популяцией. Предоставление психореабилитационной помощи депривированным детям должно происходить как разработка развивающих программ личностного самосохранения, направленного на «антивыгорательные» векторы психологического сопротивления дискомфортным факторам и обстоятельствам усложненного развития. Проблема профилактики и психокоррекции психоэмоционального выгорания требует осуществления системных превентивных мероприятий, которые должны осуществляться специалистами службы психолого-педагогического сопровождения интернатного заведения, в первую очередь, как психогигиеническое и психопрофилактическое влияние на депривированных воспитанников. Отмечается, что важным заданием является активизация у депривированных детей с симптомами психоэмоционального выгорания тех важнейших черт и параметров их личностной психоструктуры, которые могут существенно снизить риск истощения и разочарования. Необходимо культивировать партнерские коммуникативные возможности, общительность, эмоциональную и поведенческую гибкость, креативность, оперативно-творческое мышление, ведь это способствует приобретению умений и развитию навыков быстрее ориентироваться в переменчивых условиях общения, чтобы успешно нейтрализовать вероятные конфликты и психотравмы. Констатируется необходимость предоставления депривированным детям ревитализационной помощи, в частности благодаря задействованию медиально-рефлексионного тренинга.

Ключевые слова: депривированные дети, разновидовая депривация, психоэмоциональное выгорание, психофизическое истощение, превенция, психокоррекция, ревитализация, психопрофилактика, медиально-рефлексионный тренинг.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах глобальних трансформацій сучасного соціуму істотно зростає кількість людей, які переживають розбалансовані афективні психостани, відчуваючи втрату життєвої активності та особистісне психофізичне виснаження. Упродовж тривалого часу нами здійснюються науково-психологічні студії у сфері самосвідомості (самооцінки, самоакцептації, образу Я, Я-концепції) та ревіталізації (реабілітації, рекреації, ресоціалізації тощо) депривованих людей, які, зазнаючи негативного впливу різномодальних обмежень власної соціо- й психогенези, переживають численні амортизаційні психічні стани, одним із яких досить часто та чітко проявляється психоемоційне вигорання. Урахування соціально-психологічної специфіки феномену депривації як

однієї з базових причин виникнення психоемоційного вигорання дітей, позбавлених батьківської опіки, дасть змогу розробити психопрофілактичні й психокорекційні підходи, що сприятиме попередженню ймовірності виникнення складних деструкцій у процесі їхньої подальшої життєдіяльності.

Мета й завдання статті – висвітлення основних превентивно-корекційних підходів щодо надання ревіталізаційної допомоги депривованим дітям, які переживають симптоми психоемоційного вигорання.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Найвідоміші науково-психологічні погляди щодо аналітичного охоплення причин і наслідків психоемоційного вигорання простежуємо в дослідженнях І. Брецько, І. Ващенко, А. Маслоу, К. Маслач, В. Орла, О. Прохорова та ін. Проблему синдрому емоційного вигорання й виснаження висвітлено в працях науковців, котрі розкривають його змістове та структурне наповнення (А. Василенко, Л. Карамушка, Т. Кириленко, М. Левітов, С. Максименко, В. Орел, О. Саннікова й ін.). Традиційно психоемоційне вигорання вивчається як проблема фахової деформації особистості (В. Бойко, Е. Зеєр, Т. Форманюк, О. Щербаков та ін.), зокрема в представників різних професійних приналежностей – учителів (В. Кан-Калик, Ю. Кулюткін, Н. Побірченко, Н. Чепелєва, Т. Яценко та ін.), лікарів і медсестер (П. Бланк, К. Маслач, В. Шуфелі й ін.), спортсменів (Р. Велей, Д. Гошовська, К. Гренліф, В. Клименко та ін.), соціальних працівників (Дж. Грінберг, О. Полуніна, Б. Содерфельдт, М. Содерфельдт й ін.) (Бойко, 2004: 474; Водоп'янова, 2008: 336; Войлова, <http://kraspubl.ru/content/view/full/144/1/>).

На думку, Л. Кондрацької, сімейні конфлікти як фактор емоційного вигорання в підлітків, серед іншого, зумовлені якраз деприваційними факторами, адже знехтуваність, занедбаність і непотрібність, які переживають діти, істотно впливає на формування як їхньої афективності, так і всього подальшого життєвого шляху (Кондрацька, 2008: 249). Як стверджує О. Фінів, психоемоційне вигорання тісно корелює як із психозахистом, так і з відчуттям особистісної безпеки, тобто надмірне афективне виснаження істотно послаблює екзистенційний потенціал людини (Фінів, 2015: 414–421). У безпосередньому ракурсі нашого дослідження цікавою видається праця І. Брецько щодо вивчення особливостей психоемоційного вигорання підлітків в умовах сімейної депривації. Здійснено полівекторне вивчення специфіки

психоемоційного вигорання підлітків в умовах різномодальної сімейної депривації та констатовано, що воно проявляються, насамперед, як загальноособистісна афективна розбалансованість, висока емоційна напруга й тривожність, підвищений рівень невротизації та самотності, а також на рівні почуття безпорадності й недовіри до навколишніх людей. Установлено, зокрема, що нестача сімейного та родинного спілкування, блокований комунікативно-перцептивний мікроклімат, умови проживання в інтернатних установах призводять до надмірного психоемоційного вигорання, яке несприятливо впливає на розвиток самосвідомості дитини й спричиняє її неадекватне самоприйняття та самооцінювання (Брецько: 293).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, депривовані діти мають здебільшого травмогенний досвід власного минулого та ускладнений анамнез розвитку, що зумовлено, насамперед, відсутністю/утратою біологічних батьків. Відчуття знехтуваності й занедбаності, покинутості та непотрібності, спогади про випадки жорстокого ставлення, побої, приниження, проживання в асоціальних умовах виступають об'єктивним підґрунтям для формування численних комплексів, а також слугують однією з базових причин накопичення несприятливого афективного тла, на якому цілком можливими постають як психофізичне виснаження, так і психоемоційне вигорання. Негативний вплив деприваційних детермінант різнотипного походження, насамперед факти відмови від дитини, нехтування нагальними дитячими проблемами та потребами, розміщення й тривале перебування в системі інтернатного утримання, парадигма байдужості та часті випадки психічного або й фізичного насилля, зумовлюють формування специфічної обмеженості й ускладненості дитячого життєвого досвіду. Нестача соціально-адаптаційних і виживальних навичок часто спричинена попереднім досвідом депривованого онтогенезу, що проявляється як в ускладнених станах здоров'я (значно частіші, ніж в однолітків, захворювання органів травлення через несистематичне й низькокалорійне харчування, шкірні хвороби (діатез, алергія, дерматит, короста тощо), так і в загальній вітальній ослабленості. Типовими симптомокомплексами депривованих дітей доволі часто є розлади невротичного характеру (сепараційна тривога, різновидова тривожність, неспокійний сон, дефіцит уваги), психомоторні дисфункції (розгойдування тіла, биття головою тощо), а також розлади прихиль-

ності в ранньому віці (боязкість, замкнутість, пасивне реагування на більшість соціальних взаємодій, неконтактність, аутизація тощо). Депривовані діти на рівні поведінкових дисфункцій часто проявляють демонстративно-ворожі реакції на мікро- й макродовкілля, мають проблеми із формуванням особистісної, статевої, сімейно-рольової ідентичності та демонструють істотно щільнішу канву девіантних ставлень до світу. Безперечно, такі складні соціопсихогенні проблеми, будучи наслідком руйнівної дії численних стресчинників як типових ознак гострих деприваційних ситуацій, зумовлюють як сенсорно-перцептивний голод, так і призводять до значно частішого й сильнішого психоемоційного вигорання, порівняно з віковою популяцією однолітків. Депресивний модус свідомості депривованих дітей, зумовлений загальною соціально-психологічною нестабільністю, знаходить своє відображення на рівні конкретних особистісних проблем і негараздів, що проявляється в індивідуальній невпевненості й амбівалентності. Внутрішньоособистісна конфліктність накладається на міжособистісну конфліктність як типову ознаку мікроклімату навчально-виховного закладу закритого типу й породжує ослаблене афективне поле, що цілком закономірно спричиняє психоемоційне вигорання. Серед багатоманіття підходів щодо превенції та надання психореабілітаційної допомоги депривованим дітям виокремлюється ключовий напрям – розробка продуктивних і розвивальних програм особистісного самозбереження, спрямованого на «антивигоральні» вектори психологічного опору дискомфорту чинникам та обставинам ускладненого оно- й соціогенезу.

Звичайно, що проблема профілактики та психокорекції психоемоційного вигорання потребує здійснення системних превентивних заходів, які мають здійснюватися фахівцями служби психолого-педагогічного супроводу інтернатного закладу, насамперед, як психогігієнічний і психопрофілактичний вплив на депривованих вихованців. Важливим ракурсом є спроможність і бажання спеціалістів інтернату (психологів, вихователів, учителів, соціальних педагогів, адміністрації) здійснювати такі заходи, адже внаслідок професійних амортизацій і деформацій, спричинених складністю роботи з депривованими дітьми через вищу й частішу ймовірність конфліктів і стресів, цілком можливий байдужий або формальний підхід. Комплекс профілактичних прийомів повинен бути зорієнтований на активну реалізацію особистісного життєво-професійного потенціалу в ключі «енергозбері-

гального», емпатійного та гуманістичного сценарію повсякденної фахової діяльності. Не менш важливе місце посідають готовність до самозмін і самовдосконалення, подолання власних дезінтегративних та агресивних імпульсів і поведінкових вчинків, толерантність у спілкуванні з депривованими й знедоленими дітьми, гуманність у ставленні до проблем їхнього біодромального шляху. Істотна роль відводиться оволодінню персоналом інтернатної установи механізмами психологічного захисту та копінг-поведінки, а також релаксаційним технікам, адже в спілкуванні з ускладненим контингентом цілком можливі афективні збурення та емоційно-настроєві перепади. Психопрофілактика ймовірного «емоційного відсторонення» працівників інтернатного закладу у взаєминах із вихованцями нагально потребує від них високого альтруїзму, просоціально-ресоціалізаційної налаштованості, адже такий підхід дасть змогу попередити власні прояви симптомів «редукції професійних обов'язків». Вигорання працівників школи-інтернату може бути зумовлене чинником псевдоздійснення у фаховій діяльності, тому вони повинні, завдяки самоаналізу, переосмислити й оптимізувати власний світогляд, розвивати конструктивну позитивну Я-концепцію та життєвого сценарію. Посилене самоствердження й надмірна індивідуалізація, домінування та зверхність, зневажливе ставлення до депривованих дітей і колег, а також гіпертрофована аутосимпатія можуть порушувати як загальний психосоціальний комфорт на роботі, так і відкладатись у площинах появи афективно-когнітивних комплексів. Важливим завданням є активізація в депривованих дітей із симптомами психоемоційного вигорання тих параметрів їхньої особистісної психоструктури, які можуть істотно знизити ризик виснаження й розчарування. Потрібно культивувати партнерські комунікативні спроможності, товариськість, емоційну та поведінкову гнучкість, креативність, оперативно-творче мислення, адже це сприяє набуттю вмінь і розвитку навичок швидше орієнтуватися в мінливих умовах спілкування, щоб успішно нейтралізувати ймовірні конфлікти й психотравми. Розвиток емпатії, стимулювання сенсорно-перцептивного стилю комунікування з ближніми, вміння відчувати та підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні на превентивному рівні забезпечать успішність задіяння фахівцями подальших корекційних впливів і заходів. Організацію психопрофілактики синдрому вигорання в депривованих дітей потрібно здійснювати системно й комплексно, насамперед з урахуванням і застосуванням таких видів діяльності: 1) діагностична робота для отримання

інформації про специфіку дитини в умовах різновидової (соціальної, сімейної, комунікативної та ін.) депривації; 2) консультативна робота як виважене встановлення й пояснення ймовірних причин конфліктної/самоконфліктної поведінки емоційно вигорілої дитини, а також подрібнення, секціювання конгломерату її особистісно-афективних труднощів із метою своєчасного попередження причин і наслідків виникнення й загострення можливих ще складніших проблем; 3) інформаційна робота як адресне індивідуально-орієнтоване поширення знань про особливості прояву та негативність впливу синдрому психоемоційного вигорання, що дає змогу попередити виснаження й втрату життєвої активності. Для подолання негативних наслідків психоемоційного вигорання істотне значення має оволодіння депривованими дітьми ефективною копінг-поведінкою. Взаємодія вихованців із симптомами емоційного вигорання з навколишнім світом та її ефективність забезпечуються як механізмом регулювання рівня активації (енергетичний ресурс), так і різноманітністю форм поведінки (особистісно-психологічний ресурс), зумовлюючи утворення індивідуального стилю саморегуляції. До речі, нами зауважено, що, володіючи активними й пасивними стратегіями подолання, депривовані діти значно рідше використовують стратегії активно-когнітивного копіngu, зокрема оцінку ситуації, а переважно застосовують активно-поведінковий копінг, насамперед як утручання в ситуацію та уникнення. У психокорекційному ракурсі нами активно використовуються генетично-психологічні й синергетичні технології, базовані на медіально-рефлексійному тренінгу та з урахуванням механізмів ампліфікації, самодетермінації, самофутурування, релаксації, які загалом сприяють покращанню стану справ у наданні допомоги емоційно вигорілим депривованим дітям. Медіально-рефлексійна природа тренінгу дає змогу депривованим дітям через посередницьке вирішення конфліктів вивільнитися від ізоляціоністського минулого й набути завдяки психореабілітаційним впливам із боку акцептуючого суспільства якісної рефлексії нових просоціальних віддзеркалених «поглядів на себе». Застосування медіально-рефлексійного тренінгу в сукупності з іншими корекційними методами дає змогу депривованій дитині оцінити власний психоемоційний стан і виробити результативні навички саморегуляції та самовпливу для істотного зниження афективної напруженості. Участь у Т-групі, виконання тренінгових вправ сприяє наданню ефективною та різнобічною психологічною допомогою вихованцям інтернатних закладів із симптомами емоційного виго-

рання, а також слугує зміцненню їхнього позитивного особистісного самоприйняття, самопочуття й психічного здоров'я. Культивований упродовж тренінгу розвиток самоусвідомлення призводить до оптимізації в депривованих підлітків механізмів рефлексії, інтроспекції, самоаналізу, постійного внутрішнього діалогу тощо. Унаслідок розгортання когнітивних компонентів самоусвідомлення для підлітків усе більшої актуальності та значення набувають рефлексивні механізми, розвиток яких у найближчій перспективі дає змогу забезпечити свідоме, активне, творче життя. Тренінг сприяє створенню умов для розвитку спроможності до поглибленого самопізнання, розширення горизонтів просоціального самоусвідомлення, адже впродовж кожного заняття всі учасники мали змогу зосередитися на вирішенні складних питань адаптації, самоприйняття, саморозкриття тощо. В умовах медіально-рефлексійного тренінгу відбувається становлення та розвиток таких важливих якостей особистості депривованого підлітка, як комунікативність, рефлексивність, спонтанність, креативність, відповідальність, емпатійність, самокритичність тощо (Гошовська, Гошовський, 2014: 140–145).

Узагальнюючи, зазначимо, що основні вектори превентивно-корекційної роботи з депривованими дітьми, котрі зазнали психоемоційного вигорання, можна згрупувати за такими напрямками: 1) оперативне й професійно виважене зняття негативних афективних переживань та їх трансформування в позитивні психоемоційні стани з побудовою оптимістичної картини виходу з кризової ситуації й забезпечення (само)контрольованого емоційного балансу; 2) навчання депривованих вихованців елементарних технік релаксації, аутогенного тренування, саморегуляції психоемоційних станів задля запобігання ймовірним негативним наслідкам як теперішнього психічного перенапруження, вигорання та виснаження, так і потенційних рецидивів; 3) вироблення навичок медіально-рефлексійного (примирювально-відображувального) ставлення до гострих афективних психотравм завдяки відкриттю й стимулюванню особистісного креативного потенціалу, зміцненню позитивної самоакцептації. Отож, психогігієна депривованої дитини, яка має афективні розлади через вигорання, повинна ґрунтуватися на інформаційних та самонавіювальних техніках, які сприятимуть виробленню її толерантності до цього синдрому.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Позитивне й оптимістичне уявлення та ставлення до депривованих дітей, відверта

й щира комунікабельність, виражена духовно-тілесна контактність (спроможність хоча б іноді обняти та погладити, поспівчувати, розрадити), надання пріоритету культивуванню справжніх життєвих цінностей у знедолених дітях забезпечать ревіталізаційну платформу для превентивного й згодом консультативно-корекційного втручання в їхній особистісний та афективний психосвіт. Вважаємо, що основним завданнями ревіталізаційної допомоги депривованим дітям із проявами й наслідками синдрому психоемоційного вигорання повинні бути комплексні розвивальні заходи в таких векторах: 1) розвиток і стимулювання спроможності диференціювати власні базові емоції та психостани, адекватно проявляти їх; різнопланове зниження рівня психоемоційного напруження, міжособистісної напруги й особистісної невротизації; роз'яснювальна робота щодо зниження тривоги, подолання страхів і фрустрацій, нейтралізації відчуття знехтуваності, провини, занедбаності й меншовартості, спричинених дією негативного та ранимого гетеростереотипу «інкубаторець» і цілим симбіозом сімейно-деприваційних нашарувань; 2) формування збалансованої Я-концепції та адекватного різнобічного (фізичного, ідеального, презентованого) образу Я завдяки відрефлексуванню самооцінки й підвищенню впевненості в собі, виробленні навичок самоповаги, стимулюванню віри та власну особистісну значущість і культивування почуття власної гідності; ревіталізаційна стимуляція особистісного ресурсу як вироблення конструктив опірності негативним травмогенним впливам і вироблення навичок упевненості у власній фізичній принадливості, психологічній конгруентності; розвиток багатоканальної партнерської комунікації, а також самоконтролю над своїм афективним світом, зокрема в плані контролю емоцій і поведінки; 3) надання допомоги в зниженні сепараційної тривоги й самооцінної, міжособистісної та шкільної тривожності у взаєминах із мікро- та макродовкіллям, зокрема стимулювання довіри до світу, інших людей і самого себе; 4) діяльність, спрямована на зниження частоти та щільності застосування надмірного психозахисту, побудову конвенційних меж власного психопростору, що є дуже важливим в умовах проживання в депривованому хронотопі; фахова допомога в налагодженні спроможностей до саморелаксації й аутосугестії; 5) превенція емоційно та фізично травмогенних і насильницьких (булінг, тролінг) дій та своєрідне «сублімаційне» переключення емоційно вигорілих депривованих дітей у сфери занять спортом, мистецькими студіями, когнітивним самовдосконаленням тощо.

Перспективи дослідження вбачаємо в запровадженні в систему інтернатних закладів сучасних генетично-психологічних медіально-рефлексійних технологій для надання ревіталізаційної допомоги депривованим дітям як у векторі опірності психоемоційному вигоранню, так і з метою вироблення налаштованості й готовності для проживання в прийомних сім'ях.

Література

1. Бойко, В. В. (2004). *Енергія емоцій*. Санкт-Петербург: Питер, 474 с.
2. Борисова, М. В. (2005). Психологические детерминанты феномена эмоционального выгорания у педагогов. *Вопросы психологии*, № 2, 96–104.
3. Брецько, І. І. (2006). *Психоемоційне вигорання підлітків в умовах сімейної депривації*: монографія. Мукачево: МД, 293 с.
4. Водопьянова, Н. Е., Старченкова, Е. С. (2008). *Синдром выгорания*. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 336 с.
5. Войлова, С. С. *Синдром «выгорания»: трактовки, подходы, результаты, перспективы*. URL: <http://kraspubl.ru/content/view/full/144/1/>
6. Гошовський Я. (2013). Соціально-психологічна ревіталізація депривованих неповносправних дітей в освітніх закладах інтернатного типу. *Ревіталізація дітей з особливими потребами*: монографія/за заг. ред. проф. Я. О. Гошовського. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 9–44.
7. Гошовський Я., Гошовська Д. Т. (2014). Синергетичні аспекти ревіталізації депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», № 3 (35), 140–145.
8. Карамушка Л., Зайчикова Т., Бондарчук О. (2003). Особливості вияву синдрому «професійного вигорання» у вчителів. *Освіта і управління*, Т. 6, № 3, 57–66.
9. Кондрацька, Л. В. (2008). Сімейні конфлікти як фактор емоційного вигорання у підлітків. (Дис. ... канд. психол наук: 19.00.07 «Педагогическая психология»). Харків, 249 с.
10. Фінів, О. (2015). Феномен особистісної безпеки та його кореляція із психозахистом. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукр. нац. ун-ту ім. Володимира Даля. Луганськ;Севєродонецьк: Вид-во «Ноулідж», № 3 (38), 414–421.

References

1. Boyko, V. V. (2004). *Energiya emotsiy*. Sankt-Peterburg: Piter, 474 p. [in Russian].
2. Borisova, M. V. (2005). *Psihologicheskie determinanty fenomeny emotsionalnogo vyigoraniya u pedagogov*. *Voprosyi psihologii*, № 2, 96–104 [in Russian].

3. Bretsko, I. I. *Psykhoemotsiine vyhorannia pidlitkiv v umovakh simeinoi depryvatsii: monohrafiia*. Mukachevo: MDU, 293 p. [in Ukrainian].
4. Vodopyanova, N. E., Starchenkova, E. S. (2008). *Sindrom vyigoraniya*. 2-e izd. Sankt-Peterburg: Piter, 336 p. [in Russian].
5. Voylova, S. S. Sindrom «vyigoraniya»: traktovki, podhodyi, rezultaty, perspektivy. URL: <http://kraspubl.ru/content/view/full/144/1/> [in Russian].
6. Hoshovskyi, Ya. (2013). Sotsialno-psykholohichna revitalizatsiia depryvovanykh nepovnospravnykh ditei v osvityakh zakladakh internatnoho typu. *Revitalizatsiia ditei z osoblyvymy potrebamy: monohrafiia/za zah. red. prof. Ya. O. Hoshovskoho*. Lutsk: PP Ivaniuk V. P., 9–44 [in Ukrainian].
7. Hoshovskyi, Ya., Hoshovska, D. T. (2014). Synerhetychni aspekty revitalizatsii depryvovanoi osobystosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Luhansk: Vyd-vo «Noulidzh», № 3 (35), 140–145 [in Ukrainian].
8. Karamushka, L., Zaychikova, T., Bondarchuk, O. (2003). Osoblivosti viyavu sindromu «profesiynogo vigo-rannya» u vchiteliv. *Osvita i upravlinnya*, T. 6, № 3, 57–66 [in Ukrainian].
9. Kondratska, L. V. (2008). *Simeyni konflikti yak faktor emotsiynogo vigo-rannya u pidlitkiv. (Dis. ... kand. psihol nauk: 19.00.07 «Pedagogicheskaya psihologiya»)*. Harkiv, 249 p. [in Ukrainian].
10. Finiv, O. (2015). Fenomen osobystisnoi bezpeky ta yoho koreliatsiia iz psykhozakhystom. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. Luhansk-Sievierodonetsk: Vyd-vo «Noulidzh», 2015, № 3 (38), 414–421 [in Ukrainian].

Received: 19.08.2019

Accepted: 20.09.2019

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОКРАСТИНАЦІЯ» З ІНШИМИ КОНСТРУКТАМИ, ЩО ВКАЗУЮТЬ НА СХИЛЬНІСТЬ ІНДИВІДА ДО ДИЛАТОРНОЇ ПОВЕДІНКИ

**Журавльова Олена,
Журавльов Олександр**

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
zhuravlova.olena@eenu.edu.ua,
zhuravlov.oleksandr@eenu.edu.ua

У статті розкрито актуальність дослідження прокрастинації як стійкої особистісної властивості в умовах динамічного соціально-економічного розвитку суспільства. Указано основні напрями вивчення цього феномену в межах психологічного знання. Висвітлено труднощі операціоналізації поняття, що призводять до термінологічної плутанини. Обґрунтовано необхідність формування чіткої та неупередженої позиції вчених щодо співвідношення терміна «прокрастинація» з іншими конструктами, які вказують на схильність особистості до дилаторної поведінки. Детально проаналізовано погляди науковців щодо конотації лексеми «зволікання». Сформульовані на цій основі теоретичні узагальнення вказують, що це поняття охоплює як дисфункціональні, так і функціональні аспекти дилаторної поведінки індивіда, а, відтак, порівняно з концептом прокрастинації, є значно ширшим за своїм змістом, адже дефініція прокрастинації введена в науковий обіг винятково для пояснення деструктивної форми відкладання справ. Окрім того, проаналізовано співвідношення досліджуваного поняття з конструктами ліні, аергічності, акразії, астенії. Відповідно до результатів теоретичного узагальнення відзначено неузгодженість поглядів учених щодо вказаного питання. Більшість науковців констатує наявність концептуального перетину цих феноменів, що становить підґрунтя для припущення про їх синонімічність. З іншого боку, учені фіксують наявність відмінностей, що підтверджують доцільність позиціонування цих термінів як взаємопов'язаних, проте не тотожних. Перспектива подальших досліджень у контексті окресленої тематики полягає в емпіричній перевірці двох указаних гіпотез із використанням валідного діагностичного інструментарію.

Ключові слова: прокрастинація, зволікання, лінь, аергічність, акразія, астенія.

Zhuravlova Olena, Zhuravlov Oleksandr. Relationship of the Procrastination Concept with other Constructs that Indicate the Individual Tender to

Dilateral Behavior. The article presents the relevance of the study of procrastination as a stable personal property in the conditions of dynamic socio-economic development of society. The main directions of studying this phenomenon within the limits of psychological knowledge are indicated. The difficulties of operationalization of the concept that lead to terminological confusion are covered. The necessity of forming a clear and unbiased position of scientists regarding the relation of the term «procrastination» with other constructs, which indicate the propensity of the individual to dilateral behavior, is substantiated. The views of scientists regarding the connotation of the term «procrastination» are analyzed in detail. The theoretical generalizations formulated on this basis indicate that this concept covered by both dysfunctional and functional aspects of the individual's dilatory behavior, and is therefore much broader in content than the concept of procrastination. After all, the definition of procrastination was put into scientific circulation solely to explain the destructive form of delaying cases. In addition, the authors analyzed the relationship of the studied concept with the constructs of laziness, allergy, acrasion, and asthenia. According to these results of the theoretical generalization, there was a discrepancy between scientists' views on this issue. Most of them state the conceptual intersection of these phenomena, which is the basis for assuming their synonymous.

On the other hand, a number of scholars note the existence of differences, which confirms the expediency of positioning these terms as interrelated, but not identical. The prospect of further research, in the context of the outlined topics, is to empirically test two of these hypotheses using valid diagnostic tools.

Key words: procrastination, delay, laziness, airiness, acrasion, asthenia.

Журавлёва Елена, Журавлёв Александр. Соотношение понятия «прокрастинация» с другими конструктами, указывающими на склонность индивида к дилаторному поведению. В статье раскрывается актуальность исследования прокрастинации как устойчивой личностной особенности в условиях динамического социально-экономического развития общества. Указываются основные направления изучения этого феномена в рамках психологического знания. Освещаются трудности операционализации понятия, которые ведут к терминологической путанице. Обосновывается необходимость формирования четкой и объективной позиции ученых относительно соотношения термина «прокрастинация» с другими конструктами, которые указывают на склонность личности к дилаторному поведению. Детально анализируются взгляды ученых о коннотации термина «промедление». Сформулированные на этой основе теоретические обобщения указывают, что это понятие охватывает как дисфункциональные, так и функциональные аспекты дилаторного поведения индивида, а следовательно, по сравнению с концептом прокрастинации, значительно шире по своему содержанию, поскольку дефиниция прокрастинации введена в научный оборот исключительно для объяснения деструктивной формы откладывания дел. Кроме этого, исследователи анализируют соотношение исследуемого понятия с конструктами лени, аэргичности, акразии, астении. Согласно результатам теоретического обобщения отмечается не-

согласованность взглядов ученых по указанному вопросу. Большинство их констатирует наличие концептуального пересечения этих феноменов, что составляет основу для предположения об их синонимичности. С другой стороны, ряд ученых фиксирует наличие различий, что подтверждает целесообразность позиционирования этих терминов как взаимосвязанных, однако не тождественных. Перспектива дальнейших исследований в контексте обозначенной тематики заключается в эмпирической проверке двух указанных гипотез с использованием валидного диагностического инструментария.

Ключевые слова: прокрастинация, промедление, лень, аэргичность, акразия, астения.

Постановка наукової проблеми та її значення. «Синдром відкладеного життя» в умовах сьогодення набуває статусу хронічного соціального «захворювання», тенденція до розповсюдження якого стрімко зростає. Парадоксальним є те, що попри розширення спектра можливостей у сучасному соціально-економічному просторі для самореалізації та досягнення успіху особистістю, коло людей, які констатують невдоволеність власною життєвою ситуацією, швидко розширюється. Зазвичай, корені окресленої проблеми науковці вбачають у нездатності індивіда до ефективної саморегуляції, що детермінується тиском на нього невпинно зростаючих інформаційних потоків. З огляду на це, як індикатор однієї з деструктивних стратегій поведінки особистості все частіше в центрі уваги вчених опиняється феномен прокрастинації, тобто ірраціональне відкладання суб'єктом важливих справ, незважаючи на очікувані негативні наслідки й зумовлене цим відчуття емоційного дискомфорту.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Уперше наукове тлумачення вказаного поняття запропоновано в праці американського вченого П. Ренгенбаха, датованій 1977 р. Згодом феномен прокрастинації став предметом зацікавленості представників різних галузей психологічного знання. Так, психоаналітичні погляди на сутність досліджуваного конструкту детально відображені в працях С. Блатта, Б. Бурки, М. Юен, Б. Спока, П. Макінтаєра, Дж. Феррарі, М. Оліветте й ін. Над розвитком біхевіоральної концепції окресленої проблематики активно працювали Т. Пичил, Дж. Ейнслі, Н. Мілграм, Л. Соломон, Д. Росблوم. Когнітивні ідеї щодо схильності особистості до зволікання у своїх роботах активно розвивали А. Еліс, У. Кнаус, М. Сільвер, Дж. Сабіні, М. Стейнтон, Л. Мартін, А. Тессер.

Попри наявність широкого спектра тлумачень сутності прокрастинації, зауважимо, що значна кількість аспектів цієї тематики

потребує більш детального вивчення. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує той факт, що стрімке зростання інтересу до цього питання та прагнення науковців до більш точного розкриття природи досліджуваного явища супроводжується впровадженням у науковий обіг нових дефініцій, що в результаті призводить до поняттєвої плутанини.

Відтак **мета** статті – визначення особливостей конотаційного співвідношення терміна «прокрастинація» з іншими науковими поняттями, що використовуються для опису схильності особистості до дилаторної поведінки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Першочерговою детермінантою зазначеної термінологічної невизначеності вважаємо спроби вчених як різновид прокрастинації виокремити позитивне зволікання, що водночас породжує гостру наукову суперечку щодо доцільності впровадження цієї класифікації. Погоджуємось із думкою М. Хагбіна, відповідно до якої наділення вказаної лексеми позитивною конотацією є прикладом оксиморону й спонукає до непродуктивної семантичної дискусії. З огляду на те, що дефініція прокрастинації введена в науковий обіг для пояснення деструктивної форми відкладання справ, його модифікація прислівником з метою наділення позитивним значенням утрачає сенс, адже як функціональні, так і дисфункціональні аспекти цього феномену охоплюються концептуально ширшим поняттям – зволікання (Hagbin, 2015).

У якості одного з найважливіших індикаторів активної прокрастинації вчені вказують підвищення ефективності діяльності індивіда в умовах обмеженого часу виконання завдання. З іншого боку, науковці (Neenan, 2008; Simpson, Pynchyl, 2009; Tuckman, 2005) критикують окреслену ідею та наполягають на тому, що її треба розглядати лише як самообман особистості. Адже часто вказана прокрастатором причина зволікання не є істинним мотивом такої поведінки, а лише способом когнітивної раціоналізації, необхідної для захисту власної самооцінки. Із цього погляду, раціоналізація є виправданням, спробою логічного пояснення подібного відтермінування як необхідної умови для підвищення власної продуктивності.

Цікавими в цьому контексті є результати дослідження 116 студентів навчального онлайн-курсу, отримані Б. Такманом (2002). Завдання респондентів полягало в оцінюванні частоти використання

ними низки представлених дослідником раціоналізацій (наприклад «я не в настрої»). Емпіричні дані засвідчили, що частота вживання подібних пояснень свого зволікання особами з високим рівнем прокрастинації виявилася значно вищою, ніж в осіб, котрі не схильні до вказаної поведінкової тенденції (Tuckman 2002). Як найбільш поширені серед прокрастинаторів зафіксовано такі два твердження: «Я чекаю кращого часу для реалізації завдання» та «Я знаю, що зможу зробити це в останню хвилину». Зі свого боку, С. Парк і Р. Сперлінг відзначили, що студенти, які стверджують, що відкладають певні завдання для адаптивних цілей, отримали високі показники за шкалою (PASS), зорієнтованою на вимірювання дисфункціональної, ірраціональної прокрастинації (Park, Sperling, 2012).

Сумніви щодо можливості прояву цього феномену як адаптивної стратегії поведінки породжує й той факт, що однією зі специфічних характеристик активної прокрастинації науковці називають задоволеність кінцевими результатами такого зволікання, однак дані певних досліджень указують на виникнення невдоволеності своїми досягненнями в широкому спектрі зафіксованих ситуацій (Park, Sperling, 2012).

Орієнтуючись на наслідки, М. Хагбін (2015) пропонує виокремлювати чотири типи дилаторної поведінки:

1. Ірраціональну (тривожна чи традиційна прокрастинація), у разі прояву якої особистість демонструє намір розпочати та закінчити виконання завдання вчасно, але в результаті не діє відповідно до розробленого плану;

2. Гедоністичну, яка виявляється в нездатності індивіда сформулювати чітку інтенцію реалізації важливого завдання за відсутності до неї інтересу внаслідок виконання більш приємних для неї справ;

3. Цілеспрямовану, що детермінується власними вподобаннями (наприклад добровільне відкладання завдання для отримання емоційного задоволення від максимального підвищення власної продуктивності в умовах наближення дедлайну);

4. Неминучу, яка зумовлюється зовнішніми факторами (надзвичайна ситуація, напружений графік тощо).

Ірраціональна та гедоністична поведінкові тенденції об'єднуються автором у групу проблемних, тобто таких, що детермінують настання негативних наслідків для особистості, відтак, на його думку, їх потрібно визначати як типи прокрастинації. Водночас цілеспрямоване

та неминуче відкладання завдань класифікуються вченим як адаптивні стратегії, що не призводять до деструктивних результатів, а отже, доречніше ідентифікувати їх як типи зволікання. Таким чином, Haghbin демонструє свою згоду з твердженням Т. Пайчил і Ф. Серойс (2013), відповідно до якого будь-яка прокрастинація є зволіканням, але не кожне зволікання є прокрастинацією.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує той факт, що в більшості представлених у науковій літературі дефініцій ключовим елементом прокрастинації авторами визначається її ірраціональний характер (Balkis, Duru, 2019; Tibbett, Ferrari, 2015; Haghbin 2015; Klingsieck 2013; Ferrari, Diaz-Morales, 2007). Відтак досліджуваний концепт є поведінковою стратегією, яку пов'язують із такими явищами, як пасивність, дисфункціональність, відсутність самоорганізації тощо (Колтунович, Поліщук, 2017). Саме наявність ірраціонального аспекта в дилаторній поведінці є підставою для її тлумачення як прокрастинації; наявність раціональних причин, на нашу думку, є підґрунтям для позначення її терміном «зволікання», яке, як зазначено нами раніше, уключає й позитивну конотацію.

Спробу висвітлення тематики раціональності/ірраціональності з метою встановлення різниці між прокрастинацією та зволіканням здійснено М. Сільвером і Дж. Сабіні (1981). До типових особливостей поведінки, яка пов'язана з відкладанням справ, але не має ірраціонального характеру, науковці віднесли:

1. Переконаність індивіда щодо реальності реалізації завдання;
2. Відкладання справи до останнього, зважаючи на усвідомлення того, що її виконання не займе багато часу;
3. Зволікання з виконанням завдання або прийняттям рішення, однак цілком обґрунтоване, а не алогічне;
4. Зволікання з виконанням певної діяльності, що виникає внаслідок відсутності знання щодо необхідності його реалізації;
5. Зволікання як результат ірраціональних переконань чи формулювання мети, що призводить до виникнення розбіжностей між наміром та фактичною дією, але до того моменту, поки така поведінкова тенденція не набуває хронічного характеру;
6. Відтермінування, яке має багаторазовий характер, але є наслідком оцінки своєї компетентності й можливостей як недостатніх у конкретній ситуації.

З іншого боку, ірраціональність ґрунтується на переконаннях, відповідно до яких зобов'язання може зникнути у випадку його

ігнорування або ж заснована на думці, згідно з якою таке відкладання сприятиме створенню більш сприятливих умов для його виконання. Прокрастинатор здатен визначити, які дії обов'язково має виконати, але все ж їх не реалізує (Markiewicz, 2018). Отже, «ірраціональність паразитує в них на раціональності» (Silver, Sabini 1981, p. 211).

Зауважимо, що вчені відзначають відсутність чітких концептуальних меж між терміном «прокрастинація» та низкою інших понять. Найчастіше в центрі наукових дискусій опиняється питання щодо співвідношення феномену прокрастинації з явищем ліні. Аналіз теоретичних концепцій у межах досліджуваної проблематики свідчить про розрізненість поглядів щодо специфіки взаємозв'язку між указаними конструктами.

Деякі науковці наголошують на семантичній еквівалентності понять «прокрастинація» та «лінь» і необхідності їх використання як синонімів. Наприклад, Я. Варваричева констатує схожість психологічних механізмів, які створюють підґрунтя для розвитку двох феноменів. На увагу заслуговує її спроба адаптувати шкалу загальної прокрастинації К. Лей для діагностування особливостей прояву ліні. Отже, учена підкреслює подібність конструктів як на смисловому, так і на операційному рівнях (Варваричева, 2007).

Думку щодо нероздільності цих понять поділяє Є. Ільїн. У монографії «Праця і особистість. Трудоголізм. Перфекціонізм. Лінь» дослідник пропонує викоремлювати два типи прокрастинації (Ільїн, 2011):

– напружений, що характеризується високим рівнем тривожності, почуттям провини, невдоволеністю власними досягненнями й невизначеністю цілей;

– розслаблений, опис якого цілковито відповідає традиційному розумінню сутності ліні та передбачає зосередженість особистості лише на тих завданнях, виконання яких приносить їй нині задоволення. Отже, науковець трактує лінь не як окремий феномен, а як одну з форм прокрастинації.

Поширеною в літературі є ідея, відповідно до якої лінь є причиною прокрастинації. На думку Дж. Феррарі та Д. Тайс (2000) та С. А. Волтерс (2003), лінь потрібно розглядати як одну з ключових детермінант досліджуваного конструкту поряд зі страхом невдачі й аверсивністю завдання.

З іншого боку, обґрунтованою, на нашу думку, є протилежна позиція вчених відповідно до якої між указаними концептами існу-

ють суттєві відмінності, котрі свідчать про хибність твердження щодо їх синонімічності. Зазначена різниця фіксується навіть на етимологічному рівні. Водночас поняття «лінь» походить від латинського «*indolentia*», що тлумачиться як «байдужість», «цілковитий спокій», «розум без болю та проблем», основу терміна «прокрастинація» становить латинське слово «*crastinate*» – «завтра». Отже, лінь передбачає наявність в особистості любові до бездіяльності й відсутності бажання діяти, працювати, тоді як прокрастинацію трактують не як цілковите уникнення важливих справ, а їх відкладання чи заміну менш значимими, але приємнішими завданнями.

Вивчаючи феномен ліні, С. Посохова до її ключових аспектів відносить (2011):

- відсутність прагнення до успіху та конкуренції;
- відсутність потреби включатись у будь-яку активність;
- байдужість до того, що відбувається навкруги.

Подібні аспекти як суттєві ознаки ліні пропонує виокремлювати також Е. Михайлова, а саме (2005):

- невиконання певних завдань;
- низький рівень або відсутність мотивації до діяльності;
- виникнення байдужості чи позитивних емоцій із приводу невиконаних справ.

Відтак, попри схожість прояву прокрастинації та ліні на поведінковому рівні (відсутність дій, зорієнтованих на реалізацію важливих завдань), треба відзначити суттєві відмінності їх виявлення в мотиваційній та афективній площинах. Як зазначають А. Розенталь і П. Карлбрінг (2014), прокрастинатори, на відміну від лінивих осіб, усе ж мають інтенції, пов'язані із завершенням завдань, однак систематично зазнають труднощів із реалізацією власних намірів. Окрім того, одна з ключових відмінностей, на думку С. Посохової (2011), полягає й у наявності суб'єктивних переживань у разі такого зволікання, зокрема, стресу, почуття провини та втрачених можливостей, невдоволеності своєю продуктивністю (Burton, 2015). Водночас зауважимо, що прокрастинатори не є байдужими, а, навпаки, виявляють прагнення до позитивних результатів, спрямовані на досягнення успіху. А отже, на думку Т. Пайчила, емоційний дискомфорт вони відчувають двічі: уперше – відкладаючи завдання та вдруге – не отримавши очікуваних результатів.

Ураховуючи це, цікавою вважаємо думку Г. Лорді (2014) і Н. Бартон (2015), відповідно до якої прокрастинація найчастіше є

наслідком страху прийняття рішення, недостатньо чіткого планування, перфекціонізму. Відтак зволікання відіграє роль автоматичної реакції у випадку виникнення в індивіда очікувань щодо потенційних негативних результатів його діяльності. З іншого боку, лінгвістична наука розглядає як механізм збереження емоційних і психологічних ресурсів особистості, які можуть виснажуватися протягом тривалих періодів важкої праці або ж унаслідок інших складних життєвих обставин.

У ході теоретичного аналізу зафіксовано й інші терміни, які значно рідше використовують учені в контексті опанування прокрастинації. Наприклад, М. Дворник, досліджуючи формально-динамічні властивості цього концепту, зауважила, що його можна ототожнити з поняттям аергічності як показником нерішучості, необов'язковості індивіда, відмови від реалізації складних і відповідальних завдань, низької стійкості перед перешкодами.

У зарубіжних наукових працях як синонімічне до прокрастинації інколи дослідниками застосовують слово «акразія». Зі свого боку, Т. Кокан відзначає, що цим поняттям оперували ще стародавні грецькі філософи, зокрема Арістотель та Сократ, для позначення поведінки особистості, яка виявляється в її нездатності зробити те, що треба (Кокане, 2018).

К. Слученкова, виконуючи психолого-семантичний аналіз терміна «прокрастинація», наголошує на важливості його диференціації від проявів астенії. Астенічні стани, які супроводжуються уникненням суб'єктом певної діяльності, є безпосереднім наслідком виснаження його нервової системи, що передбачає підвищену втомлюваність індивіда, дратівливість, афективну неврівноваженість, зниження розумової та фізичної працездатності. Такі розлади також часто супроводжуються соціальною дезадаптацією, втратою інтересу до звичних занять, до власного життя загалом, а відтак особистість потребує невідкладної психологічної допомоги. У процесі ж прокрастинації, як зазначає вчена, людина залишається досить активною й не втрачає здатності виконувати різні завдання, однак, попри це, систематично відкладає їх реалізацію (Слученкова, 2018).

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отже, аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури вказує на те, що стрімке зростання інтересу дослідників до окресленої тематики сприяє деталізації змісту феномену прокрастинації, однак породжує необхід-

ність вироблення **чіткої** й неупередженої позиції вчених щодо вибору **понятійного апарату**, який має розкривати сутність досліджуваного явища.

Активне вивчення науковцями змісту таких конструктів, як прокрастинація, зволікання, лінь, аергічність, акразія, астения, із метою виявлення оптимального варіанта співвідношення між ними, з одного боку, указує на наявність концептуального перетину цих феноменів, що становить підґрунтя для гіпотези про їх синонімічність. З іншого боку, науковці констатують наявність відмінних рис, що підтверджує доцільність позиціонування цих понять як взаємопов'язаних, проте не тотожних. Відтак перспективу подальших розвідок убачаємо саме в емпіричній перевірці двох указаних гіпотез із використанням валідного діагностичного інструментарію.

Література

1. Balkis, M., Duru, E. (2019). Procrastination and Rational/Irrational Beliefs: A Moderated Mediation Model. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 37(3), 299–315. doi: <https://doi.org/10.1007/s10942-019-00314-6>
2. Burton, N. (2015). What's the Difference Between Procrastination and Laziness? *Psychology Today*. URL: www.psychologytoday.com/blog/hide-and-seek/201505/whats-the-difference-between-procrastination-and-laziness.
3. Ferrari, J. R., Diaz-Morales, J. F. (2007). Procrastination: Different time orientations reflect different motives. *Journal of Research in Personality*, 41(3), 707–714.
4. Ferrari, J., Tice, D. (2000). Procrastination as a self-handicap for men and women: A task-avoidance strategy in a laboratory setting. *Journal of Research in Personality*, 34, 73–83.
5. Haghbin, M. (2015). *Conceptualization and operationalization of delay: development and validation of the multifaceted measure of academic procrastination and the delay questionnaire*. Ottawa: Carleton University.
6. Klingsieck, K. B. (2013). Procrastination: When good things don't come to those who wait. *European Psychologist*, 18(1), 24–34. doi: [10.1027/1016-9040/a000138](https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000138)
7. Kokane, T. V. (2018). *Get Your Golden Egg: 19 Ways to Win Over Procrastination*. Bilaspur: Educreation Publishing.
8. Lordi, G. (2014). The Difference Between Laziness, Procrastination & Lack of Motivation. *Mind Motivations*. URL: www.mindmotivations.com/articles/difference-between-laziness-procrastination-lack-motivation.
9. Markiewicz, K. (2018). Prokrastynacja i prokrastynatorzy. Definicja, etiologia, epidemiologia i terapia. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 31(3), 195–213.

10. Neenan, M. (2008). Tackling procrastination: An REBT perspective for coaches. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 26(1), 53–62.

11. Park, S. W., Sperling, R. A. (2012). Academic procrastinators and their self-regulation. *Psychology*, 3(1), 12–23. doi: <http://dx.doi.org/10.4236/psych.2012.31003>

12. Rozental, A., Carlbring, P. (2014). Understanding and Treating Procrastination: A Review of a Common Self-Regulatory Failure. *Psychology*, 05(13), 1488–1502.

13. Silver, M., Sabini, J. (1981). Procrastinating. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 11(2), 207–221, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1981.tb00033.x>

14. Simpson, W. K., Pychyl, T. A. (2009). In search of the arousal procrastinator: Investigating the relation between procrastination, arousal-based personality traits and beliefs about procrastination motivations. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 906–911. doi:10.1016/j.paid.2009.07.013

15. Sirois, F. Pychyl, T. (2013). Procrastination and the Priority of Short-Term Mood Regulation: Consequences for Future Self. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(2), 115–127.

16. Tibbett, T. P., Ferrari, J. R. (2015). The portrait of the procrastinator: Risk factors and results of an indecisive personality. *Personality and Individual Differences*, 82, 175–184.

17. Tuckman, B. W. (2002). Academic procrastinators: Their rationalizations and web-course performance. In *APA Symposium*.

18. Tuckman, B. W. (2005). Relations of academic procrastination, rationalizations, and performance in a web course with deadlines. *Psychological Reports*, 96, 1015–1021.

19. Wolters, C. A. (2003). Understanding procrastination from a self-regulated learning perspective. *Journal of Educational Psychology*, 95, 179–187.

20. Варваричева, Я. И. (2007). Психологические механизмы феномена лени. *Материалы докладов XIV Международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов»*. URL: <https://istina.msu.ru/download/7958574/1iTtuG:2aOUjpb6ggHyyYrf35BhtxmZd0hU/>

21. Ильин, Е. П. (2011). *Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень*. Санкт-Петербург: Питер.

22. Колтунович, Т. А., Поліщук, О. М. (2017) Прокрастинація – конфлікт між «важливим» і «приємним». *Young Scientist*, 5(45), 211–218.

23. Михайлова, Е. Л. (2005). Лень в учебной деятельности студентов. *Психология XXI века: тезисы Междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых спец. Санкт-Петербурга*, 312–314.

24. Посохова, С. Т. (2011). Лень: психологическое содержание и проявления. *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 12(2), 159–166.

25. Слученкова, К. А. (2018). Прокрастинация: особенности дефиниций и психологическое содержание. *Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования*, 7(4А), 18–26.

References

1. Balkis, M., Duru, E. (2019). Procrastination and Rational/Irrational Beliefs: A Moderated Mediation Model. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 37(3), 299–315 doi:10.1007/s10942-019-00314-6
2. Burton, N. (2015). What's the Difference Between Procrastination and Laziness? *Psychology Today*. URL: www.psychologytoday.com/blog/hide-and-seek/201505/whats-the-difference-between-procrastination-and-laziness.
3. Ferrari, J. R., Diaz-Morales, J. F. (2007). Procrastination: Different time orientations reflect different motives. *Journal of Research in Personality*, 41(3), 707–714.
4. Ferrari, J., Tice, D. (2000). Procrastination as a self-handicap for men and women: A task-avoidance strategy in a laboratory setting. *Journal of Research in Personality*, 34, 73–83.
5. Haghbin, M. (2015). Conceptualization and operationalization of delay: development and validation of the multifaceted measure of academic procrastination and the delay questionnaire. Ottawa: Carleton University.
6. Klingsieck, K. B. (2013). Procrastination: When good things don't come to those who wait. *European Psychologist*, 18(1), 24–34. doi: 10.1027/1016-9040/a000138
7. Kokane, T. V. (2018). *Get Your Golden Egg: 19 Ways to Win Over Procrastination*. Bilaspur: Educreation Publishing
8. Lordi, G. (2014). The Difference Between Laziness, Procrastination & Lack of Motivation. *Mind Motivations*. URL: www.mindmotivations.com/articles/difference-between-laziness-procrastination-lack-motivation.
9. Markiewicz, K. (2018). Prokrastynacja i prokrastynatorzy. Definicja, etiologia, epidemiologia i terapia. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 31(3), 195–213.
10. Neenan, M. (2008). Tackling procrastination: An REBT perspective for coaches. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 26(1), 53–62.
11. Park, S. W., Sperling, R. A. (2012). Academic procrastinators and their self-regulation. *Psychology*, 3(1), 12–23. doi: <http://dx.doi.org/10.4236/psych.2012.31003>
12. Rozental, A., Carlbring, P. (2014). Understanding and Treating Procrastination: A Review of a Common Self-Regulatory Failure. *Psychology*, 05(13), 1488–1502.
13. Silver, M., Sabini, J. (1981). Procrastinating. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 11(2), 207–221, DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1981.tb00033.x>
14. Simpson, W. K., Pychyl, T. A. (2009). In search of the arousal procrastinator: Investigating the relation between procrastination, arousal-based personality traits and beliefs about procrastination motivations. *Personality and Individual Differences*, 47(8), 906–911. doi:10.1016/j.paid.2009.07.013
15. Sirois, F., Pychyl, T. (2013). Procrastination and the Priority of Short-Term Mood Regulation: Consequences for Future Self. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(2), 115–127.

16. Tibbett, T. P., Ferrari, J. R. (2015). The portrait of the procrastinator: Risk factors and results of an indecisive personality. *Personality and Individual Differences*, 82, 175–184

17. Tuckman, B. W. (2002). Academic procrastinators: Their rationalizations and web-course performance. In *APA Symposium*.

18. Tuckman, B. W. (2005). Relations of academic procrastination, rationalizations, and performance in a web course with deadlines. *Psychological Reports*, 96, 1015–1021.

19. Wolters, C. A. (2003). Understanding procrastination from a self-regulated learning perspective. *Journal of Educational Psychology*, 95, 179–187.

20. Varvaricheva, Ya. I. (2007). Psikhologicheskie mekhanizmy fenomena leni [The psychological mechanisms of the phenomenon of laziness]. *Materialy dokladov XIV Mezhdunarodnoi konferentsii studentov aspirantov i molodykh uchenykh «Lomonosov»*. [Materials of reports of the XIV International conference of students, graduate students and young scientists «Lomonosov»]. URL: <https://istina.msu.ru/download/7958574/1iTtuG:2aOUjp6ggHyyYrf35BhtxmZd0hU> [in Russian].

21. Ilin, E. P. (2011). *Rabota i lichnost. Trudogolizm perfektsionizm len [Work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

22. Koltunovych, T. A. Polishchuk, O. M. (2017). Prokrastynatsiia – konflikt mizh «vazhlyvym» i «priemnym» [Procrastination – the conflict between «important» and «pleasant»]. *Young Scientist*, 5(45), 211–218 [in Ukrainian].

23. Mikhailova, E. L. (2005). Len v uchebnoi deiatelnosti studentov [Laziness in the learning activities of students]. *Psikhologiiia XXI veka tezisy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii studentov aspirantov i molodykh spetsialistov [Psychology of the XXI century: theses of the International scientific-practical conference of students, graduate students and young professionals]*. St. Petersburg, 312–314 [in Russian].

24. Posokhova, S. T. (2011). Len: psikhologicheskoe sodержanie i proiavleniia [Laziness: psychological content and manifestations]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [Bulletin of St. Petersburg University]*, 12(2), 159–166 [in Russian].

25. Sluchenkova, K. A. (2018). Prokrastinatsiia: osobennosti definitsii i psikhologicheskoe sodержanie [Procrastination: features of definitions and psychological content]. *Psikhologiiia Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovaniia [Psychology. Historical and critical reviews and modern research]*, 7(4A), 18–26 [in Russian].

Received: 05.10.2019

Accepted: 23.10.2019

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО СКЛАДНИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Кічук Антоніна

Ізмаїльський державний гуманітарний університет
м. Ізмаїл Україна
tonya82kichuk@gmail.com

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз концептуальних засад проблем здоров'язбереження особистості в психологічній сфері. Деталізовано сучасні наукові уявлення про таке позиттєве явище інтегрованого характеру, яким постає психологічне здоров'я особистості. Описано результати деяких емпіричних досліджень, що актуалізують потребу в поглибленні наукових уявлень про психологічне здоров'я сучасного студентства. Здійснено теоретичний аналіз конструктивності наукових підходів і концепцій щодо структурно-компонентного складу поняття «психологічне здоров'я» в розрізі динаміки людини від «біо» до «соціо». Описано ключове значення здатності особистості юнацького віку до самопроекування в контексті змістовного наповнення поняття «психологічне здоров'я» та визначальну роль духовності як ціннісного змісту свідомості особистості. Акцентовано увагу на рефлексуванні щодо внутрішнього світу оточення й суб'єктного «Я». Актуалізовано питання про емоційний складник психологічного здоров'я студентської молоді. Проаналізовано деякі емпіричні дані, що відображають самооцінні судження студентів щодо емоційно-особистісних проявів свого психологічного здоров'я в розрізі двох параметрів: «бакалавр-магістр» і «майбутній фахівець гуманітарного або технічного профілю». Зроблено узагальнення, яке обґрунтовує необхідність поглиблення сформованих наукових уявлень про феномен «психологічне здоров'я», а також потребу в спеціальному вивченні саме емоційного компонента здоров'я в психологічній сфері сучасного студентства.

У намаганні визначити абриси емоційного складника психологічного здоров'я особистості юнацького віку, доведено конструктивність континуально-ієрархічної моделі в аспекті впливовості емоційності на формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативні рівні розвитку особистості студента. На підґрунті визначеного теоретико-методологічного концепту перспективною вбачаємо розробку діагностувального інструментарію задля проведення емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення емоційно-особистісних особливостей психологічного здоров'я студентської молоді.

Ключові слова: психологічне здоров'я; особистість юнацького віку; здатність до самопроекування; емоційність.

Kichuk Antonina. To the Question of the Emotional Component's Outlines of Student Youth's Psychological Health. The article presents a theoretical and methodological analysis of the conceptual foundations of the problem of personal healthcare saving in the psychological sphere. Modern scientific representations of an integrative nature, which subject the psychological health of the individual, are detailed. The results of some empirical studies are described, which justify the need to deepen scientific ideas about the psychological health of modern student youth. Theoretical analysis of the constructiveness of scientific approaches and concepts was carried out in the context of the parameter of the structural and competent composition of psychological human health, where the context is the transition from «bio» to «socio». The key importance of the readiness of young person to self-design is described, where psychological health and spirituality as a value content of consciousness is considered contextually. The attention is drawn to the ability to reflection relative to the inner world of others and the subgenic «I». The relevance of studying the emotional component of psychological health of student youth is justified. Some empirical data are analyzed, reflecting students' self-esteem judgments regarding the emotional and personal manifestations of their psychological health in the context of two parameters: «bachelor-master», and «future specialist in humanitarian or technical profile». A generalization is made that justifies the need to deepen the existing scientific ideas about the phenomenon of «psychological health», as well as the need for a special study of the emotional component of health in the psychological sphere of modern students.

In order to outline the identity of the emotional component of the psychological health of young person's period, the constructiveness of the hierarchical continuum model in terms of the impact of emotionality on the formal-dynamic, content-personal and social imperative levels of the student's personality development is justified. On the basis of the detailed theoretical and methodological concept, the development of diagnostic tools, the use of which will allow identifying emotional and personal peculiarities of psychological health of student youth, is seen as promising.

Key words: psychological health; young person's period; self-development readiness; emotionality.

Кичук Антонина Валерьевна. К вопросу об особенностях эмоционального компонента психологического здоровья студенческой молодежи. В статье представлен теоретико-методологический анализ концептуальных основ проблемы сохранения личности в психологической сфере. Детализируются современные научные представления интегративного характера, которым представляется психологическое здоровье личности. Описываются результаты некоторых эмпирических исследований, позволяющие обосновать необходимость углубления научных представлений о психологическом здоровье современной студенческой молодежи. Осуществляется теоретический анализ конструктивности научных подходов и концепций в разрезе параметра структурно-компетентного состава психологического

здоров'я людини, де контекстом виступає перехід від «біо» до «соціо». Описується ключове значення готовності особистості юнацького віку до самопроєктування, де контекстним розглядається психологічне здоров'я та духовність як ціннісне змістове свідомості. Концентрується увага на здатності особистості до рефлексії стосовно внутрішнього світу оточуючих, та власного «Я». Обґрунтовується актуальність дослідження емоційної складової психологічного здоров'я студентської молоді. Аналізуються деякі емпіричні дані, що відображають самооцінні судження студентів стосовно емоційно-особистісних проявів свого психологічного здоров'я за двома параметрами: «бакалавр–магістр», та «майбутній спеціаліст гуманітарного чи технічного профілю». Робиться узагальнення, що підтверджує необхідність поглиблення складіснуючих наукових уявлень про феномен «психологічне здоров'я», а також потребу спеціального дослідження саме емоційної складової здоров'я в психологічній сфері сучасного студентства. Стремлять окреслити особливості емоційної складової психологічного здоров'я особистості юнацького вікового періоду, обґрунтовується конструктивність континуально-ієрархічної моделі в ракурсі впливу емоційності на формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні розвитку особистості студента. На основі деталізованого теоретико-методологічного поняття перспективної уявляється розробка діагностичного інструментарію, використання якого дозволить виявити емоційно-особистісні особливості психологічного здоров'я студентської молоді.

Ключові слова: психологічне здоров'я; особистість юнацького вікового періоду; готовність до самопроєктування; емоційність.

Постановка проблеми. У пошуках психологічних детермінант, котрі визначають здатність особистості вже в юнацькому віці виробляти особистісні практики конструювання життя, науковці здебільшого звертають увагу на ті новоутворення, що мають позитивний характер. Із-поміж них посилено є увага, зокрема, до тих, що зберігають лінії становлення суб'єктності – упродовж біологічного та соціального розвитку, збагачуючи психологічну базу підвищення якостей суб'єктності. У зазначеній площині конструктивним, але й досі недостатньо оціненим як науковцями, так і практиками, видається зосередження на психологічному здоров'ї, адже йдеться про незаперечність самоцінності такого утворення в структурі особистості впродовж життя. До того ж такий локус дослідницької уваги зберігає можливість утримувати надто складний параметр – «повсякденна практика життя», сукупність ознак (структурна, процесуальна, функціональна) стосовно розвитку в молодій людині рефлексії щодо

власного «психологічного світу», розводити поняття «суб'єктивності» та «активність суб'єкта» (тобто враховуючи в другому випадку аспект активності як діяльності, а в першому – те, що спрямовує відповідну дільність особистості).

Аналіз останніх досліджень. Наш час психологи характеризують як несприятливий, насамперед, щодо здоров'я пересічної людини в психологічній сфері. Загрозами, зокрема, вважають турбулентні соціальні трансформації, екологічну та політичну кризи, інформаційно-емоційне перевантаження (Бочелюк, 2019: 68). На основі проведеного теоретичного аналізу наукового фонду з проблематики психологічного здоров'я особистості створюється можливість для певних зауваг, а саме: конструкт «психологічне здоров'я» ще й досі зберігає свою невизначеність, а накопичений емпіричний дослідницький матеріал уже дає підставу окреслити абриси теорії психологічного здоров'я особистості, що забезпечує передумови поглиблення наукових уявлень про певні особливості процесу здоров'язбереження в психологічній сфері з урахуванням своєрідності її вікових особистостей та етапності життєдіяльності.

До зазначеного треба додати і встановлений у результаті проведених емпіричних досліджень високий рівень особистісної безпорадності, котрий властивий, насамперед, її юнацькому віковому періоду, і де емпіричними референтами виступає симптомокомплекс певних діагностичних показників, що безпосередньо або опосередковано вказують на проблематику здоров'я в психологічній сфері. Щодо цього дослідники апробовують різні ідеї, розгортання яких, зокрема, в освітньому процесі вищої школи сприятиме здоров'язбереженню здобувачів вищої освіти в психологічній сфері. Наприклад, задля зниження домінуючого серед студентської молоді стану тривожності, деякі науковці звернулися до пропедевтичного підходу: виходячи з розуміння ваги «м'яких навичок» особистості, що трактуються ними як соціально-емоційні здатності, у межах проекту (зокрема Passport.Unito) проведено дослідження, респондентами якого були 1048 студентів різних програм навчання в університеті Турини, Італія, а метою – отримання даних валідації щодо розробленої моделі м'яких навичок і вироблення інструментарію їх самооцінки студентами (Ricchiardi, Emanuel, 2018). Отож, через визначення описаного психологами рівня різних «м'яких навичок» (здатність до стійкості, управління конфліктами, емоційної саморегуляції тощо), за певними

сферами життєдіяльності сучасної молоді людини (сфер самості, прийняття рішень, міжособистісних відносин та ін.) дослідники розширюють соціально-емоційні здібності особистості – важливий аспект психологічного здоров'я; при цьому розуміючи цей конструкт у широкому трактуванні, тобто як принципово важливий особистісний ресурс.

Не менш цікавим нам видається й підхід, спрямований на збереження здоров'я студентства в психологічній сфері через стимулювання суб'єктної активності, зокрема в аспекті розвитку здатності розпізнавати вже наявну спроможність розробляти «внутрішні сценарії» соціальної регуляції, а також регулюючи зовнішній вплив соціуму, доповнювати свій потенціал у цьому плані (Splichal, Oshima, 2018). Дослідники пропонують розроблений ними інструментарій («CSCL», де задіяні і проектна діяльність першокурсників, і аналіз комп'ютерного середовища освіти) задля підтримки важливого чинника здоров'язбереження особистості особистості в психологічній сфері – студентське врегулювання співдружності.

Вищезазначене дає змогу зауважити на домінуючому серед дослідників «неосяжному» змісті, який укладається в поняття «психологічне здоров'я особистості», визнанні (з опорою на емпіричні дані) важливості окресленої особистісної властивості, потребі в поглибленні наукових уявлень, принаймні щодо «одиниці» окресленого психологічного явища. Це дасть змогу не лише науково довести змістове наповнення, а й уточнити структурно-компонентний склад (з'ясувати, зокрема, емоційні детермінанти психологічного здоров'я особистості) та науковий статус поняття з-поміж близьких до нього. Адже ж аналіз наукового фонду в означеній площині уможлиблює констатацію, що неосяжність змісту, який здебільшого вкладається в конструкт «здорової особистості у психологічній сфері», з одного боку, не сприяє чіткості в теоретико-методологічних орієнтирах дослідницьких розвідок, а з іншого – не дає змоги впритул вивчати саме феноменологію психологічного здоров'я в пошуках відповіді на питання динаміки людини від «біо» до «соціо».

Формування мети й завдань статті. Об'єктом дослідження виступало студентство, а предметом – контури відображення емоційно-особистісної своєрідності його психологічного здоров'я як прижиттєвої інтегрованої властивості. Отже, мета полягала в здійсненні аналітичної роботи, базою якої були теоретичні джерела з порушеної

проблематики. Передбачено виконання таких завдань: проаналізувати стан вивчення психологічного здоров'я особистості в науковій літературі; деталізувати деякі загальні обриси, котрі окреслюють саме емоційний складник психологічного здоров'я особистості в юнацький період життєдіяльності.

Методи та методики. Для досягнення означеної мети та виконання локальних завдань здійснено порівняння, систематизація, інтеграція та узагальнення наукової інформації; проведено теоретико-методологічний аналіз категорійно-понятійного сегмента порушеної проблеми; застосовано діагностичну методику частотного аналізу емпіричних даних опитування студентів (вибірку становили 145 осіб), які набувають у закладах вищої освіти гуманітарні (Ізмаїльський державний гуманітарний університет; Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка) та технічні (Національний університет «Одеська морська академія», Ізмаїльський факультет; Державний університет інфраструктури та технологій «Київський інститут водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, дунайський факультет») спеціальності задля вияву ознак, котрі відтворюють саме емоційні особливості психологічного здоров'я особистості юнацького віку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Аналіз наукових джерел, які висвітлюють проблематику здоров'я особистості в юнацькому віці та саме в психологічній сфері, переконливо засвідчує наполегливе намагання дослідників обґрунтувати те особистісне новоутворення, котре правомірно розглядати як базове. До того ж у пошуках методологічних орієнтирів небезпідставно звернуто увагу на пояснювальну спроможність різних концепцій, різнорівневих особистісних утворень (що інтегруються у властивість, котрою постає психологічне здоров'я), різновекторних проявах, які фокусуються на суб'єктивному благополуччі – чи не найвиразнішому прояві «внутрішньої узгодженості» особистості. Деталізуємо деякі наукові позиції, які характеризуються найбільш переконливою, на наш погляд, аргументацією.

По-перше, не підлягає сумніву доречність розрізняти поняття «психічне» й «психологічне» здоров'я, оскільки мають рацію дослідники, стверджуючи, що психічно здорова людина може бути небезпідставно схарактеризована як нездорова в психологічній сфері, адже тут акцентовано на соціокультурному вимірі її здоров'я (Юдін, 2000).

Дійсно, хвороба постає не лише як біль, а й обмеженість у діях, виборі тощо. Наприклад, за результатами опитування Українського інституту соціальних досліджень учнівської молоді м. Києва, саме психологічний дискомфорт відчуває кожний 14-й респондент віком десять років; натомість, це характеризує кожного 5-го віком вісімнадцять років (Токман, Немченко, 2015: 39). Вочевидь, проблемним постає не лише суто науковий зміст поняття «здоров'я», а й психологічний супровід – підтримка процесу прищеплення в молоді установок на усвідомлення самоцінності здоров'я в психологічній сфері.

По-друге, бракує теорії психологічного здоров'я, що зумовлює безліч наявних думок щодо базових характеристик психологічного здоров'я особистості. Ідеться й про ресурс для прийняття змін у психологічній сфері (Хлевіна, 2007), і про різнорівневність здатності контролювати, захищати та розвивати психологічний простір, тобто гіперсуверенний, суверенний, депривований рівні психологічної суверенності (Нартова-Бочевар, Трофімова, 2012), і про інтенсивність смислотворчої активності (Радчук, 2014), і про здатність трансформувати психологічні знання про здоров'я в досвід (Бурлакова, Наконечна, 2019) та ін.

Зважаючи навіть на зазначене, усе ж наголосимо на спільності дослідницьких позицій щодо визнання такого: приріст позитивного в психологічному здоров'ї особистості є суттєвим її кроком до життєвого успіху. З огляду ж на особистісно-професійну своєрідність юнацького вікового періоду правомірним видається судження про ущільненість зв'язку між динамікою накопичення позитивних ознак у здоров'ї студента в психологічній сфері та структурою й типологією почуття цінності власного життя (Набіл, 2019). Маються на увазі цілісність і системність такої структури, що є релевантною усьому життю людини в цілому. Так, за Е. Шпангером, почуття цінності власного життя має певну типологію залежно від цінності, що домінує в людині, – теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, власний та релігійний «типи людей» (Шпангер, 2014). Згідно з К.-Г. Юнгом, цінність вимірюється тією енергією, що «вкладається в певний елемент особистості» (Юнг, 2010). У зв'язку із зазначеним вище інтерес становлять такі результати емпіричного дослідження: експериментальним способом встановлено шість інтегрованих факторів, які є визначними у тій моделі смислової структури, котра забезпечує переживання студентством цінності власного життя (актив-

ність – багатство – влада – престиж; згуртованість – дружба – любов – сім'я; тілесність – здоров'я – відпочинок; контроль – інформація – саморозвиток; вибір – екзистенціальність – задоволеність; запобігання – відсторонність – потайність), а таким чином видалося за можливе окреслити найтипівіші варіанти (кластерні профілі), де в студентів, яких умовно віднесено до першого типу, домінує ідея здоров'я-зберігальної поведінки; відповідно до другого – дистанція в спілкуванні; до третього – намагання бути вільним; до четвертого – усамітнення (Набіл, 2019: 60). На нашу думку, цей емпіричний матеріал радше створює уявлення про спроможність сучасної молоді визначати сенс у викликах, що віддзеркалюють життєві ситуації. Якщо ж розмірковувати дотично сутності здоров'я особистості в психологічній сфері, то йтиметься про те, що фокусується на ресурсності конструювання власної ідентичності, тобто здатності до самопроектування. У цьому плані зацікавлює думка науковців щодо доцільності розрізняти основні рівні дискурсивного самопроектування («плагіатор», «читач», «автор»), оскільки вона узгоджується з визнаними в психології вимірами розвитку особистості та дає змогу схарактеризувати психологічні особистості суб'єкта до самопроектування на кожному з таких вимірів (Чепелева, Рудницька, 2018).

Отже, є сенс у якості «одиниці» психологічного здоров'я як властивості особистості студента розцінювати його здатність до самопроектування – «породження нового контексту життя». Ми поділяємо думку (Чепелева, 2018) про те, що самопроектування «задає» вектори розвитку особистості, що будуються на «відкритті» нового досвіду; отож, ідеться про особистісну здатність, яка визначається ресурсністю (не лише щодо наявної, а й із проекцією на майбутнє). В окресленій науковій позиції нам особливо імпонує базова ідея: принципово важливим є усвідомлення молодою людиною невичерпності (а отже, можливості докладати зусилля, спрямовані на збагачення особистісної ресурсності) того, що «задано» культурою, тими «зразками», із яких «зітканий» соціум; ідеться про вагу усвідомлення особистості на рівні переконань тієї істини, що власна духовність створює нові «культурні сенси» для саморозуміння, самоідентифікації, саморозвитку. Отож, конструктивність психолого-герменевтичного підходу вбачаємо в розрізі щонайменше таких параметрів, як спроможність урахувати всі виміри розвитку особистості («біо – соціо»), пояснити роль особистісної зрілості в успішному самопроектуванні

імперативу здоров'язбереження в психологічній сфері, довести визначальну роль духовності як «ціннісного змісту» свідомості особистості (у тому числі й в аспекті набуття позитивних якісних ознак психологічного здоров'я як особистісної властивості). Дійсно, зріла особистість може бути осмислена як така, якій властиве психологічне здоров'я в найвищому якісному вимірі. У ракурсі розгортання ідеї здатності до самопроекування ідеться про такі сегменти спроможності, як самотійно ставити завдання, спрямовані на саморозвиток; брати на себе відповідальність за наслідки дій; контролювати вмотивованість зробленого вибору. Отож, ідеться про провідну психологічну характеристику особистості, спроможної до самопроекування – становлення «людини, пов'язаної зі смыслом» (Чепелева, 2018: 74).

Із метою систематизації наукових уявлень про базову категорію психології здоров'я та диференціацію сучасного наукового знання про психологічне здоров'я особистості доцільно по-новому оцінити конструктивність й особливої психологічної реальності – рефлексії. Принагідно зауважимо, що нині рефлексія з пояснювального принципу перетворилася в окрему наукову галузь – психологію рефлексії; остання ж уже набула відповідних маркерів як із теоретико-методологічного погляду, так і в експериментально-прикладному ракурсі. А підвищений науковий інтерес до предметної специфіки психології рефлексії зумовлений її потужністю, адже ж науковці довели провідну функцію рефлексивних процесів – на підґрунті критичного аналізу рефлексивних процесів, актуалізується творчість особистості (Семенов, 2005). При цьому саме рефлексія розглядається як системоутворювальний фактор творчого мислення, котрий забезпечує не лише смислову організацію та саморегуляцію, а ще й самореалізацію й саморозвиток особистості в конкретних умовах «мікророзвитку мислення» (вислів М. Семенова) в ситуаціях, які вимагають самообілізації. Відтак створюється можливість пояснити онтогенез (тобто процеси становлення та розвитку в напрямі збагачення здоров'я особистості в психологічній сфері) через «кристалізацію» результатів самообілізації; у нашому розумінні, останнє доцільно осмислювати як показник психологічного здоров'я особистості.

Як відомо, засновник психології рефлексії О. Бузман ще в першій чверті нинішнього тисячоліття базову категорію визначив як «будь-яке перенесення» особистістю переживань із зовнішнього світу

на себе; саме за таким маркером ідеться й про рефлексивне мислення, і про спілкування, і про «особистість як про вершину всіх особистісних властивостей» (Ананьєв, 2008). Отже, можна припустити, що, аналізуючи, наприклад, таке явище, як психологічне здоров'я, у площині психології рефлексії, у край не просто його ідентифікувати, абстрагуючись від разових і видових щодо нього. Водночас саме контекстність рефлексивної психології дає змогу (за Г. Щедровицьким) акцентувати на «виході на зовнішню позицію», посилюючи тим самим результативність саме наукового осмислення феноменології здоров'я особистості в психологічній сфері. Це набуває виняткового значення з огляду на ключову роль контролю (самоконтролю) у змістовному наповненні поняття «психологічне здоров'я», а також домінанті рефлексії – переосмисленні (наприклад виконавчих функцій і функції контролю). Отже, якщо йдеться про особистість студента, то, дбаючи про здоров'я в психологічній сфері, припускається рефлексування й щодо внутрішнього світу оточення, і суб'єктного «Я», а також розвитку визначених сучасною психологією типів рефлексії (кооперативний, комунікативний, особистісний, інтелектуальний).

До вищезазначеного додамо ще й пояснювальну ресурсність психології рефлексії в одному з найпроблемніших питань, як-от емоційно особистісна особливість психологічного здоров'я. Численні дослідження проблемного поля саморегуляції (Чебикін, 2009; Ядов, 2013; Балашов, 2018 та ін.) підтвердили вмотивованість розглядати саморегуляцію як особливу форму поведінки особистості, де відбувається інтеграція результатів самопізнання та емоційно-ціннісного її ставлення до себе. Отож, актуалізується механізм рефлексії в процесі самоаналізу етапів діяльності, ваги й змісту вчинків і взаємин.

Зважаючи на визнання, що психологічне здоров'я як явище чи не найбільш повноцінно асоціюється з поняттями «цілісність», «гармонійність», а духовність особистості виступає тим утворенням, що вбирає єдність об'єктивного й суб'єктивного, актуалізується важливий канал, через який психіка регулює сфери життя – емоційна сфера. Виняткова її вагомість убачається психологами, зокрема, в ракурсі підтримання балансу психологічного здоров'я та його поновлення й збагачення. Так, експериментальним шляхом доведено, що особи з високим рівнем стресу «мають схеми провини й некерованості», отримують більш високі показники «в когнітивних схемах безкомпромісних стандартів/гіперкритичності» (Сардарзаде, 2019: 236). Ува-

жаємо, що в площині порушеної проблематики суттєве значення має сучасна інтерпретація терміна «емоційний інтелект», а саме: не лише в сенсі, котрий позиціонують його автори (за Дж. Мейерром і П. Соловей, це когнітивна здібність міркувати про емоції та використувувати їх задля поліпшення розумової діяльності); ідеться про механізми впливу емоційного інтелекту на процес забезпечення особистістю і власного суб'єктивного благополуччя, і підтримування доброзичливих стосунків з оточенням, і працю як засіб самореалізації та повного розкриття особистісного потенціалу (Четверик-Бурчак, 2015: 63).

У намаганні окреслити абриси саме емоційного складника в такому інтегративному явищі, яким постає психологічне здоров'я сучасної молоді людини, привертає посилену увагу розгляд науковцями емоцій та емоційного інтелекту крізь призму стратегій життєздійснення. Зокрема, визнано виправданим таке зауваження: «...відчуття, почуття, емоції та афекти сповіщають як про наближення особистості до себе, так і про її самовіддалення» (Карпенко, 2019: 70).

Важко переоцінити роль емоційного складника в такому утворенні, яким постає психологічне здоров'я у зв'язку з прийнятим у психологічній науці положення про його зв'язок із потребами особистості – в емоціях відображається ступінь задоволення потреб. Як відомо, у контексті різних психологічних концепцій нараховано науковцями різний їх перелік (наприклад, за А. Маслоу, ідеться про 15 потреб, а за Мак-Дугаллом – 18). Учені дійшли згоди, власне, щодо того, що в психологічно здорової людини діє єдиний механізм «апарату» емоцій, що дало їм змогу припускати можливість вибудовування моделі системи його функціонування. Так, за О. Злобіним (Злобін, 1991), правомірно системоутворювальною вважаємо емоцію страху; наявний перелом негативних емоцій у такій системі в напрямі позитивних (до речі, властивих лише людині, як-от сором, емоція рішучості, радість). Через дію закону інтегративності, як зауважує розробник моделі «Хвилі емоцій», можемо побудувати й матрицю (поле) емоцій людини (Злобін, 1991: 98–99). Отже, проблематика потреб (як основ емоцій людини) становить предмет наукових дискусій, де за основу взято психологічний факт щодо того, що в психологічно здорової людини впродовж її життєвого шляху інтегративно й послідовно виникають матеріальні (фізіологічні, побутові, репродуктивні) та духовні (самовираження, спілкування, самоутвердження) потреби, а тому логічно припускати таке: відповідному рівню потреб властива й домінуюча емоція.

З огляду на провідний вид діяльності студентства – навчально-професійну – науковий інтерес становить таке утворення, як «емоційний мозок», оскільки науковці стверджують, що саме в ньому відбувається найвища когнітивна активність особистості. Справа в тому, що тут здійснюється процес «відбору» всієї сенсорної інформації, котра надходить до особистості, а вже сигнали «емоційного мозку» впливають на діяльність і ендокринної, і рухової, і імунної, і соматичної, і вісцеральної систем (Пейн, Купер, 2008).

Природне зацікавлення становив характер самооцінних суджень студентів щодо емоційного складника їхнього психологічного здоров'я. Використавши методику частотного аналізу отриманих результатів опитування, можемо зробити принаймні такі узагальнення. По-перше, найчастіше респонденти характеризують цей складник сукупністю таких явищ, як тривожність, нервозність, агресивність. Якщо в судженнях здобувачів освітнього ступеня «бакалавр» перше рангове місце посідає «нервозність», то в магістрантів – «тривожність». Можна припустити, що така ситуація пов'язана з дорослішанням особистості, котра зумовлює більш ущільнений зв'язок її емоційної сфери з відповідальністю особистості та її очікуваннями в процесі життєдіяльності.

По-друге, порівняння набутих емпіричних даних за параметром «майбутні фахівці гуманітарного та технічного профілю» засвідчують наявність у них незначних розбіжностей: кожний другий студент, який навчається у вищій школі на технічних спеціальностях, вважає, що йому притаманна агресивність, а таку позицію окреслює 39 % (із 67 осіб), які опановують у вищій школі гуманітарні спеціальності. Можемо припустити, що це зумовлено віддзеркаленням гендерної своєрідності, адже ж більшість майбутніх фахівців технічного профілю – представники чоловічої статі.

Розуміємо відносність дослідницької значущості набутого емпіричного матеріалу, оскільки йдеться про самооцінні судження респондентів. Водночас означене все ж доводить актуальність проблеми, пов'язаної з поглибленням наукових уявлень про емоційні особливості психологічного здоров'я сучасного студентства задля розвитку їхньої здатності до емоційної саморегуляції на найсуттєвішому етапі особистісно-професійного становлення – в умовах університетської освіти.

Як зазначено, у нашому розумінні психологічне здоров'я особистості – це прижиттєва інтегративна особистісна властивість. А від-

так, нашу дослідницьку увагу сконденсовано на концепціях, які дають змогу, з одного боку, одночасно утримувати в полі зору і інтегративність явищ «особистість» та «властивість» з урахуванням сучасних психологічних уявлень про макроструктурний вияв особистості (тобто «індивід – суб'єкт – особистість – індивідуальність»), і емоційність, що відтворює індивідуальне «емоційне прочитання» (зокрема сучасним студентом) певної емоціогенної ситуації. Ми дійшли висновку, що такою концепцією виступає континуально-ієрархічна модель особистості (Саннікова, 2018). Такий підхід у повному обсязі відповідає окресленим параметрам, а тому дає змогу в процесі дослідження впритул підійти до вивчення емоційного складника психологічного здоров'я; до того ж, експериментальним шляхом установити впливовість емоційності на рівнях розвитку особистості студента – формально-динамічному, змістовно-особистісному та соціально-імперативному (тобто зберігаючи структурну цілісність особистості) і її інтегрованої властивості – психологічне здоров'я (у розрізі позитивної динаміки якісних ознак – збереження, зміцнення, покращення (розвиток)).

Висновки. Здоров'я особистості сучасної молоді людини в психологічній сфері становить нині, як ніколи раніше, актуальну соціально-психологічну проблему. Її розв'язання – у площині розробки теорії психологічного здоров'я особистості, у межах теоретико-методологічних орієнтирів якої уможливленим стало б розширення наукових уявлень про складові частини психологічного здоров'я особистості юнацького віку. Зваживши на психологічну характеристику такого вікового періоду становлення особистості, бачимо загострення проблематики саме емоційно-особистісних особливостей її психологічного здоров'я. У результаті проведеної аналітичної роботи доведено конструктивність, зокрема, теоретичних концептів психології рефлексії в аспекті уточнення наукового статусу поняття «психологічне здоров'я особистості» та континуально-ієрархічної моделі особистості, що сприяє поглибленню наукових уявлень саме про емоційно-особистісні особливості психологічного здоров'я студентської молоді.

Перспективи подальших наукових розвідок убачаються у визначенні діагностувального інструментарію як основи емпіричного дослідження емоційного складника здоров'я студентів у психологічній сфері.

Література

1. Ананьев, Б. Г. (2008). *Личность, субъект деятельности, индивидуальность*. Москва: Директмедиа Паблишинг, 134 с.
2. Бочелюк, В. Й. (2019). Особливості психологічної допомоги особистості в ситуації життєвої кризи в період глобальних соціально-економічних змін. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та освіті*: зб. тез наук. праць. Київ, 68–71.
3. Карпенко, Є. В. (2019). Аксіологічний зміст емоційного інтелекту як запорука конгруентного життєздійснення особистості. *Психологія і суспільство*, № 1(75), 67–73.
4. Набил, Диаб (2019). Ценность собственной жизни у студентов: структура и типология. *Стан та перспективи розвитку педагогіки та психології в Україні та світі*: зб. наук. праць. Київ, 56–60.
5. Пейн, Р., Купер, К. (2008). Эмоции и работа. *Теории исследования и методы применения*/пер. с англ. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 544 с.
6. Саннікова, О. П. (2018). Континуально ієрархічна модель особистості *Психологія і суспільство*, № 3–4 (73–74), 166–177.
7. Сардарзаде, Сурена (2019). Роль когнітивних й емоційних схем у стресі *Психологічні перспективи*, Вип. 33. Луцьк, 235–247.
8. Семенов, И. Н. (2005). Рефлексивная психология творчества: концепции, экспериментатика, практика. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*, Т. 2, № 4, 65–73.
9. Токман, А. А., Немченко, Н. В. (2015). *Психология способу життя*: навч. посіб., Ч. I. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 344 с.
10. Чепелева, Н. В., Рудницька, С. Ю. (2018) Психологічна характеристика особистості, здатної до самопроектувння, *Педагогіка і психологія*, № 1, 71–77.
11. Четверик-Бурчак, А. (2015). Механізм впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості (Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01). Дніпропетровськ, 187 с.
12. Шпрангер, Э. (2014). *Формы жизни: гуманитарная психология и этика личности* (Пер. с нем.). Москва: «Канок»; РООИ «Реабилитация», 400 с.
13. Юдин, Б. Г. (2000). Здоровье как акт, норма и ценность. *Мир психологии*, № 1, 54–68.
14. Юнг, К.-Г. (2010). Об энергетике души (Пер. с нем.). Москва: Академ. проект, Фонд «Мир», 297 с.
15. Ricchiard, P., Emanuel, F. (2018). Soft skill assessment in higher education (Valuare le soft skill in universita). *Journal of Educational. Cultural and Psychological Studies*, 18, 21–53.
16. Splichal, J. M., Oshima, J., Oshima, R. (2018). Regulation of collaboration in project-based learning mediated by CSCL scripting reflection. *Computers and Education*, 125, 132–145.

References

1. Anan'yev, B. G. (2008). *Lichnost', sub'yekt deyatel'nosti, individual'nost'* [Personality, subject of activity, individuality]. Moskva: Direktmedia Publishing, 134 p. [in Russian].

2. Bochelyuk, V. Y. (2019). Osoblyvosti psykholohichnoyi dopomohy osobystosti v sytuatsiyi zhytlyevoyi kryzy v period hlobal'nykh sotsial'no-ekonomichnykh zmin. *Stan ta perspektyvy rozvytku pedahohiky ta psykholohiyi v Ukrayini ta osviti [Features of psychological assistance to the individual in the situation of life crisis in the period of global socio-economic changes, Status and prospects of development of pedagogy and psychology in Ukraine and education: Coll. of theses of sciences]*. Kiyev, 68–71 [in Ukrainian].

3. Karpenko, Ye. V. (2019). Aksiolohichnyy zmist emotsiynoho intelektu yak zaporuka konhruentnoho zhytlyezdiysnennya osobystosti [Axiological content of emotional intelligence as a pledge of congruent life realization of personality]. *Psykholohiya i suspil'stvo*, 1 (75), 67–73 [in Ukrainian].

4. Nabil, Diab (2019). Tsennost' sobstvennoy zhizni u studentov: struktura i tipologiya [Students' own life value: structure and typology] *Stan ta perspektyvy rozvytku pedahohiky ta psykholohiyi v Ukrayini ta sviti*. Kiyev, 56–60 [in Russian].

5. Peyn, R., Kuper, K. (2008). Emotsii i rabota. *Teorii issledovaniya i metody primeneniya [Emotions and work. Theories of research and methods of application]*. Khar'kov: Gumanitarnyy Tsentr [in Russian].

6. Sannikova, O. P. (2018). Kontynual'no iyerarkhichna model' osobystosti [Continuous Hierarchical Model of Personality]. *Psykholohiya i suspil'stvo*, 3–4 (73–74), 166–177 [in Ukrainian].

7. Sardarzade, Surena (2019). Rol' kohnityvnykh y emotsiynykh skhem u stresii [The role of cognitive and emotional circuits in stress]. *Psykholohichni perspektyvy*, 33, 235–247 [in Ukrainian].

8. Semenov, I. N. (2005). Refleksivnaya psikhologiya tvorchestva: kontseptsii, eksperimentatika, praktika, Psikhologiya [Reflective psychology of creativity: concepts, experimentation, practice, Psychology]. *Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki*, (Vols 2), 4, 65–73 [in Russian].

9. Tokman, A. A., Nemchenko N. V. (2015). *Psykholohiya sposobu zhytlyya [Psychology of lifestyle]*. Kiyev: Personal [in Ukrainian].

10. Chepelyeva, N. V., Rudnyts'ka, S. YU. (2018). Psykholohichna kharakterystyka osobystosti, zdatnoyi do samoproektuvnnya [Psychological characteristics of self-projecting personality]. *Pedahohika i psykholohiya*, 1, 71–77 [in Ukrainian].

11. Chetveryk-Burchak, A. (2015). *Mekhanizm vplyvu emotsiynoho intelektu na uspishnist' zhytlyediyal'nosti osobystosti [The mechanism of the influence of emotional intelligence on the success of a person's life activity]*. Candidate's thesis. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].

12. Shpranger, E. (2014). *Formy zhizni: Gumanitarnaya psikhologiya i etika lichnosti [Life Forms: Humanitarian Psychology and Ethics of Personality]*. Moskva: Kanok; ROOI Reabilitatsiya [in Russian].

13. Yudin, B. G. (2000). *Zdorov'ye kak akt, norma i tsennost' [Health as an Act, Norm and Value]*, *Mir psikhologii*, 1, 54–68 [in Russian].

14. Yung, K.-G. (2010). *Ob energetike dushi [On the energy of the soul]*. Moskva: Akademicheskii proyekt, Fond «Mir» [in Russian].

15. Ricchiard, P., Emanuel, F. (2018). Soft skill assessment in higher education (Valutare le soft skill in university). *Journal of Educational. Cultural and Psychological Studies*, (18), 21–53 [in English].

16. Splichal, J. M., Oshima, J., Oshima, R. (2018). Regulation of collaboration in project-based learning mediated by CSCL scripting reflection. *Computers and Education*, 125, 132–145 [in English].

Received: 24.10.2019

Accepted: 18.11.2019

КОНЦЕПТ «МОЛИТВА» У СВІДОМОСТІ МОЛОДІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Коструба Наталія

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
chmil.nata@ukr.net

У статті здійснено психолінгвістичний аналіз вербальної репрезентації концепту «молитва» за допомогою вільного асоціативного експерименту. Розглянуто поняття молитви в українських та закордонних дослідженнях психологів, філологів і богословів. Зазначено про автоматизацію соціального релігійного життя в мережі Інтернет. Описано структурно-семантичні компоненти молитовних текстів та типи молитов. Зазначено особливості процедури проведення вільного асоціативного експерименту та описано вибірку дослідження. У результаті здійсненого асоціативного експерименту вербальної репрезентації концепту «молитва» отримано всього 280 реакцій, серед яких – 125 різних асоціацій. Аналіз асоціацій дав змогу виявити найчастотніші реакції на «молитва», серед яких – «прохання», «віра», «звернення до Бога», «розмова з Богом» та «Отче Наш». Опрацювання отриманих асоціацій на слово «молитва» здійснено за граматичним критерієм, що сприяло виявленню переважання парадигматичних реакцій на слово-стимул. За логічним критерієм серед отриманих асоціацій на слово «молитва» переважають центральні реакції. Аналіз отриманих асоціацій на «молитву» здійснено за тематичним критерієм, що дало змогу виокремити вісім різних тематичних категорій: релігія, звернення, прохання, прощення, подяка, зовнішній вигляд моління, час, емоції. Найчисленнішими виявлено тематичні групи, які пов'язують «молитву» із релігією та зверненням до Бога. Найменш численними серед отриманих асоціацій виявилися тематичні групи «зовнішній вигляд моління» й «час». Велика тематична різноманітність отриманих асоціацій свідчить про низький рівень обізнаності студентів про концепт «молитва», що підтверджується також наявністю великої кількості (більше третьої частини від загального масиву асоціацій) периферійних логічних реакцій. Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому психолінгвістичному аналізі релігійного дискурсу, а саме концептів «віра», «таїнство» та «священик».

Ключові слова: релігійний дискурс, концепт, вільний асоціативний експеримент, молитва.

Kostruba Nataliia. The Concept «Prayer» in the Consciousness of Young People: Psycholinguistic Analysis. Transformation of religious institutions and the

creation of the Ukrainian local church are the reasons for religious discourse investigation in Ukraine. The aim of this research is to analyze verbal representation of the concept «prayer». Free word association test (WAT) has been used for psycholinguistic analysis. The paper overviews the main linguistic, philological and theological Ukrainian and foreign studies of the concept «prayer». The automation of social religious life on the Internet has been indicated. Structural-semantic components of prayer texts and types of prayer, have been described. As a result of the free WAT, 280 responses to the stimulus word «prayer» were, among them 125 different associations. Among the most frequent responses were «request», «faith», «Our Father», «oration» and «Talking to God». The logical and grammar characteristics of the obtained associations have been analyzed. It has been shown that central paradigmatic reactions to the stimulus word «prayer» predominate. The thematic features of the associations to «prayer» have been analyzed. Eight different thematic groups have been identified: religion, appeal, request, forgiveness, gratitude, external attributes of prayer, time, emotions. The most numerous thematic groups are religion and appeal. The least numerous thematic groups are gratitude and time. The large thematic variety of the associations indicates a low level of students' awareness of the concept of «prayer». Prospects for further study of this problem lie in an in-depth psycholinguistic analysis of religious discourse and concepts faith, sacrament and priest.

Key words: religious discourse, concept, free association test, prayer.

Коструба Наталья. Концепт «молитва» в сознании молодежи: психолингвистический анализ. В статье проводится психолингвистический анализ вербальной репрезентации концепта «молитва» путем свободного ассоциативного эксперимента. Рассматривается понятие молитвы в украинских и зарубежных исследованиях психологов, филологов и богословов. Указывается на автоматизацию социальной религиозной жизни в сети Интернет. Описаны структурно-семантические компоненты молитвенных текстов и типы молитв. Определяются особенности процедуры проведения свободного ассоциативного эксперимента и описывается выборка исследования. В результате проведенного ассоциативного эксперимента вербальной репрезентации концепта «молитва» получено всего 280 реакций, среди которых – 125 различных ассоциаций. Их анализ позволил выявить часто употребляемые реакции на слово «молитва», среди которых – «просьба», «вера», «обращение к Богу», «разговор с Богом» и «Отче Наш». Обработка полученных ассоциаций на слово «молитва», осуществлена за грамматическим критерием, позволила выявить преобладание парадигматических реакций на слово-стимул. По логическому критерию среди полученных ассоциаций на слово «молитва» преобладают центральные реакции. Анализ полученных ассоциаций на слово «молитва» осуществлен по тематическому критерию, что позволило выделить восемь различных тематических категорий: религия, обращения, просьбы, прощение, благодарность, внешний вид молитвы, время, эмоции. Самыми многочисленными оказались тематические группы, которые связывают «молитву» с рели-

гией и обращением к Богу. Наименее многочисленными среди полученных ассоциаций оказались тематические группы «внешний вид молитвы» и «время». Большое тематическое разнообразие полученных ассоциаций свидетельствует о низком уровне осведомленности студентов о концепте «молитва», что подтверждается также наличием большого количества (более третьей части от общего массива ассоциаций) периферийных логических реакций. Перспективы исследования видим в дальнейшем психолингвистическом анализе религиозного дискурса, а именно концептов «вера», «тайнство» и «священник».

Ключевые слова: религиозный дискурс, концепт, свободный ассоциативный эксперимент, молитва.

Постановка наукової проблеми та її значення. В Україні відбувається процес трансформації релігійних інститутів, що пов'язується зі створенням української помісної церкви Православної церкви України. На цьому фоні загострюється увага науковців різних сфер щодо дослідження релігії, релігійності, релігійного дискурсу.

Особливу увагу науковців привертає молодь, яка в майбутньому визначатиме долю людства й релігії як феномену. Молоде покоління орієнтується на соціальні мережі, нетерплячі, постійно поспішають і цінують свободу (Великий, 2018). Такі психологічні особливості молодого покоління впливають і змінюють релігійність особистості та релігійні традиції. З'являється поняття медіа-релігійності (Петрушкевич, 2016; Рыжов, 2006), мобільні додатки для залучення молоді (BBC NEWS Україна, 2019) тощо. Тобто церква як соціальний інститут змінює свої традиції, трансформується, щоб залучити молодь до релігії та навчити її молитися. Проте для ефективного залучення молоді потрібно дослідити, що молодь розуміє під найпоширенішими релігійними термінами. У межах цієї статті пропонується дослідження поняття «молитва» у свідомості молоді за допомогою психолінгвістичних методів.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Українська дослідниця, психолог Н. М. Савелюк розглядає молитву як основний жанр релігійного дискурсу та зазначає, що «молитва – це процес і спосіб, дія та текстова опора комунікації людини з Богом, що має різні аспекти свого аналізу: духовно-релігійний, лінгвістичний і, зокрема, психологічний» (Савелюк, 2015: 108).

Українські психологи Т. Хомуленко, О. Кузнецов та К. Фоменко розглядають молитву як мовленнєву діяльність, специфічний текст духовно-релігійного характеру, що може розглядатись і як акт комунікації, оскільки, з одного боку, мовлення має комунікативну

функцію і є засобом реалізації комунікативної діяльності (Khomilenko, Kuznetsov, Fomenko, 2018). З. С. Карпенко трактує молитву як специфічну форму «духовної комунікації, мета якої – осягнення Божого задуму щодо світу та себе (свого покликання) з боку людини й дарування свободи та запит про її плоди з боку Господа» (Карпенко, 2009). Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005) пропонує декілька визначень поняття «молитва»: 1. Дія за значенням молитися; 2. Установлений текст, який промовляється, виголошується віруючими при зверненні до Бога, до святих. Молитву як форму релігійного оповідання, що демонструє побудову та розвиток духовної й релігійної особистості, розглядає Ед. Чо. Автор будує своє дослідження відповідно до концепції «Я» Вільяма Джеймса, який розглядає молитву як «саму основу живої релігії» (Cho, 2019). У християнській аскетичній молитві розглядається як невинна духовна довічна праця, що орієнтує людину на активну життєву позицію (Попова, 2017: 56).

Лінгвостилістичний огляд лексеми «молитва» в прозі Марії Матіос демонструє погляд на молитву як на «сповнений любові дар, що приходить до нас як надприродний клич у вірі, надії та любові» (Баранська, 216: 317). За допомогою молитви людина долучається до любові Божої, оголошує про його справедливість і може очиститися від гріхів, якщо щиро покається.

Пошук визначення молитов у фольклорі демонструє погляд на них як на уснопоетичні утворення, які, крім ознак молитовного жанру, характеризуються такими тематичними групами магічно-сакрального фольклору: індивідуально-побутовий, лікувально-зцілювальний, рідше – промислово-господарський та родинно-громадський (Гунчик, 2012: 132).

Серед постійних структурно-семантичних компонентів молитовних текстів виокремлюють звертання до адресата, лексему «амінь» та прохання про допомогу в різних життєвих ситуаціях. Серед факультативних виділяють звернення до подій, які підтверджують могутність Бога, применшення чеснот адресанта та його покаєння в гріхах, подяку за ласку Господню, славослів'я Бога (Тарасюк, 2009).

Науковці виокремлюють чотири типи молитви: 1) «релігійна» – традиційна, така що посилює віру в Бога; 2) «медитативна» – своєрідне занурення у власні думки; 3) «психологічна» – спрямована на самопідтримку, посилення почуття контролю; 4) «прохання» – спря-

мована на внутрішні та зовнішні чинники, на проблему (Janssen, Prins, Van Der Lans, Baerveldt, 2000).

Підходи до дослідження молитов є досить різноманітними. Так, німецькі дослідники виявили, що підлітки з нерелігійних областей без сімейного релігійного батьківства все ж моляться. Невідомо, якими способами вони вчаться молитися. Дослідниця С. Демріх провела порівняння між релігійно-приналежними та неприєднаними юнаками щодо методу навчання щодо молитви й образу Бога (Demmrich, 2015).

Ізраїльський учений А. Лазар вивчав взаємозв'язок між ставленням до Бога й тенденцією вибору різних типів молитви (поклоніння, сповідь, подяка, благання, прийняття). Науковець виявив, що сприйняття Бога як доброзичливого та керуючого, пов'язане з благальною молитвою, а сприйняття Бога як значимого й близького пов'язане з активною подячною молитвою (Lazar, 2015).

Деякі науковці здійснюють спроби розглянути релігію та молитву крізь призму когнітивної науки. Дослідники обґрунтовують, що релігія є природним еволюційним розвитком і передбачає двосистемну модель міркувань, яка в християнському контексті переходить від базових вірувань у Бога до теологічного опрацювання цих вірувань. Перехід від природної релігії до теології може призвести до протиріч у мисленні (Kling, 2019). Молитва ж тоді постає своєрідним способом, через який люди усвідомлюють і розуміють свій зв'язок із Богом.

Науковці стверджують, що спроби виміряти ефективність молитви для зцілення від хвороб ґрунтуються на хибних припущеннях. Проте відсутність позитивної статистичної залежності між молитвою та зціленням не є хорошим свідченням проти цінності молитви (Rauser, 2019). Проте існує багато досліджень, що свідчать про ефективність використання релігійних практик у роботі клінічних психологів (Lazorko, 2018).

Дослідження дитячих молитов у початкових школах Великобританії виявили, що діти в релігійних школах, які регулярно чують і вивчають релігійну мову, використовували цей словник у своїх молитвах. Однак прямої кореляції між володінням релігійною лексикою та використанням не було. Крім того, діти різного віку та в усіх умовах часто висловлювали духовні поняття без використання релігійної мови (Rowland, 2019).

Автоматизація соціального релігійного життя в Інтернеті є актуальною проблемою як для дослідників. Зосереджуючись на програмах Ісламської молитви, які автоматично публікують молитви з акаунтів своїх користувачів, становить значну частину трафіку Twitter арабською мовою (Ohman, Gorwa, Floridi, Luciano, 2019).

Формулювання мети та завдань статті. Незважаючи на велику кількість лінгвістичних і психологічних праць щодо змісту, видів та впливу молитви, проблема панівних уявлень у свідомості молоді щодо концепту «молитва» є майже не дослідженою. Саме тому мета дослідження – психолінгвістичний аналіз вербальних репрезентацій концепту «молитва» як жанру релігійного дискурсу.

Методи та методики. Для реалізації мети дослідження використано вільний асоціативний експеримент як інструмент вимірювання несвідомих компонентів семантичного простору. Асоціативний експеримент дає можливість відслідкувати культурні стереотипи народу та виявити зміст концепту в когнітивній свідомості носіїв мови. Методика проведення асоціативного експерименту передбачає пред'явлення списку стимульних слів, а завдання респондентів – відповісти першим словом, яке спадає на думку. Асоціативна реакція повинна надаватися швидко, без довгих роздумів. У вільному асоціативному експерименті досліджуванним не ставляться ніякі обмеження на словесні реакції.

Вибірку становили 246 студентів віком 17–20 років зі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, серед яких 102 – студенти-біологи; 96 – студенти-психологи; 48 – студенти-видавці. Досліджувані отримали анкету з десятьма словами-стимулами, що пов'язані з релігійним дискурсом (священнослужитель, священник, богослов, церква, релігія, проповідь, молитва, таїнства, віра, гріх). У цій статті ми аналізуємо лише асоціації на «молитва». На заповнення анкети студентам надавалося не більше 5 хв. Відмов не було. Проведення експерименту дало можливість отримати всього 280 реакцій на слово-стимул «молитва», серед яких – 125 різних асоціацій. Кількість отриманих асоціацій перевищує чисельність досліджуваних, оскільки вільний асоціативний експеримент передбачає відсутність обмежень щодо словесних реакцій. Так, кілька досліджуваних подали по декілька реакцій-асоціацій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Здійснений аналіз отриманих асоціацій дав

підставу виявити найчастотніші реакції на слово «молитва», серед яких – «прохання», «віра», «звернення до Бога», «розмова з Богом» та «Отче Наш». Тобто загалом опитувані часто пов'язують концепт «молитва» з проханням, яке з вірою звернене до Бога, а також із найбільш відомою для студентів молитвою «Отче Наш». Повний перелік отриманих асоціацій та їх тематичну приналежність відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Тематичні групи асоціацій концепту «молитва» (280 реакцій)

№	Тематична категорія	Асоціації, №
1	2	3
1	Релігія	Віра 20, Отче наш 15, Біблія 4, Вірую 3, Бог 3, Церква 2, Ікона 2, Рай 2, Святе слово, Священні слова, Слово Боже, Вівтар, Святий вірш, Заповідь, Монастир, Псалом, Зв'язок з Богом, Богослужіння, Щось святе, Царство, Віра в Бога, Амінь, Твір церковний, Аксиома
2	Звернення	Звернення до Бога 16, Розмова з Богом 16, Звернення 7, Розмова 4, До Бога 4, Діалог 3, Проповідь 2, Спілкування з Господом 2, спілкування 2, Промова, Промова до Бога, Вірш зі зверненням до Бога, Слово, Говорити з Богом, Щира до Бога, Слова до Бога, Спілкування з Богом, Слова, Звертання до Бога, Звертання, Звернення чи розмова із силою в яку вірим
3	Прохання	Прохання 22, Просьба 5, Прохання до Бога 2, Просіння, Просіння за близьких, Просити те, що не збудеться, За померлих, За здоров'я, За рідних
4	Прощення	Надія 6, Прощення 6, Сповідь 5, Захист 3, Спасіння 3, Розкаяння 2, Душа 2, Повірити, Очищення, Те, що помагає людям, Допомога людству, Покаяння, Гріх, Сповідання, Надія на щось, Каяття, Підтримка, Внутрішня надія, Допомогає людині повірити в хороше у важкі моменти, Дає надію, Перед сповіддю, Духовність, В душі
5	Подяка	Подяка 5, Подяка Богу, Поклін, Хвала Йому
6	Зовнішній вигляд моління	Вірш 3, Книга 2, Руки 2, Книжка, Мантра, Складені долоні, На колінах і склавши руки щось говорити (буркотати) під ніс, Пісня, Текст, Співання, Бабуся, Твір, Протараторити щось, Те, що написано в релігійних книжках

Закінчення таблиці 1

1	2	3
7	Час	Вечір, Кожну ніч, Ніч, Вечірнє, Вранішнє, Вечір, Вечеря
8	Емоції	Спокій 5, Щира 4, Щирість 4, Тайнство 2, Доброта, Милість, Радість, Чисте, Відвертість, Крик, Інтимність, Особисте, Гармонія, Сокровення, Одкровення, Чесність, Чесність перед собою, Жива, Внутрішня, Тайна, Світло, Я, Небеса.

Аналіз отриманих асоціацій на слово «молитва» ми здійснили за логічним критерієм. Ми розглядали, до якого типу реакцій можемо віднести кожне з отриманих слів – периферійної чи центральної. Периферійні логічні асоціації представлені великою реакцією (усього – 112), серед яких – «спокій», «вівтар», «крик», «сповідь», «чесність», «жива», «світло», «Я», «небеса» тощо. Периферійні логічні реакції становлять 40 % від усіх отриманих асоціацій та окреслюють індивідуальний досвід респондентів, є нетиповими. Так, 60 % отриманих асоціацій виражають прямий зв'язок слова-стимулу та асоціації, тобто є центральними логічними реакціями («сповідь», «помилка», «зло», «пекло» тощо). Переважання центральних реакцій на слово «гріх» свідчить про послідовне логічне мислення опитаних студентів і високий рівень володіння мовою.

Опрацювання асоціацій на слово «молитва» також проведено за граматичним критерієм. Кожну отриману асоціацію ми відносили до однієї з груп – синтагматичної чи парадигматичної. Виявлено, що 88 слів-асоціацій є синтагматичними реакціями, серед яких – «вечірнє», «щира», «щось святе», «За здоров'я» «звернення чи розмова із силою, у яку віримо» тощо. Синтагматичні асоціації становлять 31,4 %. Наявність великої кількості синтагматичних реакцій свідчить про те, що концепт «молитва» для студентів важко піддається трактуванню. Серед синтагматичних реакцій студентів часто трапляються прикметники (наприклад «вранішнє», «чисте», «внутрішнє») та дієслова («повірити», «просити те, що не збудеться»). Більшість отриманих асоціацій виявилися парадигматичними реакціями, тобто відповіді тієї самої частини мови, що й слово-стимул «молитва». У відсотковому співвідношенні парадигматичні реакції становлять 68,6 %. Переважання парадигматичних граматичних асоціацій свідчить про комплексну та аналітичну когнітивну діяльність досліджуваних.

Класифікацію виконано також згідно з тематичним критерієм. Це дало змогу виокремити вісім тематичних груп: релігія, звернення, прохання, прощення, подяка, зовнішній вигляд моління, час, емоції. Відсотковий розподіл отриманих асоціацій на концепт «молитва» відображено на рис. 1.

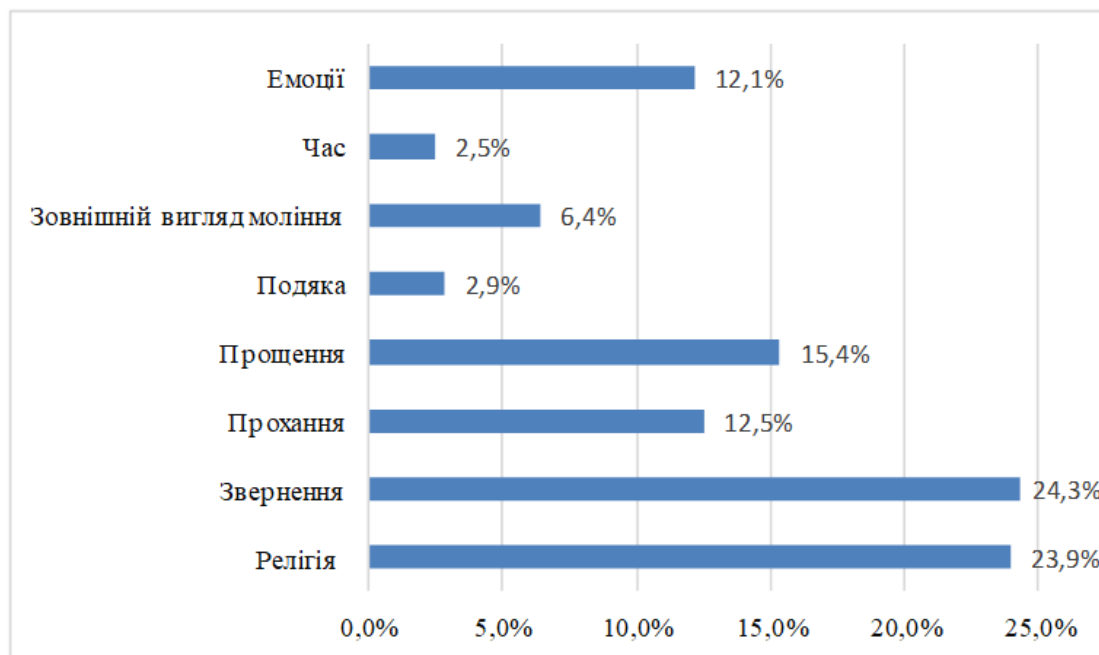

Рис. 1. Тематична структура асоціацій на слово «молитва»

Найчисленнішою тематичною категорією визначено групу «звернення», яка вмістила 24,3 % усіх отриманих асоціацій. Найчастотнішими реакціями в цій групі є «звернення до Бога», «розмова з Богом», «звернення», «розмова», «до Бога», «діалог». Загалом студенти в межах цієї групи пояснюють молитву як звернення до Бога, розмову чи спілкування з ним. Також ця тематична категорія демонструє бачення студентів щодо молитви як нетипового звернення, а більше схожого на «діалог», «проповідь», «промову», «промову до Бога», «вірш зі зверненням до Бога». Також деякі студенти схильні спростовувати зміст молитви й визначати її як «слово», «слова до Бога» або «слова». Загалом, усі слова тематичної категорії «звернення» демонструють розуміння молитви як слів, що звертаються до Бога.

Друга тематична категорія «релігія» вмістила 23,9 % усіх асоціацій на слово «молитва». Представлена ця група такими реакціями, як «віра», «Отче наш», «Біблія», «Вірую», «Бог», «Церква», «ікона», «рай». Ця тематична категорія наповнена асоціаціями, які відобра-

жають розуміння молитви як частини релігійного життя людини, котра передбачає віру в Бога. Студенти часто асоціюють досліджуваний концепт із конкретними молитвами «Отче наш» та «Вірую». Молоді люди згадують, де потрібно молитися («церква», «монастир», «богослужіння», «вівтар» «ікона»). Опитані наголошують на святості й релігійності молитовних слів («святие слово», «священні слова», «слово Боже», «святий вірш», «щось святе», «твір церковний»), згадують про релігійні назви молитви («псалом») та її основну мету («зв'язок із Богом», «віра в Бога», «рай», «царство»).

Наступна тематична категорія пов'язує молитву з прощенням, яке хоче отримати людина, звертаючись до Бога. 15,4 % опитаних описують концепт «молитва» через асоціації «надія», «прощення», «сповідь», «захист», «спасіння». Студенти розглядають молитву як надію на прощення, очищення від гріхів («розкаяння», «очищення», «покаяння», «гріх», «каяття»), а також пов'язують її зі сповіддю («сповідання», «перед сповіддю») та з турботою про духовне життя («душа», «духовність», «в душі»), бачать у ній підтримку й допомогу («те, що допомагає людям», «допомога людству», «підтримка», «внутрішня надія», «допомагає людині повірити в хороше у важкі моменти», «дає надію»).

Тематична група «прохання» відображає 12,5 % усіх отриманих асоціацій, серед яких найчастотнішими є «прохання», «прозьба», «прохання до Бога». Тобто студенти часто перетворюють свої молитви на прохання й навіть указують, на що вони спрямовані («за здоров'я», «за рідних», «за померлих»). У цій категорії також є відбиток негативного досвіду щодо молитви («просити те, що не збудеться»).

Наступна тематична категорія демонструє емоційний бік молитви (12,1 %). Найчастіше в ній повторюються реакції «спокій», «щира», «щирість», «таїнство». Тобто студенти порівнюють молитву зі щирим, відвертим і чесним таїнством, яке приносить спокій, вважають її дуже особистою, інтимною й сокровенною. Також студенти наголошують, що молитва приносить позитивні емоції («доброта», «милість», «радість»), гармонію, порівнюють її з чистотою, світлом і небесами. У межах цієї категорії трапляються також нетипові асоціації, серед яких – «крик», «Я», що відображають специфічний індивідуальний досвід молоді.

Студенти також асоціюють молитву із зовнішніми атрибутами, які можуть бути частинами молитви (6,4 %). Студенти найчастіше

згадують про «вірш», «книгу», «руки». Тобто порівнюють молитву з віршами, піснями чи мантрами. Це не дивно, адже молитви часто бувають віршованими й під час богослужінь їх часто співає церковних хор або ж священник. Також молоді люди розглядають молитву як текст чи твір, що вміщений у книгах («те, що написано в релігійних книжках»). Респонденти часто асоціюють молитву зі спеціально складеними долонями («складені долоні», «на колінах і склавши руки щось говорити (буркотати) під ніс»). До цієї тематичної категорії ми також віднесли асоціації «бабуся» та «протараторити щось». Люди часто моляться тихо і для себе, збоку це може виглядати як незрозуміле буркотання під ніс, а також часто найбільш релігійними, які постійно моляться є старші люди.

Невелика кількість асоціацій віднесена до тематичної групи «подяка» (2,9 %), серед яких – «подяка», «подяка Богу», «поклін», «хвала йому». Тобто студенти не часто у своїх молитвах дякують чи виявляють хвалу Богу.

Найменш численна тематична група – «час», що відображає часові проміжки, у яких вони звертаються чи до молитви (2,5 %). До цієї тематичної категорії потрапили такі асоціації, як «вечір», «кожну ніч», «ніч», «вечірнє», «вранішнє», «вечір», «вечеря». Загалом, студенти вважають доречною молитву ввечері або вночі, також згадують про можливість молитви перед вечерею та зранку.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Психолінгвістичний аналіз вербальної репрезентації концепту «молитва» шляхом вільного асоціативного експерименту дав змогу виявити, що в когнітивній картині світу молодих людей цей концепт відображається як прохання, віра, звернення до Бога, розмова з Богом та Отче Наш. Тобто найчастіше концепт «молитва» студенти визначають як прохання, яке з вірою звернене до Бога. Також найтиповішою молитвою молодь вважає Отче Наш, про що свідчить велика частота вживання цієї асоціації. В отриманому асоціативному матеріалі переважають парадигматичні граматичні та центральні логічні реакції. Проте виявлено й багато периферійних логічних реакцій, які стосуються молитви, доповнюють її, але не визначають. Цей факт демонструє, що молоді складно трактувати молитву як поняття й вони часто описують її на перцептивному, а не змістовному рівнях.

Тематичний аналіз отриманих асоціацій дав можливість виявити домінування реакцій, що пов'язані з релігією та зверненням. Крім

того, асоціації досліджуваних стосувалися прохання, прощення, подяки, зовнішнього вигляду моління, часу та емоцій. Найменш численними серед отриманих асоціацій виявилися тематичні групи часу та подяки. Студенти розглядають молитву крізь призму релігії та віри, часто згадують про покаєння й прохання або ж розглядають її вужче – крізь призму конкретних зовнішніх проявів, наприклад складені долоні. Рідше студенти говорять про вдячність за своє життя та його зміст. Більшість студентів оцінюють молитву як позитивне явище, що приносить спокій і гармонію. Проте були й такі, які пов'язують молитву з криком чи нереалізованими проханнями. Можливо, ці асоціації стосуються щирої молитви як крику душі.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в подальшому психолінгвістичному аналізі релігійного дискурсу і його концептів «віра», «таїнство», «священик» тощо.

Література

1. Савелюк, Н. М. (2015). Психолінгвістичні особливості молитви як основного жанру релігійного дискурсу. *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics*, 18 (1), 99–110.
2. Тарасюк, Т. М. (2009). Структурно-семантична організація тексту молитов батьків і дитячих молитов. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*, 21, 255–266. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16665>
3. Гунчик, І. В. (2012). Народна молитва в жанровій свідомості носіїв фольклору Північно-Західної України та суміжної Білорусі. *Слов'янський світ*, 10, 115–133. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71790>
4. Баранська, Л. (2016). Молитовні мотиви в прозі Марії Матіос (лінгвістичний аспект). *Проблеми гуманітарних наук. Серія Філологія*, 38, 313–319. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2016.38.115873>
5. Попова, П. О. (2017). Ідеал святості в контексті молитовної культури Православ'я. *Культура України*, 58, 52–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kukl_2017_58_8
6. Великий, Ю. Ю. (2018). Діти-міленіали початку XXI ст. *Вісник Харківської державної академії культури*, 53, 250–257. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.053.23>
7. Рыжов, Ю. В. (2006). Медиарелигиозность: основа будущей религии? *Человек*, 4, 119–126. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9251379>
8. Петрушкевич, М. (2016) Релігійне телебачення та феномен медіа-релігійності. *Людина віртуальна: нові горизонти: зб. наук. праць*, 46–48. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/5251>
9. *Ватикан випустив електронні «смайт-чотки»* (2019). BBC NEWS Україна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-50083171?ocid=socialflow_

facebook&fbclid=IwAR1BKZwaQYaFwIdMjlfJxriveZF2z2eNoiobceCj8hy6-WFl
byTE3Eg4tWM

10. Khomulenko, T., Kuznetsov, O., & Fomenko, K. (2018). Молитва як предмет мовленнєвої діяльності та її комунікативний намір. *Психолінгвістика*, (23(1)), 309–326. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211565>

11. Карпенко, З. С. (2009). *Аксіологічна психологія особистості*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

12. Lazorko, O. (2018). Сучасні перспективи використання духовних практик у роботі клінічного психолога. *Психологічні перспективи*, (32), 172–181. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181>

13. Janssen, J. A., Prins, M. H., Van Der Lans, J. M., & Baerveldt, C. (2000). The structure and variety of prayer: an empirical study of Dutch youth. *Journal for the scientific study of religion*, 29, 99–107.

14. Demmrich, S. (2015). Prayer in Religiously Affiliated and Non-affiliated Adolescents: An Exploratory Study on Socialization, Concept of Prayers and the God Image in East Germany. *International journal of practical theology*, 1(19), 40–59. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijpt-2014-1001>

15. Lazar, A. (2015). The Relation Between God Concept and Prayer Style Among Male Religious Israeli Jews. *International journal for the psychology of religion*, 4(25), 323–330. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.935685>

16. Cho, ED. (2019). Prayer as a Religious Narrative: The Spiritual Self and the Image of God. *Pastoral psychology*, 6(68), 639–649. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11089-019-00883-4>

17. Rauser, R. (2019). Can scientists test the effectiveness of prayer? *Think-philosophy for everyone*, 18(53), 67–74. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1477175619000216>

18. Kling, DW. (2019). Jonathan Edwards, Petitionary Prayer, and the Cognitive Science of Religion. *Theology and science*. DOI: <https://doi.org/10.1080/14746700.2019.1632553>

19. Rowland, F. (2019). Religious vocabulary in children's prayer language: a small-scale case study in three UK schools. *Practical theology*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1756073X.2019.1635740>

20. Ohman, C., Gorwa, R., Floridi, L. (2019). Prayer-Bots and Religious Worship on Twitter: A Call for a Wider Research Agenda. *Minds and machines*, 2(29), 331–338. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11023-019-09498-3>

References

1. Savelyuk, N. M. (2015). Psyholinhvistychni osoblyvosti molytvy yak osnovnoho zhanru relihiinoho dyskursu [Psycholinguistic Features of a Prayer as the Main Genre of Religious Discourse]. *Psyholinhvistyka – Psycholinguistics*, 18 (1), 99–110 [in Ukrainian].

2. Tarasiuk, T. M. (2009). Strukturno-semantychna orhanizatsiia tekstu molytov batkiv i dytiachykh molytov [Structurally-semantic organization of the parents' prayers and children's prayers texts]. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii. Seria:*

Linhvistyka i literaturoznavstvo – Topical problems of Slavic philology. Series: Linguistics and Literary Studies, 21, 255–266. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/16665> [in Ukrainian].

3. Hunchyk, I. V. (2012). *Narodna molytva v zhanrovii svidomosti nosiiv folkloru Pivnichno-Zakhidnoi Ukrainy ta sumizhnoi Bilorusi* [Folk prayer in the genre consciousness of folklore carriers of North-Western Ukraine and neighboring Belarus]. *Slovianskyi svit – Slavic world*, 10, 115–133. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/71790> [in Ukrainian].

4. Baranska, L. (2016). Molytovni motyvy v prozi Marii Matios (linhvostylistychnyi aspekt). [Prayer motifs in the prose by Maria Matios (stylistic aspect)]. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Filolohiia – Problems of Humanities. Philology*, 38, 313–319. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2016.38.115873> [in Ukrainian].

5. Popova, P. O. (2017). Ideal sviatosti v konteksti molytovnoi kultury Pravoslavia [The ideal of holiness in the context of the prayer culture of orthodox Christianity]. *Kultura Ukrainy – Culture of Ukraine*, 58, 52–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kukl_2017_58_8 [in Ukrainian].

6. Velikiy, Yu. Yu. (2018). Dity-milenialy pochatku XXI st. [Children-Millennials of the Beginning of the XXI cen.]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury – Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture*, 53, 250–257. DOI: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.053.23> [in Ukrainian].

7. Ryzhov, Yu. V. (2006). Mediareligioznost: osnova budushhej religii? [Media religiosity: the foundation of a future religion?]. *Chelovek – Man*, 4, 119–126. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9251379> [in Russian].

8. Petrushkevych, M. (2016). Relihiine telebachennia ta fenomen media-relihiinosti [Religious television and phenomenon of media-religion]. *Liudyna virtualna: novi horyzonty: zbirnyk naukovykh prats – Virtual man: new horizons: a collection of scientific works*, 46–48. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/5251> [in Ukrainian].

9. Vatykan vypustyv elektronni «smart-chotky» [The Vatican has released electronic «smart beads»]. (2019). *BBC NEWS Ukraina – BBC NEWS Ukraine*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-50083171?ocid=socialflow_facebook&fbclid=IwAR1BKZwaQYaFwIdMjlfJxriveZF2z2eNoiobceCj8hy6-WFlbyTE3Eg4tWM [in Ukrainian].

10. Khomulenko, T., Kuznetsov, O., & Fomenko, K. (2018). Molytva yak predmet movlennievoi diialnosti ta yii komunikatyvnyi namir [Prayer as the Subject of Speech Activity and its Communicative Intension]. *Psykhohvistyka – Psycholinguistics*, 23(1), 309–326. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1211565> [in Ukrainian].

11. Karpenko, Z. S. (2009). *Aksiologichna psykholohia osobystosti [Axiological psychology of personality]*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].

12. Lazorko, O. (2018). Suchasni perspektyvy vykorystannia dukhovnykh praktyk u roboti klinichnoho psykholoha [The Contemporary Perspectives on Using Spiritual Practices in the Clinical Psychologist` Work]. *Psykhohichni perspektyvy –*

Psychological Prospects Journal, (32), 172–181. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-32-172-181> [in Ukrainian].

13. Janssen, J.A., Prins, M.H., Van Der Lans, J.M., & Baerveldt, C. (2000). The structure and variety of prayer: an empirical study of Dutch youth. *Journal for the scientific study of religion*, 29, 99–107.

14. Demmrich, S. (2015). Prayer in Religiously Affiliated and Non-affiliated Adolescents: An Exploratory Study on Socialization, Concept of Prayers and the God Image in East Germany. *International journal of practical theology*, 1(19), 40–59. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijpt-2014-1001>

15. Lazar, A. (2015). The Relation Between God Concept and Prayer Style Among Male Religious Israeli Jews. *International journal for the psychology of religion*, 4(25), 323–330. DOI: <https://doi.org/10.1080/10508619.2014.935685>

16. Cho, ED. (2019). Prayer as a Religious Narrative: The Spiritual Self and the Image of God. *Pastoral psychology*, 6(68), 639–649. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11089-019-00883-4>

17. Rauser, R. (2019). Can scientists test the effectiveness of prayer? *Think-philosophy for everyone*, 18(53), 67–74. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1477175619000216>

18. Kling, DW. (2019). Jonathan Edwards, Petitionary Prayer, and the Cognitive Science of Religion. *Theology and science*. DOI: <https://doi.org/10.1080/14746700.2019.1632553>

19. Rowland, F. (2019). Religious vocabulary in children's prayer language: a small-scale case study in three UK schools. *Practical theology*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1756073X.2019.1635740>

20. Ohman, C., Gorwa, R., Floridi, L. (2019). Prayer-Bots and Religious Worship on Twitter: A Call for a Wider Research Agenda. *Minds and machines*, 2(29), 331–338. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11023-019-09498-3>

Received: 19.07.2019

Accepted: 21.08.2019

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МІЖ КОНСТРУКТОМ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ПРОЯВОМ АГРЕСИВНИХ ФОРМ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

**Кульчицька Анна,
Федотова Тетяна**

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна
anna379@ukr.net

Професійна діяльність є однією із найважливіших сфер життя сучасної людини. Це не лише джерело матеріальних ресурсів, необхідних для забезпечення її базових потреб, а й підґрунтя для самореалізації, самоствердження особистості, задоволення амбіцій і прагнень. Синдром професійного вигорання займає одне з ключових місць серед широкого спектра суспільних проблем. Дослідження стосується проблеми взаємозв'язку рівня сформованості синдрому професійного вигорання особистості та особливостей прояву агресії. У статті систематизовано й узагальнено сукупність наукових поглядів із проблематики професійного вигорання та агресії. Професійне вигорання визначено як відносно стійку властивість особистості, що зумовлена специфікою професійної діяльності й виступає відхиленням від соціальної норми, що призводить до негативних змін у поведінці. Агресію розглянуто як будь-яку форму поведінки, націлену на образу, чи заподіяння шкоди в процесі суб'єктно-об'єктних відносин. Емпіричне дослідження ґрунтувалося на методиці О. Рукавішнікова «Визначення психічного вигорання», опитувальнику Басса-Дарки, та опитувальнику легітимізованої агресії М. Хогбен в адаптації С. М. Єніколопова та М. П. Цибульського. Установлено, що у вибірці осіб із яскраво вираженим професійним вигоранням (перша група), порівняно з працівниками, не схильними до нього (друга група), частіше фіксуються загальні індекси агресивності та ворожості, що перевищують допустиму норму. Диференціація представників обох груп виявлена й за схильністю до виявлення різних видів агресивної поведінки, зокрема опосередкованої агресії, роздратування, образи, підозрливості. У результаті дослідження також проаналізовано схильність представників двох указаних груп до легітимізації агресії в різних сферах життя.

Ключові слова: професійне вигорання, ворожість, агресія, роздратування, легітимізація агресії.

Kulchytska Anna, Fedotova Tetiana. Characteristics of the Interrelation between the Construct «Occupational Burnout» and the Expression of Aggressive Forms of Personal Behavior. Professional activity is one of the most

important parts of modern life. It is not only a source of material resources which are necessary to meet its basic needs but also a basis for self-realization, self-assertion of personality, satisfaction of ambitions and aspirations. Occupational burnout syndrome is one of the key points in a wide range of societal problems. The study is devoted to the problem of the relationship between the level of occupational burnout syndrome and the features of aggression. The article summarizes the set of scientific views on the problems of professional burnout and aggression. Occupational burnout is defined as a relatively stable personality trait, which is caused by the specificity of professional activity and deviates from the social norm, which leads to negative changes in behavior. Aggression is considered any form of behavior aimed at an abuse or harm in the process of subject-object relations. The empirical study was based on the Bass-Darka questionnaire, O. Rukavishnikov's method of «Determination of mental burnout», the Bass-Darka questionnaire, and the questionnaire of legitimized aggression by M. Hogben in the adaptation of S. M. Enikolopov and M. P. Tsybulsky. It was found that in the sample of persons with pronounced occupational burnout (first group) indexes of aggression and hostility exceeding the allowable norm are recorded more often compared to workers not susceptible to it (second group). The differentiation of the representatives of both groups is also revealed by the tendency to detect different types of aggressive behavior, in particular, indirect aggression, irritation, insults, suspicion. The study also analyzed the propensity of the representatives of the two groups to legitimize aggression in different spheres of life.

Key words: occupational burnout, hostility, aggression, irritation, legitimization of aggression.

Кульчицкая Анна, Федотова Татьяна. Особенности взаимосвязи между конструктом профессионального выгорания и проявлением агрессивных форм поведения личности. Профессиональная деятельность является одной из важнейших сфер жизни современного человека. Это не только источник материальных ресурсов, необходимых для обеспечения ее базовых потребностей, но и основа для самореализации, самоутверждения личности, удовлетворения амбиций и стремлений. Синдром профессионального выгорания занимает одно из ключевых мест среди широкого спектра общественных проблем. Исследование относится к проблеме взаимосвязи уровня сформированности синдрома профессионального выгорания личности и особенностям проявления агрессии. В статье систематизируется и обобщается совокупность научных взглядов по проблематике профессионального выгорания и агрессии. Профессиональное выгорание определяется как относительно устойчивое свойство личности, обусловленное спецификой профессиональной деятельности, является отклонением от социальной нормы и приводит к негативным изменениям в поведении. Агрессия рассматривается как любая форма поведения, направленная на обиду или нанесение вреда в процессе субъектно-объектных отношений. Эмпирическое исследование основывалось на методике А. Рукавишникова «Определение психического

выгорания», опроснике Басса-Дарки, и опроснике легитимизированной агрессии М. Хогбен. Установлено, что в выборке лиц с ярко выраженным профессиональным выгоранием (первая группа), по сравнению с работниками, не склонными к нему (вторая группа), чаще фиксируются общие индексы агрессивности и враждебности, превышающие допустимую норму. Дифференциация представителей обеих групп была определена и относительно склонности к проявлению различных видов агрессивного поведения, в частности, косвенной агрессии, раздражения, обиды, подозрительности. В результате исследования также анализируется склонность представителей двух указанных групп к легитимизации агрессии в разных сферах жизни.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, враждебность, агрессия, раздражение, легитимизация агрессии.

Постановка наукової проблеми та її значення. Професійна діяльність є однією з найважливіших сфер життя сучасної людини. Це не лише джерело матеріальних ресурсів, необхідних для забезпечення її базових потреб, а й підґрунтя для самореалізації, самоствердження особистості, задоволення амбіцій і прагнень.

Інформаційний динамізм, соціально-економічна нестабільність суспільства призводять до інтенсифікації професійної діяльності, що часто детермінує емоційні та комунікативні перевантаження, виснаження адаптивних ресурсів працівника. Як наслідок, актуалізується проблема збереження фізичного й психічного здоров'я особистості, забезпечення стійкості до професійно зумовлених розладів, зокрема професійного вигорання.

Синдром професійного вигорання займає одне з ключових місць серед широкого спектра суспільних проблем. Працівники, перебуваючи тривалий період у стресових умовах, перевантажені професійними обов'язками, за відсутності необхідного часу для відпочинку та відновлення, зазнають професійної деформації, а згодом – деперсоналізації особистості. У цьому разі людина стає байдужою до улюбленої професійної діяльності та комунікації, знижується продуктивність її праці.

З іншого боку, указаний стан може супроводжуватися зростанням агресивних реакцій як у виробничих стосунках, так і у сфері особистісних контактів, зокрема сімейних. Підвищена агресивність є деструктивним чинником, що знижує ефективність налагодження міжособистісної комунікації, а відтак негативно впливає на продуктивність життєвої активності особистості загалом. Схильність до прояву вказаної властивості часто супроводжується різними формами де-

віантної поведінки, що призводить до погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Указані факти свідчать про необхідність вивчення причин, які становлять їх підґрунтя, із метою забезпечення профілактики таких форм поведінкових реакцій.

Водночас недостатня наукова вивченість взаємозв'язку проблеми професійного вигорання особистості та прояву схильності до різних видів агресії зумовлює актуальність нашого наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Теоретико-методологічну основу дослідження становили праці, що розкривають психологічні основи виникнення синдрому професійного вигорання (Е. Аронсон, Л. Бурлачук, Н. Водоп'янова, Р. Голембієвський, Т. Грубі, Г. Демеруті, С. Максименко, К. Маслач, С. Меєр, В. Орел, Є. Старченкова, Х. Дж. Фрейденбергер, В. Шауфелі, К. Черніс та ін.).

У межах цього дослідження вважаємо доцільним використання терміна «професійне вигорання», адже це підкреслює, що особистість досліджується саме в контексті її професійної діяльності та взаємодії. Відзначимо, що таку думку поділяють й інші вітчизняні дослідники, серед них – Т. Зайчикова (Зайчикова, 2005), Л. Карамушка (Карамушка, 2015), А. Кульчицька (Кульчицька, 2015), Ю. Ковровський (Ковровський, 2016) та ін.

В основу дослідження покладено також загальні положення теорії професійного стресу (Г. Сельє, Дж. Грінберг, С. Хобфолл й ін.).

Важливе значення мають також праці, що розкривають особливості прояву особистістю агресії (Н. Алікіна, Б. Бойко, А. Бандура, А. Басс, Х. Дельгадо, А. Доллард, К. Лоренц, Р. Майлер, О. Степанов, В. Рахмаштаєва, У. Уолтерс, З. Фрейд, Н. Левітов, І. Фурманов).

Із вітчизняних психологів цю думку поділяють Т. Румянцева та І. Бойко. Вони розглядають агресію як форму соціальної поведінки, котра реалізується в контексті соціальної взаємодії, але поведінка буде агресивною за двох умов: коли бувають згубні для жертви наслідки й коли порушуються норми поведінки (Зайчикова, 2005).

Мета й завдання статті полягає у встановленні закономірностей прояву агресивних форм поведінки залежно від рівня сформованості синдрому професійного вигорання.

Методи й методики. Для виконання поставлених завдань застосовано теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація наукових досліджень із проблематики професійного вигорання та агресії; емпіричні – методику О. Рукавіш-

нікова «Визначення психічного вигорання», шкалу суб'єктивного благополуччя Г. Перуе-Бадю, опитувальник Басса-Дарки, опитувальник легітимізованої агресії М. Хогбен; методи статистичної обробки результатів, методи кількісного і якісного аналізу результатів дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. В емпіричному дослідженні взяло участь 83 особи віком від 25 до 51 років, працівники державних установ (представники професій типу «людина–людина») м. Луцька. Із них 40 % – чоловіки, 60 % – жінки. З етичних міркувань назви організацій не вказуються.

У контексті дослідження поняття професійного вигорання розглядаємо як відносно стійку властивість особистості, що зумовлена специфікою професійної діяльності та виступає відхиленням від соціальної норми, що призводить до негативних змін у поведінці. Слідом за О. Рукавішніковим вважаємо доцільним розглядати прояв указанного феномену на міжособистісному, особистісному та мотиваційному рівнях, а відтак виокремлюємо в його структурі три складники: психоемоційне виснаження, особистісне віддалення, професійну мотивацію (Рукавішніков, 2001).

Оцінити рівень вираження професійного вигорання в респондентів удалося за допомогою методики О. Рукавішнікова «Визначення психічного вигорання» (Фетискин, 2002). Із метою діагностики агресії використано опитувальник Басса-Дарки, створюючи який, автори запропонували диференціювати ворожі й агресивні прояви особистості (Вараксин, 2012).

Ґрунтуючись на аналізі широкого спектра визначень агресії, представлених у наукових джерелах, тлумачимо це поняття як будь-яку форму поведінки, націлену на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження.

Ворожість науковці розглядають як реакцію, що детермінує виникнення негативних почуттів стосовно оточення та сприяє негативному оцінюванню подій, які відбуваються. Натомість агресивність визначається як властивість особистості, що передбачає наявність деструктивних тенденцій у сфері суб'єктно-об'єктних відносин.

Аналіз отриманих результатів свідчить про наявність відмінностей у виявленні ворожості працівниками з різним ступенем розвитку синдрому професійного вигорання (див. рис. 1).

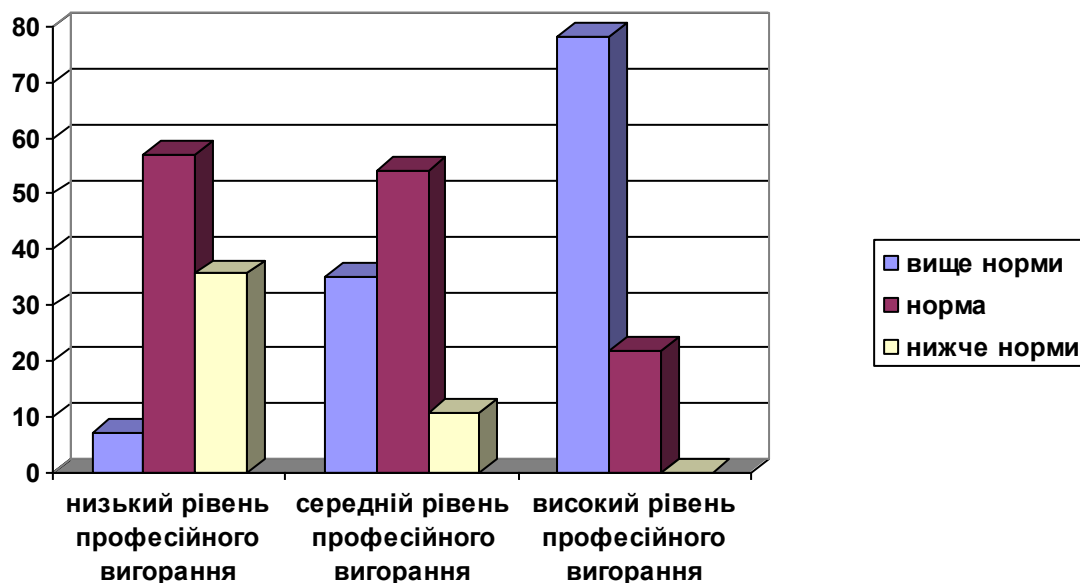

Рис. 1. Показники виявлення ворожості досліджуваними із різним рівнем професійного вигорання

Як видно з діаграми, індекс ворожості в групі осіб, несхильних виявляти ознаки вигорання, зазвичай перебуває в межах допустимих значень (57,1 %) або ж є нижчим від установленної норми (35,7 %), натомість високі показники фіксуються значно рідше (7,2 %). Відтак можемо припустити, що психологічний комфорт, емоційна рівновага, висока оцінка власного благополуччя, зокрема задоволеність повсякденним життям і власним фізичним станом, властиві вказаним респондентам, знижують імовірність прояву ворожих реакцій у ставленні до інших та формування негативних оцінок поточних подій.

Більшість осіб із середнім рівнем сформованості професійного вигорання (54,1 %) демонструють індекс ворожості, що не виходить за межі норми. Однак зауважимо, що, порівняно з попередньо описаною вибіркою, частка співробітників, які проявляють надмірні реакції ворожості, є дещо більшою (35,1 %). Водночас низькі показники за вказаною шкалою отримали лише 10,8 % досліджуваних.

У межах вибірки, яку становили респонденти з високим рівнем прояву професійного вигорання, найчастіше фіксуються показники, що свідчать про високий рівень діагностованого параметру (78,1 %), тоді як значення, котрі показують несхильність до подібних реакцій, не трапляються. Це може вказувати на наявність труднощів у спілкуванні з оточенням, недовіру до нього. У цьому випадку активне та

відкрите виявлення неприязні до інших деструктивно впливає на налагодження міжособистісної комунікації.

Відмінності між трьома вибірками виявлені й за показниками індексу агресії (див. рис. 2).

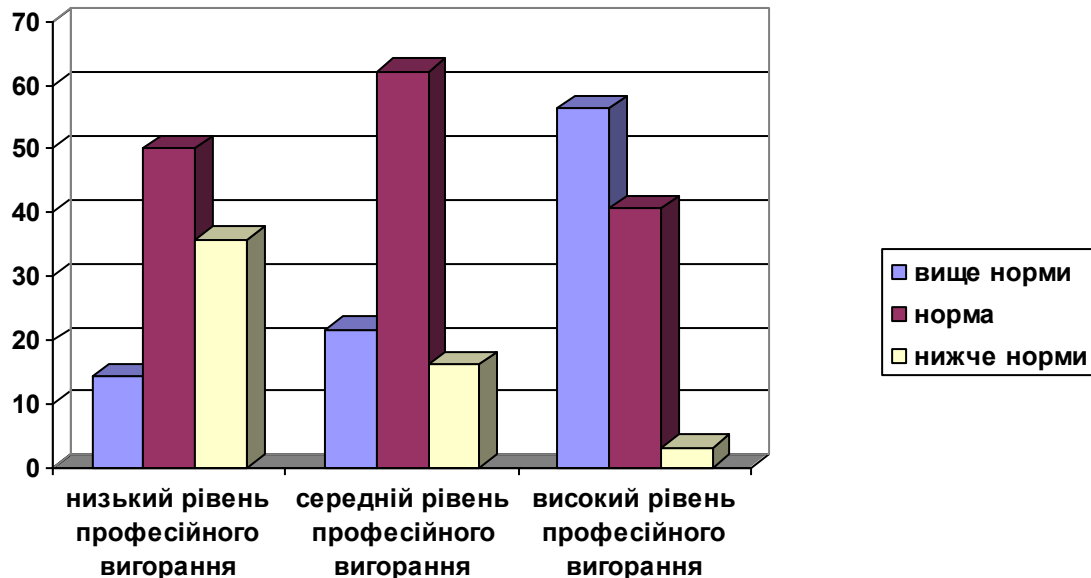

Рис. 2. Показники виявлення агресії досліджуваними із різним рівнем професійного вигорання

Так, у першій вибірці тенденція до виявлення агресії не є достатньо вираженою, адже зазвичай її представники демонструють значення, які не виходять за межі норми (50 %) або ж є нижчими за неї (35,7 %). Надмірна агресія характеризує лише 14,3 % осіб. Особливу увагу привертає саме значна частка працівників із низьким індексом за діагностованою ознакою, адже він може трактуватися не лише із врахуванням позитивного аспекту, зокрема відсутності схильності до деструктивних міжособистісних відносин, але і як негативний фактор, що може детермінувати конформний, безініціативний стиль поведінки, що перешкоджає досягненню визначених особистістю цілей.

У межах другої вибірки більшість працівників (62,2 %) схильні до вияву агресивних реакцій, однак частота їх прояву не виходить за межі норми. Відтак це вказує на здатність досліджуваних демонструвати різні види агресії в особливо значимих емоційних ситуаціях, однак у звичних умовах вказана особливість їм не властива. Низькі та високі показники виявлено в значно меншій кількості осіб (21,6 і 16,2 % відповідно).

Суттєво відрізняються ці виявлені в результаті аналізу показників, отриманих працівниками з яскраво вираженим синдромом професійного вигорання. Найбільший відсоток (56,3 %) осіб продемонстрував індекс агресивності, що перевищує норму. Це вказує на конфліктність, труднощі в налагодженні стосунків з оточенням. У межах норми виявляють агресію 40,6 % осіб, низький рівень діагностованого параметра зафіксовано в 3,1 % респондентів.

Інтерес у контексті цього наукового пошуку становить визначення видів агресивних і ворожих реакцій, які найчастіше виявляються респондентами залежно від притаманного їм рівня сформованості професійного вигорання. Для перевірки вказаного припущення доцільне використання Н-критерію Крускала-Уоллеса (Kruskal-Wallis H-test), який є непараметричним аналогом однофакторного дисперсійного аналізу.

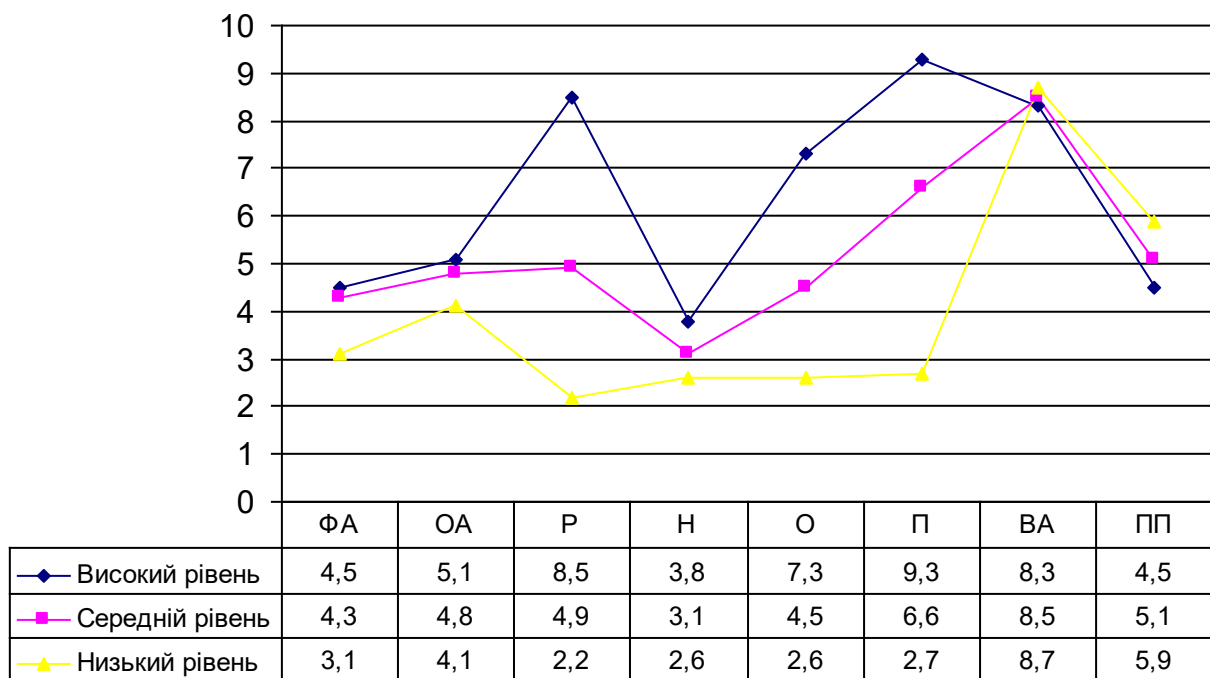
Таблиця 1

Результати обрахунку Н-критерію Крускала-Уоллеса для виявлення агресивних та ворожих форм поведінки осіб із різним рівнем професійного вигорання

Показник особистісних характеристик	Рівень професійного вигорання			Хі-квадрат	Ст. св.	Р-рівень значущості
	високий	середній	низький			
Фізична агресія	75,45	70,83	56,76	3,687	2	.158
Опосередкована агресія	88,41	80,18	69,99	3,687	2	.333
Роздратування	164,60	94,19	67,50	63,634	2	.000***
Негативізм	46,17	42,65	42,50	7,596	2	.167
Образа	156,31	111,45	81,04	54,157	2	.000***
Підозрілість	134,95	118,19	26,02	99,203	2	.000***
Вербальна агресія	146,17	142,65	142,50	57,596	2	.167
Почуття провини	73,0	88,1	96,4	4,637	2	.063

Отримані рангові показники підтверджують диференціацію представників трьох виокремлених груп за шкалами «Опосередкована агресія», «Роздратування», «Образа», «Підозрілість». Водночас значимих відмінностей не виявлено за параметрами «Фізична агресія», «Негативізм», «Вербальна агресія», «Почуття провини», що свідчить про відсутність впливу цих критеріїв на формування конструкту професійного вигорання.

На особливу увагу заслуговує той факт, що показники за всіма діагностованими агресивними та ворожими реакціями у працівників із середнім рівнем прояву професійного вигорання перебувають у діапазоні середніх значень. З огляду на це, на нашу думку, першочергової ваги набуває порівняння особистісних якостей саме тих осіб із вибіркової сукупності, які виявляють високий і низький рівні вказаного синдрому. Відтак опишемо особливості психологічного портрета їхньої особистості, інтерпретуючи отримані дані за кожною зі шкал використаної методики.

Примітка. *ФА* – фізична агресія; *ОА* – опосередкована агресія; *Р* – роздратування; *Н* – негативізм; *О* – образа; *П* – підозрілість; *ВА* – вербальна агресія; *ПП* – почуття провини.

Рис. 3. Показники видів агресії досліджуваних із високим, середнім та низьким рівнями професійного вигорання

Результати, отримані за параметром «Фізична агресія», є подібними у двох вибірках та описують респондентів як осіб із незначною схильністю до застосування фізичної сили щодо ставлення до оточення, однак за певних обставин нанесення ними ушкоджень іншим усе ж можливе.

Параметр «Опосередкована агресія» спрямований на виявлення здатності досліджуваного до здійснення прихованого психологічного насильства. Агресор спонукає інших нападати на жертву із метою

заподіяння їй шкоди. Указаний тип агресії дає змогу індивіду особисто не брати участь у подібних нападах, що дає змогу залишитися непоміченим та уникнути покарання. Показники вищого від середнього рівня в групі зі сформованим синдромом професійного вигорання засвідчили, що для її представників властиве застосування цього виду соціального маніпулювання, що може виявлятися, наприклад, у розповсюдженні компрометуючої інформації, сарказмі, демонстративному ігноруванні тощо. Учасники ж другої групи отримали дані, що вказують на низький рівень схильності до прояву такої поведінки.

У результаті аналізу отриманих числових значень зафіксовано значущі відмінності між двома групами й за шкалою «Роздратування». Працівники, які демонструють симптоми професійного вигорання, на відміну від респондентів без таких ознак, значно частіше виявляють вказану діагностовану характеристику. Отже, для них характерна надмірна готовність до прояву негативних почуттів, зокрема імпульсивності, грубості.

Відмінності в схильності досліджуваних різних груп до негативізму не були зафіксовані. Отримані значення за цією шкалою сягають середніх позначок. Негативізм у контексті цього дослідження розглядається як специфічна опозиційна манера поведінки, що полягає в пасивному супротиві або ж активній боротьбі з очікуваннями оточення, усталеними звичаями та законами. Відтак зауважимо, що негативізм досліджуваних нами працівників має вибірковий, ситуативний характер. Залежно від обставин вони можуть обирати й протилежну форму поведінки, що виявляється у співробітництві та підтримці.

Згідно з отриманими результатами працівники з яскраво вираженим синдромом професійного вигорання значно частіше за інших респондентів переживають образ. Указана реакція виражається в заздрощах та ненависті стосовно оточення внаслідок надуманих або ж реальних дій. Як правило, указана особистісна реакція зумовлюється сприйняттям дій інших суб'єктів взаємодії як несправедливих.

Значно вищі показники демонструють представники першої групи й за шкалою «Підозрілість», яка є деструктивним чинником у налагодженні міжособистісної комунікації, адже виявляється в недовірі та обережності особистості в ставленні до людей, а також у стійких переконаннях, що інші мають намір зашкодити їй.

На особливу увагу заслуговує той факт, що респонденти обох груп виявляють високий рівень схильності до вербальної агресії, яка

визначається як використання вербальних засобів, що суперечать інституційним і ситуаційним нормам комунікації, із метою заподіяння шкоди самооцінці іншої сторони, нівелювання її комунікативних принципів. Указана мовна реакція є значною перешкодою на шляху до побудови ефективної взаємодії. Вона може набувати форми негативних відгуків, критичних зауважень, висловлення агресивних думок і бажань, погроз, образ, звинувачень, докорів.

Аналіз отриманих даних за шкалою «Почуття провини» вказує на відсутність відмінностей між представниками двох груп. Зазвичай вони виявляють середні показники за цим параметром. Це свідчить про те, що лише за певних обставин працівники можуть виявляти переконання, згідно з якими вони є поганими людьми, котрі нечесні в стосунках з іншими та відчувають докори сумління з цього приводу.

На наступному етапі нашого дослідження деталізувати уявлення про схильність працівників до виявлення агресії в різних сферах життя допомогло використання опитувальника легітимізованої агресії М. Хогбен в адаптації С. М. Єніколопова і М. П. Цибульського (ЛА-44).

Легітимізація – це процес, у ході якого індивід створює механізми та аргументи, що виправдовують і схвалюють певні вчинки як суспільно значимі.

Легітимізована агресія в ролі предмета цілеспрямованого й безпосереднього вивчення вперше трапляється в соціологічній теорії культурного надлишку Л. Страуса (Руткевич, 2006).

Отже, треба зауважити, що вказаний вид агресії більшою мірою має адаптивний характер, однак надмірний прояв подібних реакцій призводить до дезадаптації особистості в суспільстві.

Диференціацію вибірки залежно від інтегрального показника, що вказує на загальний рівень схильності до застосування легітимізованої агресії, представлено на рис. 4.

Звернемо увагу на розподіл значень за діагностованим параметром залежно від міри сформованості синдрому професійного вигорання в респондентів (див. рис. 4).

Аналіз отриманого відсоткового розподілу вказує на наявність відмінностей у значеннях індексу легітимізованої агресивності визначеного в межах трьох виокремлених груп.

Так, працівники, не схильні до прояву професійного вигорання, зазвичай (50 %) демонструють низькі інтегральні показники вказаного типу агресивності, тоді як середні та високі значення трапляються

в цій вибірці значно рідше (30 та 20 % відповідно). Відтак можемо стверджувати, що вони рідко схвалюють прояв насильницьких реакцій, навіть при їх безкарності та санкціонованості з боку суспільства.

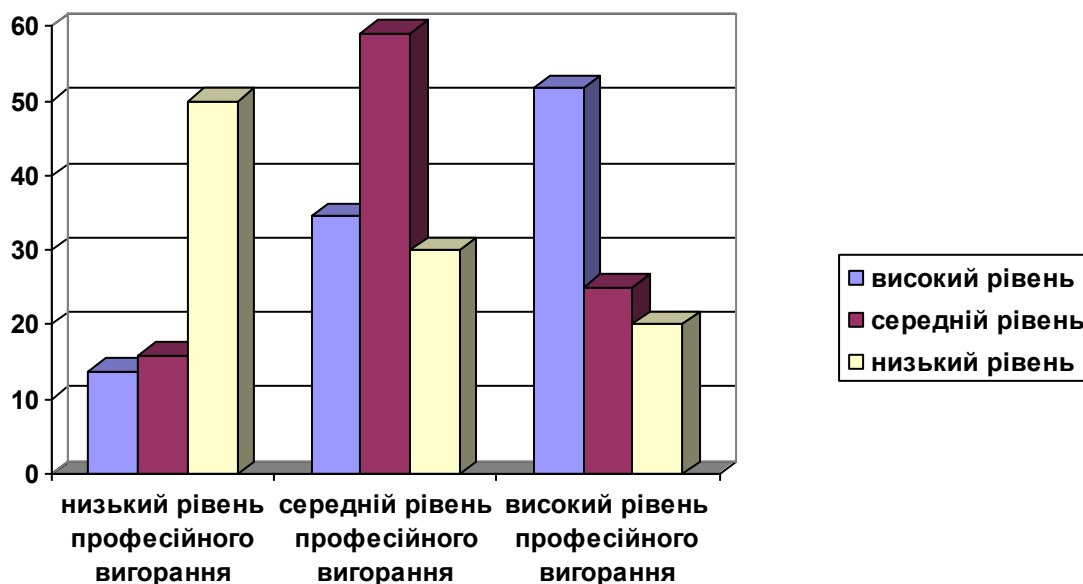

Рис. 4. Показники схильності до легітимізації агресії залежно від рівня сформованості професійного вигорання

Протилежними є результати, отримані у вибірці осіб із яскраво вираженим синдромом професійного вигорання. Більшість (51,7 %) співробітників, які становили вказану вибірку, характеризуються високим індексом досліджуваної агресії. При цьому середні показники зафіксовано в 34,5 %, а низькі – лише в 13,8 % осіб. Отже, можемо зауважити, що працівники схильні розглядати агресію як необхідний інструмент захисту прав людини й навколишнього середовища, а також як один із засобів підтримки суспільних цінностей та норм.

Особи із середнім рівнем професійного вигорання, зазвичай (59 %), схильні виявляти й середній рівень легітимізованої агресії, хоча меншою мірою трапляються також високі (25 %) і низькі (15,9 %) значення індексу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний та емпіричний аналіз дослідження дає підставу констатувати, що:

– професійне вигорання визначається як відносно стійка властивість особистості, що зумовлена специфікою професійної діяльності та виступає відхиленням від соціальної норми, що призводить до негативних змін у поведінці;

– поняття агресії тлумачимо як будь-яку форму поведінки, націлену на образу чи заподіяння шкоди в процесі суб'єкт-об'єктних відносин;

– результати емпіричного дослідження вказують на наявність відмінностей у змістовому навантаженні конструкту професійного вигорання залежно від загального рівня його сформованості;

– у вибірці працівників із яскраво вираженим синдромом професійного вигорання, на відміну від осіб із низьким рівнем його сформованості, найчастіше фіксуються загальні індекси агресивності та ворожості, що перевищують допустиму норму;

– у ході дослідження підтверджено статистичну значущість відмінностей показників легітимізованої агресивності відповідно до рівня вираження професійного вигорання.

Отже, наявність відмінностей у прояві агресивних і ворожих реакцій респондентами з високим та низьким рівнями сформованості професійного вигорання є очевидною. Це дає змогу частково підтвердити наше припущення щодо взаємозв'язку особливостей виявлення агресії працівниками зі специфікою прояву в них досліджуваної властивості.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розгляді інших чинників і можливих наслідків професійного вигорання.

Література

1. Вараксин, В. Н. (2012). *Психолого-педагогический практикум: учеб. пособие для вузов*. Ростов-на-Дону: Феникс.
2. Зайчикова, Т. В. (2005). Взаємозв'язок між синдромом «професійного вигорання» та особистісними факторами. *Наукові записки*, 26 (2), 107–114.
3. Карамушка, Л. М. (2015). *Технологія психологічної підготовки персоналу держадміністрацій до профілактики та подолання професійного стресу: навч. посіб.* Київ: Логос.
4. Ковровський, Ю. Г. (2016). Аналіз ефективності впровадження тренінгу «Профілактика та подолання професійного вигорання персоналу оперативнорятувальної служби ДСНС України. *Організаційна психологія; економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 1 (4), 45–51.
5. Кульчицька, А. В. (2015). Психо-емоційний стан особистості як чинник продуктивності праці на підприємствах та в організаціях. *Актуальні проблеми загальної та соціальної психології: зб. наук. ст.*, 39–44.
6. Рукавишников, А. А. (2001). *Опросник психологического выгорания для учителей*. Ярославль: НЦП «Психодиагностика».

7. Руткевич, А. М. (2006) Политическая философия Л. Штрауса. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ.
8. Фетискин, Н. П. (2002) *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии, 357–360.

References

1. Varaksyn, V. N. (2012). *Psykholoho-pedahohycheskyu praktykum: uchebnoe posobyе dlya vuzov* [Psychological-pedagogical practicum: a textbook for universities]. Rostov-na-Donu: Fenyks [in Russian].
2. Zaychykova, T. V. (2005) Vzayemozv'yazok mizh syndromom «profesiynoho vyhorannya» ta osobystisnymy faktoramy [Relationship between «burnout» syndrome and personal factors]. *Naukovi zapysky – Proceedings*, 26. (2), 107–114 [in Ukrainian].
3. Karamushka, L. M. (2015). *Tekhnolohiya psykholohichnoyi pidhotovky personalu derzhadministratsiy do profilaktyky ta podolannya profesiynoho stresu: navch. posib* [Technology of psychological training of staff of state administrations for the prevention and management of occupational stress: textbook. tool]. Kyiv: Lohos [in Ukrainian]
4. Kovrovs'kyy, Yu. H. (2016). Analiz efektyvnosti vprovadzhennya treninhu «Profilaktyka ta podolannya profesiynoho vyhorannya personalu operatyvno-ryatuval'noyi sluzhby DSNS Ukrayiny [Analysis of the effectiveness of the implementation of the training «Prevention and overcoming of professional burnout of the personnel of the rescue service of the SES of Ukraine»]. *Orhanizatsiyina psykholohiya; ekonomichna psykholohiya: naukovyy zhurnal Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny – Organizational psychology; Economic Psychology: Scientific Journal of the GS Psychology Institute Kostyuk NAPS of Ukraine*, 1 (4), 45–51 [in Ukrainian].
5. Kul'chyts'ka, A. V. (2015). Psykho-emotsiyyny stan osobystosti yak chynnyk produktyvnosti pratsi na pidpryyemstvakh ta v orhanizatsiyakh [Psycho-emotional state of the individual as a factor of labor productivity in enterprises and in organizations]. *Aktual'ni problemy zahal'noyi ta sotsial'noyi psykholohiyi: Zbirnyk naukovykh statey – Actual problems of general and social psychology: Coll. scientific articles*, 39–44 [in Ukrainian].
6. Rukavyshnykov, A. A. (2001). *Oprosnyk psykholohycheskoho vyhorannya dlya uchyteley* [Psychological burnout questionnaire for teachers]. Yaroslavl': NTSP «Psykhodyahnostyka» [in Russian].
7. Rutkevych, A. M. (2006). *Polytycheskaya fylosofiya L. Shtrausa* [Political philosophy of L. Strauss] . Sankt-Peterburg: Yzdatel'stvo SPbHU [in Russian].
8. Fetyskyn, N. P. (2002) *Sotsyal'no-psykholohycheskaya dyahnostyka razvytyya lychnosti y malykh hrupp* [Socio-psychological diagnosis of personality and small group development]. Moskva: Yzd-vo Ynstytuta psykhoterapyy, 357–360 [in Russian].

Received: 02.11.2019

Accepted: 19.11.2019

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДІВ ДО ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ У СУЧАСНИХ УМОВАХ: СВІТОВІ ТРЕНДИ ТА ВИКЛИКИ

Лазорко Ольга

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна
lazorko.olga@gmail.com

Швидкі зміни в інформаційних технологіях призводять до зміни структури суспільства. В інформаційному суспільстві інформація є основною силою та першоджерелом капіталу. У такий період важливе значення мають продукування й використання правдивої інформації. Однією з характеристик інформаційного суспільства є людина, яка спроможна вчитися. У межах інформаційного суспільства індивід повинен розуміти, інтерпретувати та використовувати наукові дані; виробляти нові навички й мати здатність розв'язувати проблеми. Найактуальнішим викликом сьогодення є можливість підготовки як індивіда, так і суспільства до майбутнього таким чином, щоб конкурувати із самими змінами. Інтеграція особистості до швидко мінливого інформаційного суспільства та пошук місця, якого вона заслуговує в цьому суспільстві, здобуття нової інформації й збагачення можливостей стають можливими завдяки навчанню впродовж життя (Longlife Learning). Людина, котра навчається протягом життя, оновлює свою життєву перспективу, поведінку та цінності. Соціальна мета й відповідальність освіти за нове інформаційне суспільство перебуває сьогодні під посиленою увагою науковців, бізнесу та політичних інституцій.

Через збільшення тривалості життя й зниження народжуваності скорочення дострокового виходу на пенсію та продовження трудового життя працівників стали головними цілями світової програми соціальної політики. У цьому контексті забезпечення адаптивності й працездатності наявної робочої сили стали важливими питаннями. Мета цієї статті – проведення огляду референтних наукових досліджень і статистичних даних щодо світових трендів на ринку праці та новітніх підходів до освіти й навчання для дорослих. Огляд охоплює літературу, видану англійською мовою протягом останніх двох декад.

Ключові слова: нестабільне суспільство (VUCA-world), навчання протягом життя (Lifelong Learning), корпоративне навчання (Learning in the Flow of Work), система «розумного навчання»(AI), соціальні навички (Soft skills).

Lazorko Olha. Transformation Approach to Education of Adults in Modern Conditions: Global Trends and Challenges. Rapid changes in information technologies are changing the structure of society. In the information society,

information is the main force and source of capital. In such a period, the production and use of real information are essential. One of the characteristics of an information society is a person who is capable of learning. Within the information society, the individual must understand, interpret and use scientific data; develop new skills and have the ability to solve problems. The most urgent challenge of today is the ability to prepare both the individual and society for the future to compete with the changes themselves. The integration of the individual into the fast-changing information society and the search for the place it deserves in this society, the acquisition of new information and the enrichment of opportunities is made possible through life-long learning. A lifelong learner updates his life perspective, behaviour and values. The social purpose and responsibility of education for a new information society are now increasingly under the scrutiny of academics, business and political institutions.

Increasing life expectancy and decreasing fertility, reducing early retirement and extending the working life of workers have become significant goals of the world social policy agenda. In this context, the adaptability and efficiency of the existing workforce have become an important issue. The purpose of this article is to review reference research and statistics on global labour market trends and the latest forms of adult education and training. The review covers English-language literature of the last two decades.

Key words: VUCA-world, Lifelong Learning, Learning in the Flow of Work, smart learning system (AI), soft skills.

Лазорко Ольга. Трансформация подходов к образованию взрослых в современных условиях: мировые тренды и вызовы. Быстрые изменения в информационных технологиях приводят к изменению структуры общества. В информационном обществе информация является основной силой и первоисточником капитала. В такой период важное значение имеют выработки и использование действительной информации. Одной из характеристик информационного общества является человек, который способен учиться. В рамках информационного общества индивид должен понимать, интерпретировать и использовать научные данные; производить новые навыки и обладать способностью решать проблемы. Актуальным вызовом современности является возможность подготовки как индивида, так и общества к будущему таким образом, чтобы конкурировать с самыми изменениями. Интеграция личности в быстро меняющееся информационное общество и поиск места, которого она заслуживает в этом обществе, получение новой информации и обогащение возможностей становятся возможными, благодаря обучению на протяжении жизни (Longlife Learning). Человек, который учится в течение жизни, обновляет свою жизненную перспективу, поведение и ценности. Социальная цель и ответственность образования за новое информационное общество находятся сегодня под усиленным вниманием ученых, бизнеса и политических институтов.

Из-за увеличения продолжительности жизни и снижения рождаемости сокращение досрочного выхода на пенсию и продолжение трудовой жизни

работников стали главными целями мировой программы социальной политики. В этом контексте обеспечение адаптивности и работоспособности существующей рабочей силы стало важным вопросом. Цель этой статьи – анализ референтных научных исследований и статистических данных относительно мировых трендов на рынке труда и новых форм образования и обучения для взрослых. Обзор охватывает литературу, изданную на английском языке на протяжении последних двух декад.

Ключевые слова: нестабильное общество (VUCA-world), обучение в течение жизни (Lifelong Learning), корпоративное обучение (Learning in the Flow of Work), система «умного обучения» (AI), социальные навыки (Soft skills).

*«Як тільки ми припиняємо вчитися, ми починаємо вмирати»
А. Ейнштейн*

Постановка наукової проблеми та її значення. Життя сьогодні – це постійні зміни та стреси. Нам важко усвідомити, що світ так швидко змінюється й страшно, що ми можемо опинитись у ситуації невідповідності до цих змін, особливо в професійній діяльності. Дійсно, експерти свідчать, що якщо ще 20 років тому запас міцності й актуальності знань вимірювався термінами 20–30 років, то сьогодні ця цифра становить лише п'ять років і стрімко продовжує падати. Ми не можемо прогнозувати події більш ніж на п'ять років уперед, ми не знаємо напевно, що нас чекає в майбутньому. Продукування сценаріїв і підготовка майбутніх поколінь до життя в цьому світі в таких умовах є справжнім викликом для освіти. Безумовно, кожна людина мріє жити у світі, де існують стабільність, передбачуваність та визначеність. Саме таким був світ кінця ХХ ст., який часто називали SPOD-світ, від аббревіатури основних ознак англійською мовою:

- Steady (стійкий);
- Predictable (передбачуваний);
- Ordinary (простий);
- Definite (певний).

Але, на жаль, сучасна реальність така, що жити нам доводиться у світі нестабільному, невизначеному, складному й неоднозначному, який отримав назву VUCA-world, що характеризується такими ознаками:

- Volatility (нестабільний);
- Uncertainly (невизначений);

- Complexity (складний);
- Ambiguity (неоднозначний).

У цих умовах традиційна модель навчання, коли можна було отримати вищу освіту до 25 років та все життя працювати за спеціальністю, більше не діє. Більшість людей сприймають навчання в школі як період свого життя, який готує їх до роботи за професією або до зміни кар'єри. Цей погляд не дає людям упоратись із такими ситуаціями:

- більшість людей змінюють кар'єру кілька разів у своєму житті, хоча те, що вони дізналися в школі та університеті, було покликане підготувати їх до першої та єдиної кар'єри;
- темпи змін настільки швидкі, що технології та навички їх використання стають застарілими протягом 5–10 років;
- випускники університету недостатньо підготовлені до роботи;
- хоча роботодавці й працівники так само розуміють, що вони повинні навчитися нового, проте часто не мають достатньо часу для «донавчання».

Традиційна думка про навчання, викладання та освіту часто вкладається «у форму, у якій один, імовірно, усезнаючий вчитель прямо пояснює або показує учням те, про що вони, напевно, нічого не знають» (Demirel, 2009). Найважливішим викликом є переформулювання та реконцептуалізація цієї збідненої й оманливої концепції. Сьогодні спеціалісти говорять про «трьохпікову» модель освіти, оскільки активно існує другий (30–55 років) і третій (55+) працездатний вік. Людям, які хочуть досягти успіху в новому світі, доводиться постійно вчитися. Ця концепція отримала назву «Lifelong learning» – навчання, яке триває все життя. З одного боку, зростає автоматизація виробництва, уже сьогодні понад 50 % поточної роботи може бути автоматизованою, що, безумовно, є загрозовим для збереження робочих місць і вимагає на 55 % більше технологічних навичок, так званих «hard skills»; з іншого боку, за висновками аналітиків, навіть порівняно з 2016 р., суттєво зростає потреба в так званих «soft skills», соціальних навичках, зокрема у вищих когнітивних навичках на 8 і 24 % – у соціальних й емоційних навичках. Дефіцит потрібних навичок, а також невідповідність отриманої освіти вимогам ринку праці призводять до негативного впливу на економіку та ринок праці. Новим імперативом ери автоматизації є перехід до «економіки навчання», у якій людський капітал буде першорядним. Майбутнє процвітання наших

суспільств і добробут наших професіоналів залежать від того, чи спроможні ми досягти цієї мети.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. У світовій практиці існують два різні, але пов'язані між собою вектори розвитку уявлень про життя. Перший і найбільш стійкий вплив стосується науковців та викладачів (лідерів думок і винахідників освіти), які працюють переважно, але не лише в галузі освіти дорослих. Другим (і політично найвпливовішим) є зростання уявлень про навчання впродовж життя з боку еліт у національній та міжнародній спільноті, котрі займаються політикою, економікою й бізнесом. Еволюція ідеї в межах цих професійних спільнот характеризується взаємодією продуманої експозиції та критики, політичної риторики й результативної практики для швидко мінливого постійно складного світу та навчання з досвіду застосування ідеї. Поняття «навчання впродовж життя» в освіті не є новою ідеєю. На думку Джексона (Jackson, 2011), початки цієї ідеї можна простежити до мислення Джона Дьюї (перша половина ХХ ст.), який стверджував, що для того, щоб забезпечити ефективну освіту для підготовки людей до життя, ми мусимо набагато більше співвідносити освіту із життям. Цінність досвіду повинна оцінюватися за впливом, який цей досвід чинить на благополуччя індивідів, їхнє майбутнє та те, наскільки людина спроможна зробити свій внесок у суспільство та почувати себе в безпеці. У цих ідеях ми можемо бачити філософські основи навчання й освіти протягом усього життя. Першим використав та розробив власне термін «навчання протягом життя» (Lifelong learning) Джост Рейшманн (Reischmann, 1986). Він розглядав це поняття в широкому сенсі – як не лише формальне, «навмисне» навчання, але й приховане, навчання досвідом, і випадкове, спонтанне навчання. Джарвіс (Jarvis, 1995) також підкреслював цінність розв'язання проблем та навчання на власному досвіді, а також переваги побудови системи навчання для дорослих і важливість самостійного, автодидактичного навчання. У кінці ХХ ст. з'являються дослідження психологічних моделей саморегуляції в освіті дорослих (Schunk and Zimmerman, 1998); Zimmerman, 2000).

У першій декаді ХХІ ст. у низці наукових досліджень у різних галузях – психології, соціології, медицині, економіці та менеджменті – розглядаються вплив навчання протягом життя на благополуччя й здоров'я людини (Aldridge and Lavender, 2000; Hammond, 2004; Cutler and Lleras-Muney, 2006), особистісні та соціальні переваги від без-

перервного навчання (Feinstein and Budge, 2008; Behrman, 2010; Desjardins, 2008; Huppert, 2009; Dench and Regan, 2000; Knowles, Holton and Swanson, 2005); безперервне навчання як запорука досягнення успіху в житті (Simmons, 2018; Foster and Walker, 2014). Водночас простежуємо трансформацію концепції «навчання впродовж життя» як навчання досвідом та переважно неформального навчання (навчання за бажанням) до імперативу навчання задля життя (Boudiny and Mortelmans, 2011), середовища навчання (Cathy and Goldberg, 2009; Thompson, 2011) і навіть суспільства навчання (Gorard and Selwyn, 2005; Longworth, 2003; Zee, 1998). На думку Гулена (Gulen, 2015), найактуальнішою сьогодні є концепція навчання «від колиски до могили».

Нині набуття нових навичок і навчання нових знань не може обмежуватися формальними навчальними установами. Інтегруючи роботу та навчання (Hozjan, 2009), люди навчаються в контексті своєї роботи розв'язувати проблеми реального світу. Навчання не відбувається в окремій фазі та в окремому місці, а інтегрується в робочий процес. Люди шукають розв'язання власних проблем, і система радить їм, коли вони потрапляють у небезпеку, і надає безпосередньо потрібну інформацію. Безпосередня корисність нових знань для актуальних проблемних ситуацій значно покращує мотивацію до вивчення нового матеріалу, оскільки час і зусилля, укладені в навчання, дають негайні результати.

Отже, концепція навчання впродовж життя сформувалася як серйозна ідея у світі економіки, політики, науки та освіти в першій половині ХХІ ст. як відповідь на виклики суспільства. Загальне бачення сучасних науковців і практиків полягає в тому, що персоналізація, співпраця та інформалізація (неофіційне навчання) будуть основою освіти майбутнього. Ці терміни не є новими в освіті й навчанні, але вони стануть центральним принципом організації навчання та викладання (Koper and Tattersall, 2004). Ван дер Зі підкреслює багатовимірність парадигми сучасного розуміння концепції навчання впродовж життя як перехід від «навчання жити» до «життя, щоб вчитися» (Zee, 1998).

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – огляд референтних наукових досліджень та статистичних даних і звітів щодо світових трендів розвитку людського капіталу й освіти дорослих. Здійснено спробу представити чітку концепцію освіти протягом

усього життя, описуючи основні виклики щодо її впровадження суспільством ХХ–ХХІ ст., а також динаміку розвитку та трансформації методів навчання дорослих.

Методи та методики. Ця стаття має характер теоретико-методологічної розвідки, тому основними методами дослідження є аналіз світової філософської й психологічної літератури; звітів світових організацій та статистики щодо розвитку людського капіталу й світових трендів на ринку освітніх послуг та праці; синтез, узагальнення, систематизація наявних положень, підходів і прикладних досліджень із заявленої проблеми для експлікації категоріального апарату.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перший принцип Європейського стовпа соціальних прав зазначає, що кожен має право на якісну й усеосяжну освіту, навчання та навчання протягом усього життя, щоб підтримувати й набувати навичок, що дають змогу повноцінно брати участь у суспільстві та успішних переходах на ринку праці (ЕС, 2018).

За даними компанії Делойт, тенденція номер один цього року – це потреба організацій змінити способи навчання людей; 86 % респондентів вважають це важливою або надважливою проблемою (Deloitte University Press, 2019). І це зрозуміло: еволюція робочих вимог і вимог до необхідних навичок створює величезний попит на нові знання та навички, водночас жорсткий ринок праці ускладнює рекрутинг необхідних людей зовні. Тому організації шукають шляхи навчання наявного персоналу; навчання стає все більш інтегрованим із роботою; набуває персоналізованого характеру; стає безперервним (Green, 2002). Зараз люди оцінюють можливість учитися як одну з головних причин прийняття на роботу, а компанії пристосовуються до нових вимог й організують корпоративне навчання персоналу. Згідно зі звітом Всесвітнього економічного форуму, більшість (54 %) працівників потребуватимуть протягом трьох років значної перекваліфікації та підвищення кваліфікації, «рескілінг» став необхідним для зростання організації. У цих умовах прогнозовано зміцниться зв'язок між роботою та навчанням у режимі реального часу, відбуватиметься управління знаннями під час робочого процесу. Саме про трансформацію форм і методів корпоративного навчання говорить Дж. Берзін (Bersin, 2018), який аналізує динаміку освіти для дорослих (рис. 1). Індустрія корпоративного навчання існує десятиліттями й на неї завжди впливали нові технології. За останні 20 років ми пройшли

чотири еволюції, кожна з яких зумовлена технологічними та економічними змінами. Саме 90-ті роки ХХ ст. можна вважати початком електронного навчання, народилася величезна галузь розробників контенту, інструментів і систем управління навчанням.

Джерело: The disruption of digital learning, 2017, Josh Bersin

Рис. 1. Еволюція функції навчання та розвитку

Поступово навчальна парадигма еволюціонувала від «онлайн-університетів» як кальки формального навчання традиційної системи передачі знань, до змішаного та соціального навчання, яке мало на меті розвиток талантів, у 2005–2010 рр. Сучасна парадигма безперервної освіти, або «навчання впродовж життя» (longlife learning), ґрунтується на так званому мікронавчанні (короткочасні блоки, що дають мінімум корисного матеріалу та не забирають багато часу на вивчення) і має яскраво виражену прикладну спрямованість. У найближчому майбутньому, на думку аналітиків, ми невідмінно прийдемо до систем розумного й машинного навчання, яке матиме персоналізований та індивідуальний характер. З'являтимуться й новітні формати, наприклад парадигма «навчання в потоці роботи» (Learning In The Flow of Work) (Bersin, 2019).

Наступний виклик – зміст знань і нових навичок освіти для дорослих. Дослідження, яке включало опитування в 50 країнах (5800 керівників), виявило, що близько 120 млн фахівців потребують перекваліфікації для боротьби з AI (штучним інтелектом) і новим цифровим бізнес-середовищем, а найбільші прогалини – це не «цифрові навички», а навички поведінки (McKinsey Global Institute, 2018).

І хоча цифрові та технічні навички користуються великим попитом, їх можна засвоїти досить швидко. Люди, які виходять із коледжу, мають необхідні цифрові навички: їм не вистачає навичок складного розв'язання проблем, роботи в команді, розуміння бізнесу та лідерства. Якщо подивитися на список найважливіших соціальних навичок, так званих «soft skills», то ми побачимо набір тем, якими займаємося щодня: намагаючись адаптуватися до постійних змін; визначати пріоритетність нашого часу для роботи над найважливішими речами; вміння слухати й співпрацювати в команді; і розуміння того, як переконливо передати наші ідеї, висновки та рекомендації. Саме ці вміння й навички є «унікально людськими», тому що машини не можуть ними володіти. Насправді, ці навички зовсім не є «м'якими», сьогодні існують пропозиції відкликати цей термін і замінити на інший, наприклад «power skills», навички сили (Bersin, 2019). Без них неможливо досягнути успіху в бізнесі, а їх розвиток вимагає безперервного вдосконалення та навчання.

За результатами дослідження професійної мережі Лінкедін (LinkedIn Learning Study, 2018), навчання «soft skills» є пріоритетом № 1 для сучасних працівників. Питання дефіциту кадрів сьогодні полягає не в нестачі працівників, а в дефіциті працівників із правильними навичками. Заглиблюючись у це питання, відзначимо, що швидкість, із якою «старіють» професійні навички, стрімко зростає. Коли професійна майстерність оцінювалась у 10–15 років, сьогодні період «напіввиведення» засвоєної навички оцінюється в п'ять років і ще менше – для технічних навичок. У таких умовах ми гостро відчуваємо інертність освітніх інститутів та навчальних програм, які просто не встигають трансформуватися на вимогу суспільства й ринку праці.

Більшість традиційних закладів – навчальні заклади, освітні видавці та відділи корпоративного навчання – ще не перейшли від запасів знань до потоків знань. Пошук нових способів розширення можливостей для студентів і підтримки їх незадоволених потреб у навчанні протягом усього життя є привабливою можливістю для нових абітурієнтів. Якщо бар'єри на шляху до вступу та комерціалізації зменшуються й безліч нових абітурієнтів кидають виклик традиційним формам та установам з інноваціями, щоб зробити навчання більш доступним, гнучким і персоналізованим, які наслідки має це все для наявних закладів – від вищої освіти до корпоративного навчання?

Аналітичні та консалтингові компанії пропонують наступні кроки до трансформації системи освіти й навчання дорослих (Deloitte University Press, 2019):

- замість того, щоб зосереджуватися на проблемі – обмеження бюджету, погана підтримка факультету, недостатня технологічна інфраструктура, – зосередитися на визначенні механізмів навчання, які працюють у контексті вашого навчального закладу та є значущими для завтрашнього студента;

- у мережевому світі, який швидко змінюється, статичні запаси знань, що поставляються у фіксований момент часу, будуть менш цінними, ніж потоки знань, коли студенти постійно оновлюють те, що вивчають за допомогою досвіду поза чотирма стінами класу;

- визначте свої конкурентні сильні сторони: цінність університету чи професійно-технічного коледжу полягає в його здатності функціонувати як спільнота практик навколо знань; вивчіть глибше, яку цінність приносить університетський досвід, який неможливо повторити чи віртуалізувати, і визначте конкретні фактори (люди, програми, дисципліни та контекст), порівняно з іншими формами навчання, які роблять ваш навчальний заклад унікальним і релевантним до навчання впродовж життя;

- використовуйте зовнішні ресурси з навколишньої екосистеми інструментів та організацій для підтримки, а не шукайте внутрішнього фінансування й схвалення. Визначте ініціативи, які узгоджуються як із вашими сильними сторонами, так і з агентами змін в організації. Вони можуть стати каналами трансформації, допомагаючи сучасним установам скористатися можливостями завтрашнього дня.

Сьогодні навчальні заклади мають унікальну можливість перетворити навчальне середовище (фізично, практично та соціально) у нову екосистему, яка підтримує наразі незадоволену потребу в навчанні протягом усього життя. Традиційні навчальні заклади – університети й коледжі – повинні зрозуміти, яку роль вони зараз відіграють, де хочуть бути і які активи можуть використовувати, щоб залишатись актуальними в контексті переходу від запасів знань до потоків, ідентифікуючи динамічні фактори та виклики світу.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, найбільші зміни у XXI ст., без сумніву, мають відбутися в освітніх системах, оскільки метою навчальних закладів є виховання людей, які достатньо кваліфіковані для нової доби. Концепції, що формують

традиційну освіту, є неефективними в інформаційному суспільстві. У минулому освіта означала формальні навчальні заклади, які обслуговували людей протягом певного періоду часу; навпаки, в інформаційну еру панує існування освітнього/навчального середовища незалежно від часу та місця.

Основна мета такого середовища – безперервне оновлення наявної інформації та навичок, а отже, і необхідність у навчанні протягом усього життя. Завдяки глобалізації, виробництво достовірної інформації та її застосування до нових областей стали основною силою, що визначає національну й міжнародну конкуренцію. Інформація є основним джерелом багатства для країн. Найбільш важливим аспектом освітніх програм в інформаційному суспільстві є принцип «безперервності навчання». Людям доведеться постійно навчатися в інформаційному суспільстві. У цьому сенсі виникає гостре питання щодо форм і методів організації навчання дорослих, створення цілісної екосистеми навчання на робочому місці, трансформації системи базової вищої та професійної освіти тощо. Ці завдання будуть перспективними та невідворотними для подальших наукових розвідок, зокрема у сфері професійної психології й психології безпеки особистості задля створення безпечного та ефективного холістичного освітнього середовища майбутнього.

References

1. Aldridge, F. and Lavender, P. (2000). *The Impact of Learning on Health*. Leicester: National Institute of Adult Continuing Education.
2. Behrman, J. R. (2010). *Estimating the effects of learning*. In C. Cooper, J. Field, U.
3. Bersin, J. (2018). *A New Paradigm For Corporate Training: Learning In The Flow of Work*. [Online]. Available at: <https://joshbersin.com/2018/06/a-new-paradigm-for-corporate-training-learning-in-the-flow-of-work/>
4. Bersin, J. (2019). *Let`s Stop Talking About Soft Skills: They`re Power Skills*. [Online]. Available at: <https://joshbersin.com/2019/10/lets-stop-talking-about-soft-skills-theyre-power-skills/>
5. Boudiny, K., & Mortelmans, D. (2011). A critical perspective: Towards a broader understanding of ‘active ageing’. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 7, 8–14.
6. Cathy, N. D. and Goldberg, D (2009). *The future of learning institutions in a digital age*. Cambridge: Mass.: MIT Press.
7. Cutler, D. and Lleras-Muney, A. (2006). *Education and Health: Evaluating Theories and Evidence*. NBER Working Paper No. 12352.

8. Deloitte University Press (2019). *Global Human Capital Trends 2019: Leading the social enterprise: Reinvent with a human focus*. [Online]. Available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cz/Documents/human-capital/cz-hc-trends-reinvent-with-human-focus.pdf>
9. Demirel, M., (2009). Lifelong learning and schools in the twenty-first century. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 1, 1709–1716.
10. Dench, S. and Regan, J. (2000). *Learning in later life: motivation and impact*. DfEE Research Report RR183, Department for Education and Skills, Nottingham, UK.
11. Desjardins, R. (2008). Researching the Links between Education and Well-being. *European Journal of Education* , 43(1), 23–35.
12. Feinstein, L., Budge, D., Vorhaus, J. and Duckworth, K. (eds) 2008. *The Social and Personal Benefits of Learning: A Summary of Key Research Findings*. Centre for Research on the Wider Benefits of Learning, Institute of Education, London. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1520484/1/Feinstein2008thesocialreport.pdf>
13. EC (2018). *COUNCIL RECOMMENDATION on Key Competences for Lifelong Learning*. Available at: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/council-recommendation-on-key-competences-for-lifelong-learning_en
14. Foster, L., & Walker, A. (2014). Active and Successful Aging: A European Policy Perspective. *The Gerontologist*, 00, 1–8.
15. Gorard, S. & Selwyn, N. (2005). Towards a Le@rning Society? The Impact of Technology on Patterns of Participation in Lifelong Learning. *British Journal of Sociology of Education*, 26 (1), pp. 71–89.
16. Green, A. (2002). The many faces of lifelong learning: recent education policy trends in Europe. *Journal of Education Policy*, 17 (6), pp. 611–626.
17. Gulen M., (2015): *The main duty and purpose of human life is to seek understanding*. Education from cradle to grave. https://www.newvision.co.ug/new_vision/news/1319253/education-cradle-grave
18. Hammond, C. (2004). Impacts of lifelong learning upon emotional resilience, psychological and mental health: fieldwork evidence, *Oxford Review of Education*, 30:4, 551–568, DOI: 10.1080/0305498042000303008
19. Hozjan, D. (2009). Key competences for the development of lifelong learning in the European Union. *European journal of vocational training*, 46, 196–207.
20. Huppert, F. (2009). Psychological well-being: Evidence regarding its causes and consequences. *Applied Psychology*, 1(2), 137–64.
21. Jackson, N. J., Betts, C. and Willis, J. (2011). Surrey Lifewide Learning Award: a learning. In N. J. Jackson (ed) *Learning for a Complex World: A lifewide concept of learning, education and personal development*. Authorhouse.
22. Jarvis, P. (1995). *Adult and Continuing Education*. Theory and practice 2e, London: Routledge.
23. Kalamas, D. J. and Kalamas, J. B. (2004). *Developing employee capital: setting the stage for lifelong learning*. Amherst: Mass.: HRD Press.

24. Knowles, M. S., Holton E. F. III, & Swanson R. A. (2005). The adult learner. Sixth edition. *The Definitive. Classic in Adult Education and Human Resource Development*. California: Elsevier.
25. Koper R., C. Tattersall, (2004). New directions for lifelong learning using network technologies. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 35, No 6, 689–700.
26. *LinkedIn Learning Study*. (2018). [Online]. Available at: <https://learning.linkedin.com/resources/workplace-learning-report-2018>
27. Longworth, N. (2003). *Lifelong Learning in Action: Transforming Education in the 21st Century* Kogan Page, London.
28. McKinsey Global Institute. *Skill shift: Automation and the Future of Workforce*. Discussion Paper. (2018). [Online]. Available at: <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/future%20of%20organizations/skill%20shift%20automation%20and%20the%20future%20of%20the%20workforce/mgi-skill-shift-automation-and-future-of-the-workforce-may-2018.ashx>
29. Thompson, M. (2011). Adult education in a technological society, *PAACE. Journal of Lifelong Learning*, Vol. 20, pp. 51–71.
30. Reischmann, J. (1986) *Learning 'en passant': The Forgotten Dimension*. Paper presented at the Conference of the American Adult and Continuing Education, Hollywood Florida <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED274782.pdf>
31. Simmons, M. (2018). *The secret to lifelong success is lifelong learning*.
32. Schunk, D. and Zimmerman, B. (1998). *Self-regulated learning: From teaching to self-reflective practice*. New York: Guilford Press.
33. Taylor, M. (2010). *Twenty-first century enlightenment*. Royal Society of Arts: London.
34. Zimmerman, B. (2000). Self-regulatory cycles of learning. In G. A. Straka (ed) *Conceptions of self-directed learning, theoretical and conceptual considerations*. New York, Waxman, 221–232.
35. Zee, H. van der. (1998). *The Learning Society*, in J. Ranson (Ed.) *Inside the Learning Society*. London: Cassell.

Received: 25.10.2019

Accepted: 12.11.2019

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛЬОВОЇ СПРЯМОВАНOSTІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Миропольцева Ніна

Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
Миколаїв, Україна
Ninokshilova21@gmail.com

У статті представлено новий теоретико-емпіричний розгляд цільової спрямованості особистості студента з відзначенням ролі психологічної освіти в її розвитку. Цільову спрямованість у цьому дослідженні розглянуто за допомогою таких особливостей, як системність, стійкість, ієрархічність. Вона має зв'язок з усією системою характеристик особистості. Аналізу підлягали такі можливості студентів, як визначення мети за допомогою усвідомлення того, що має бути досягнуто, передбачення способу його досягнення, а також здатності підпорядковувати вчинки та дії обраній цілі, неухильне прагнення до неї, що проявляється в умінні тривалий час зберігати мету й організувати свою поведінку для її досягнення. Охарактеризовано позиції особистості (єгоцентрична, раціональна, альтруїстична), які супроводжують прояви цільової спрямованості різного ступеня (низький, середній, високий). Егоцентрична позиція передбачає задоволення біологічних і матеріальних потреб, меркантильно-утилітарну мотивацію. Раціональна позиція полягає в задоволенні соціальних потреб, прагматичній та престижній мотивації. Альтруїстична позиція визначається як задоволення духовних потреб при творчій і внутрішній мотивації відповідно до виконуваної діяльності. На підставі аналізу результатів розвитку цільової спрямованості особистості студентів на різних курсах навчання за спеціальністю «Психологія» встановлено, що студенти четвертого року навчання мають вищі показники альтруїстичної та раціональної позиції. У них простежуємо позитивне ставлення до себе, до навколишніх людей, розуміння їхніх потреб і проблем, бажання допомогти, підвищення емоційної стійкості до високого та середнього рівнів, позитивні зрушення в прийнятті власних недоліків, сприйняття власного Я-образу, підвищення рівня самостійності та організованості, самовизначення в житті, розвиток уміння ставити конкретні цілі й вчасно їх досягати, підвищення рівня навчальної мотивації.

Ключові слова: цільова спрямованість, юнацький вік, мета, альтруїстична позиція, раціональна позиція, егоцентрична позиція, психологічна освіта.

Myropoltseva Nina. Individual and Psychological Features of Future Psychologists' Target Orientation. This article presents a new theoretical and empirical consideration of student's goal orientation with an emphasis on the role

of psychological education in its development. Targeting in this research is addressed through features such as systematicity, resilience, hierarchy, and is related to the whole system of personality characteristics. Students were subjected to analysis such as: defining a goal by realizing what is to be achieved, predicting the way to achieve it, as well as the ability to subordinate actions and actions to a chosen goal, unwavering desire for it, which is manifested in the ability for a long time to maintain the goal and organize their behavior for its implementation. Positions of personality (egocentric, rational, altruistic) that accompany manifestations of target orientation of different degree (low, medium, high) are characterized. The egocentric position assumes satisfaction of biological and material needs, mercantile-utilitarian motivation. A rational position is to meet social needs, pragmatic and prestigious motivation. An altruistic position is defined as the satisfaction of spiritual needs in creative and internal motivation in accordance with the activities performed. Based on the analysis of the results of the development of the goal orientation of students' personality in different courses of study in the specialty psychology, it was found that the fourth year students have higher indicators of altruistic and rational position. They show a positive attitude towards themselves, others, understanding their needs and problems, desire to help, increasing emotional resistance to high and medium levels, positive shifts in accepting their own shortcomings, perceiving their own self-image, increasing their level of independence and organization, self-determination. in life, the development of the ability to set specific goals and their timely implementation, increasing the level of educational motivation.

Key words: goal orientation, youth, purpose, altruistic position, rational position, self-centered position, psychological education.

Миропольцева Нина Игоревна. Индивидуально-психологические особенности целевой направленности будущих психологов. В статье представлен новый теоретико-эмпирический взгляд на целевую направленность личности студента с акцентом на роли психологического образования в ее развитии. Целевая направленность в данном исследовании рассматривается при помощи таких характеристик, как системность, устойчивость, иерархичность, и имеет связь со всей системой характеристик личности. Анализу подлежали такие возможности студентов, как определение цели путем осознания того, что должно быть достигнуто, предусмотрение способа его достижения, а также способность подчинять поступки и действия выбранной цели, неуклонное стремление к ней, которое проявляется в умении длительное время сохранять цели и организовать свое поведение для их осуществления. Охарактеризованы позиции личности (эгоцентрическая, рациональная, альтруистическая), которые сопровождают проявления целевой направленности различной степени (низкая, средняя, высокая). Эгоцентрическая позиция предполагает удовлетворение биологических и материальных потребностей, меркантильно-утилитарную мотивацию. Рациональная позиция состоит в удовлетворении социальных потребностей, прагматичной и престижной мотивации. Альтруистическая позиция определяется как удовлетворение духовных потребностей при

творческой и внутренней мотивации в соответствии с осуществляемой деятельностью. На основании анализа результатов развития целевой направленности личности студентов на разных курсах обучения по специальности «Психология» установлено, что учащиеся четвертого года обучения имеют высокие показатели альтруистической и рациональной позиции. В них прослеживается положительное отношение к себе, к окружающим людям, понимание их потребностей и проблем, желание помочь, повышение эмоциональной устойчивости к высокому и среднему уровням, положительные сдвиги в принятии собственных недостатков, восприятию собственного Я-образа, повышение уровня самостоятельности и организованности, самоопределение в жизни, развитие умения ставить конкретные цели и своевременное их выполнение, повышение уровня учебной мотивации.

Ключевые слова: целевая направленность, юношеский возраст, цель, альтруистическая позиция, рациональная позиция, эгоцентрическая позиция, психологическое образование.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний етап становлення України зумовлює необхідність розвитку в молоді нових життєвих стратегій, компетентності, посилення гнучкості та мобільності соціальної поведінки. Проблема розвитку цільової спрямованості особистості є однією з найскладніших. Останнім часом простежено тенденцію зміни в цільовій спрямованості (відсутність суспільно значущих інтересів, зниження активності, невміння ставити перед собою конкретну мету й розробляти способи її реалізації), зростання особистісних домагань, пов'язаних із задоволенням суто фізіологічних потреб, поява поведінкових ускладнень. Недостатній розвиток волевих зусиль, проблеми в емоційній сфері, відсутність бажання до самореалізації та самоактуалізації призводять до того, що провідною метою свого життя молодь вважає досягнення матеріальних благ. Актуальність дослідження визначається соціальною значущістю проблеми розвитку цільової спрямованості особистості, оскільки від її розв'язання залежать якість життя людини, її внутрішні зміни та саморозвиток. Цільова спрямованість відображається в особливостях взаємодії особистості з навколишнім світом: постановка дальніх цілей (гармонійний розвиток особистості, довіра й позитивне ставлення до світу), постановка найближчих цілей (егоцентричне мислення, агресія та недовіра до навколишнього світу). Актуальність дослідження полягає також і в тому, що теоретичне визначення цільової спрямованості може стати в нагоді під час розробки загальної теорії особистості, яка являє собою багатовимірну систему. Одним із таких

вимірів є діяльнісний, який містить потребово-мотиваційні, інформаційно-пізнавальні, цілеутворювальні компоненти (Шилова, 2017).

Аналіз останніх досліджень. Стосовно окресленої проблематики можемо виокремити такі напрями досліджень, які стосуються особистості в цілому (В. В. Рибалка (2013), О. П. Саннікова (2013), та ін.), спрямованості особистості (О. М. Леонтьєв (2005), С. Л. Рубінштейн (1997) й ін.), взаємозв'язку цілей і мотивації діяльності (Є. М. Нікіреєв (2007), В. А. Семиченко (2004) та ін.), процесів цілеутворення (О. Ф. Коган (1984), О. К. Тихомиров (1969) й ін.) та перспективи майбутнього часу (К. О. Абульханова-Славська (1991)). Цільову спрямованість розглядаємо системно в контексті мотиваційної сфери особистості (С. Д. Максименко (2006)), виконання творчих завдань (В. Є. Клочко (1979), В. О. Моляко (1983) й ін.), самоактуалізації духовності (Г. О. Балл (2004), В. О. Моляко (1983), Т. М. Титаренко (2004) та ін.), вольової організації (С. Д. Максименко (2006)), саморегуляції (О. Я. Чебикін (2008)). Психологічні аспекти структури цільової спрямованості особистості розкрито в працях Я. В. Васильєва (2007).

Вищезазначені аспекти проблеми розвитку цільової спрямованості молоді визначають актуальність та новизну цього дослідження, що полягає в подальшому розширенні системи знань із проблеми цільової спрямованості особистості, термін та структура котрої вперше запропоновані Я. В. Васильєвим (2007); доповнено систему факторів впливу на розвиток цього феномену в молоді за рахунок умов навчання й навчальної програми в університеті.

Мета статті – дослідження індивідуально-психологічних особливостей цільової спрямованості майбутніх студентів. Для досягнення цілі поставлено такі **завдання**:

– емпірично дослідити особливості розвитку сфер та позицій цільової спрямованості майбутніх психологів.

– провести порівняльний аналіз розвитку позицій цільової спрямованості в студентів-психологів першого й четвертого курсів навчання.

Методи та методики. Для досягнення мети та виконання поставлених завдань обрано такі методи дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз, класифікація й систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних й експериментальних досліджень), емпіричні (спостереження, тестування), ме-

тоди обробки даних (узагальнення та систематизація якісних і кількісних результатів емпіричного дослідження); методи математичної статистики (оцінка розбіжності експериментальних даних незалежних змінних за допомогою t-критерію Стьюдента). За психодіагностичну методика взято методика дослідження цільової спрямованості особистості Я. В. Васильєва (2007).

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяло участь 92 респонденти: 45 студентів-психологів першого курсу Чорноморського національного університету імені Петра Могили (34 особи жіночої статі, 11 – чоловічої) та 47 студентів-психологів четвертого курсу (42 особи жіночої статі й п'ять – чоловічої).

Методика дослідження цільової спрямованості особистості є проєктивною, тому аналізу підлягав зміст завершених речень. Отже, досліджувані підлітки перебувають у ситуації, із якої можуть вільно й спонтанно включати в майбутнє цілі різного складу. Після цього кожна мета підлягала аналізу самими підлітками для отримання додаткових даних. Після того, як отримано результати дослідження, збирали анкети та далі проводили статистичну обробку результатів. Інтерес викликала кількість цілей у кожній із семи сфер і їх віддаленість. Проводили лінгвістичний та психологічний аналіз цілей. Як результат визначили сфери цільової спрямованості особистості. Під час лінгвістичного аналізу виокремлено рівні цілей за ступенем віддаленості від ситуації теперішнього часу, а також за узагальненістю – близькі, середні та дальні. Після розрахунків кількості цілей у кожній зі сфер можемо визначити провідні для особистості позиції. Кожна відрізняється певною життєвою складовою частиною. Перший (нижчий) рівень відповідає егоцентричній позиції. На цьому рівні цілі ситуативні, спрямовані на задоволення біологічних і матеріальних потреб. Більш високий (другий) рівень відповідає раціональній позиції. Цілі близькі за віддаленістю й спрямовані переважно на досягнення мети навчальної сфери та престижно-прагматичної мотивації. Третій рівень особистості відповідає стадії альтруїстичної позиції. На цьому рівні цілі середні, вони стосуються загальнолюдських цінностей і духовних потреб (Шилова, 2017).

Усього проаналізовано 1840 цілей, які становили сім сфер спрямованості особистості. Перед студентами ставили завдання не лише розміщувати цілі за значимістю, але й оцінити час здійснення, реалі-

зацію, залежність від себе, емоційне ставлення та вольове зусилля за десятибальною шкалою.

Результати проведеної методики серед студентів-психологів першого курсу показують перевагу кількості цілей, пов'язаних з особистими потребами (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні характеристики сфер цільової спрямованості студентів першого курсу (n=45)

Сфера спрямованості	Загальна кількість цілей	% до загально-го обсягу цілей	Вихідний список цілей	Значимість цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
Особистісна	21	23	6,1	7,3	4,8	6,1	6,6	7,1	6,2
Інтимна	5	6	8,2	10,1	5,7	5,1	5,3	5,2	5,0
Сімейна	12	13	9,9	9,2	5,2	4,3	4,6	6,9	5,4
Дружна	15	17	7,6	8,4	3,6	5,7	5,4	7,3	5,2
Навчальна	11	12	11,2	10,6	4,2	5,2	5,2	5,4	5,9
Суспільна	9	10	12,5	11,3	6,1	4,0	4,8	4,2	3,8
Самодіяльна	17	19	9,7	9,8	3,5	6,9	6,8	5,3	5,3

Особиста сфера цільової спрямованості містить цілі, пов'язані з піклуванням про себе, орієнтовані на своє Я. Вони здебільшого егоцентричні, меркантильні й утилітарні. Але до цієї ж сфери відносять і цілі, спрямовані на підтримку здоров'я та самовдосконалення. Особистісна сфера становить 23 % від загального обсягу цілей, що засвідчить зосередження студентів на сьогоденні, їх егоцентричності.

На другому місці за кількістю цілей – самодіяльна сфера 19 %. Це свідчить про важливість для цього вікового періоду проведення дозвілля, наявності власного хобі, професійного самовизначення. Пошук власного Я та реалізація себе в професії характерні для юнацького віку.

Третє місце займає дружна сфера (17 %). У ній зосереджено цілі, пов'язані зі спілкуванням у групі, друзями й іншими людьми. Більшість студентів приїжджають навчатись у місто та не мають можливості контакту з близькими, тому більшість часу проводить із друзями, наслідують їх. Як наслідок – цілі стають усе більше пов'язані саме з дружньою сферою.

Найменші показники мають інтимна (6 %) та суспільна (10 %) сфери. Такі результати вказують на те, що мислення студента-першокурсника ще не дуже відрізняється від мислення старшокласника. Тому кількість написаних цілей не збігається з реальним станом. Цілі інтимної сфери спрямовані на відносини з протилежною статтю. Вони стосуються питань кохання, у тому числі й статевого, створення власної сім'ї, одруження та заміжжя, відтворення покоління. Усі ці аспекти поки не хвилюють юнаків, адже перед ними стоїть складне завдання професійної самореалізації.

Зміст суспільної сфери стосується загальнолюдських цінностей, політичних та ідеологічних поглядів, а практична діяльність не пов'язана з професійною або навчальною діяльністю чи пов'язана опосередковано. Зменшення активності молоді в житті суспільства, зниження рівня морального розвитку зумовлюють той факт, що віддаленим та більш значущим цілям, спрямованим на суспільство, юнаки приділяють найменше уваги. Добробут і благополуччя держави, вищі прояви благородства та честі для них здебільшого неважливі. Відзначимо розбіжність результатів між вихідним списком цілей і значущістю.

Результати студентів четвертого курсу відображено в табл. 2.

Таблиця 2

Кількісні характеристики сфер цільової спрямованості студентів четвертого курсу (n=47)

Навчальний рік	Сфера спрямованості	Загальна кількість цілей	% до загального обсягу цілей	Вихідний список цілей	Значимість цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
2014/2015	Особистісна	5	11	9,3	9,9	4,2	4,3	7,8	6,2	7,3
	Інтимна	4	9	6,7	8,3	6,8	5,5	6,9	6,2	6,0
	Сімейна	8	17	8,2	7,1	5,9	5,1	6,2	7,1	7,4
	Дружня	11	23	5,8	5,5	7,2	4,4	6,1	7,5	6,9
	Навчальна	6	12	11,2	9,6	7,1	4,1	7,5	6,8	7,5
	Суспільна	8	17	8,1	10,3	8,2	5,8	6,3	5,2	6,3
	Самодіяльна	5	11	7,9	7,2	5,1	6,3	8,1	5,8	7,1

Результати табл. 2 засвідчують кардинальну зміну порядку сфер, порівняно з результатами табл. 1. Сфери розмістилися таким чином: дружна – 23 %, суспільна та сімейна – 17 %, навчальна – 12 %, самодіяльна й особистісна – 11 %, інтимна – 9 %. Такі дані вказують на благородність та масштабність цілей, які ставлять перед собою студенти. Їхня увага спрямована вже не лише на самого себе, а все більше на близьких й навколишніх людей, на суспільство загалом. Значно підвищилася кількість цілей, пов'язаних із навчанням. Простежено тенденцію підвищення престижності майбутньої професії. Кількість цілей особистісної сфери, яка пов'язана із задоволенням своїх фізіологічних потреб, значно менша, ніж у студентів першого року навчання. Це є позитивним моментом, адже зосередження на власній особистості, постановка суто егоцентричних цілей та ігнорування потреб суспільства призводять до сталості в розвитку та навіть деградації особистості у зв'язку з невідповідністю нормам її соціального оточення.

Наступним кроком було виявлення рівнів (позиції) цільової спрямованості студентів-психологів першого курсу. Отримані дані показали, що за кількістю цілей переважає егоцентрична позиція, яка становить 49 % від загальної вибірки. На другому місці – раціональна позиція (34 %), останньою є альтруїстична – 15 %. Такі результати свідчать про небажання юнаків ставити віддалені, більш благородні цілі. Замість цього, вони обирають близькі, орієнтовані на задоволення власних біологічних потреб. Результати зрізу стосовно позицій особистості студентів-першокурсників наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Кількісні характеристики рівнів (позицій) цільової спрямованості студентів першого року навчання (n=45)

Позиція особистості	Загальна кількість цілей	% до загального обсягу	Вихідний список цілей	Значення цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність цілей від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
Альтруїстична	30	15	12,35	11,75	8,4	3,4	3,9	3,7	4,2
Раціональна	62	34	8,81	7,23	6,6	5,3	4,7	5,2	5,5
Егоцентрична	88	49	5,29	7,87	3,1	6,7	5,2	6,1	6,3

Результати студентів четвертого року навчання показали, що альтруїстична позиція, порівняно з раціональною та егоцентричною, оцінюється юнаками найвище й займає перше місце в списку цілей. Отже, позиції особистості розмістилися таким чином: альтруїстична, раціональна, егоцентрична (табл. 4).

Таблиця 4

Кількісні характеристики рівнів (позицій) цільової спрямованості студентів четвертого року навчання (n=47)

Навчальний рік	Позиція особистості	Загальна кількість цілей	% до загального обсягу	Вихідний список цілей	Значення цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність цілей від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
2014/2015	Альтруїстична	38	40,5	7,18	6,49	8,8	6,7	6,6	6,7	7,5
	Раціональна	34	36	6,35	7,19	6,5	7,5	7,5	7,1	7,8
	Егоцентрична	22	23,5	9,21	9,85	5,2	7,6	7,9	6,9	7,2

Значення критерію Стьюдента (t) відносно альтруїстичної, раціональної й егоцентричної позицій цільової спрямованості особистості студентів першого та четвертого років навчання відображено в табл. 5.

Таблиця 5

Значення t-критерію Стьюдента, отримані під час визначення достовірності відмінностей між складовими частинами позицій цільової спрямованості особистості студентів першого та четвертого років навчання

Позиція особистості	Загальна кількість цілей	Значення цілей	Час здійснення цілей	Реалізація цілей	Залежність цілей від мене	Емоційне ставлення	Вольове зусилля
Альтруїстична	5,112	4,035	3,857	3,914	4,173	4,006	5,281
Раціональна	2,236	3,485	2,879	4,103	4,698	3,172	4,846
Егоцентрична	-4,186	-3,281	2,974	3,172	3,804	3,164	4,807

Від'ємний знак t-критерію Стьюдента вказує на те, що ця складова за значенням вища за результатами студентів першого курсу. Як свідчить аналіз табл. 5, установлені значимі відмінності між усіма компонентами трьох позицій цільової спрямованості студентів мають суттєві відмінності, що вказує на позитивний вплив психологічної освіти на розвиток цільової спрямованості особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнення отриманих даних дало змогу побачити різницю між сферами й позиціями цільової спрямованості студентів першого та четвертого років навчання. Аналіз отриманих результатів уможливив виявлення позитивних особливостей розвитку цільової спрямованості студентів-старшокурсників: зафіксовано позитивне ставлення до себе, до навколишніх людей, розуміння їхніх потреб та проблем, бажання допомогти, підвищення емоційної стійкості до високого й середнього рівнів, позитивні зрушення в прийнятті власних недоліків, сприйнятті власного Я-образу, підвищення рівня самостійності та організованості, самовизначення в житті, розвиток уміння ставити конкретні цілі й вчасне їх виконання, підвищення рівня навчальної мотивації до 40 % від загального обсягу мотивації. Після аналізу проведеної емпіричної частини дослідження можемо говорити про те, що психологічна освіта не лише закладає основи теоретичних і практичних навичок майбутнього психолога, але й ефективна в плані розвитку цільової спрямованості особистості. Усвідомлення та прийняття власної індивідуальності, сформована впевненість у власних силах, почуття компетентності можуть сприяти подоланню деперсоналізації; конформізму, депресивних проявів, які простежуємо в юнацькому віці. Розробка розвивальної програми й упровадження її в навчальний процес університету, метою чого буде використання засобів навчання, що застосовуються під час підготовки психологів (рефлексія, зворотний зв'язок із викладачем, розміщення робочих столів в аудиторіях і т. ін.), є перспективою подальших досліджень у цій галузі.

Література

1. Абульханова-Славская, К. А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль, 158 с.
2. Балл, Г. О. (2004). До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології. *Психологія і суспільство*, 4, 60–74.
3. Васильев, Я. В. (2007). *Футурреальная психология личности*: монографія. Николаев: Изд-во «Илион», 519 с.

4. Ключко, В. Е. (1979). Целеобразование и динамика оценок в ходе решения мыслительных задач. *Психологическое исследование интеллектуальной деятельности*. Москва: МГУ, 87–95.
5. Коган, Л. Н. (1984). *Цель и смысл жизни человека*. Москва: Мысль, 252 с.
6. Леонтьев, А. Н. (2005). *Деятельность. Сознание. Личность*: учеб. пособие. Москва: Смысл, 352 с.
7. Максименко, С. Д. (2006). *Гене́за здійснення особистості*. Київ: Вид-во «КММ», 255 с.
8. Моляко, В. А. (1983). *Психология решения школьниками творческих задач*. Київ: Рад. шк., 94 с.
9. Никиреев, Е. М. (2007). *Психологические особенности направленности личности*: учеб. пособие. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т, 172 с.
10. Рибалка, В. В. (2013) Формула особистості і персонологічне мислення. *Психологія та суспільство*, 4, 88–100.
11. Рубинштейн, С. Л. (1997). *Человек и мир*. Москва: Наука, 191 с.
12. Саннікова, О. П. (2013). Багатовимірна концепція особистості. *Проблеми сучасної психології*, 1, 15–21.
13. Семиченко, В. А. (2004). *Проблемы мотивации поведения и деятельности человека*. Киев: Миллениум, 521 с.
14. Титаренко Т. М. (2004). Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підхід. *Психологія і суспільство*, 4, 128–145.
15. Тихомиров, О. К. (1969) *Структура мыслительной деятельности человека*. Москва: МГУ, 304 с.
16. Чебикін, О. Я. (2008). Про основні компоненти та механізми прояву емоційної зрілості. *Науковий вісник ПДПУ ім. К. Д. Ушинського*, 12, 72–80.
17. Шилова, Н. І. (2017). Розвиток цільової спрямованості особистості підлітка у процесі туристичної діяльності (Дис. ... канд. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. Одеса.

References

1. Abulkhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni* [Life strategy]. Moskva: Mysl, 158 p. [in Russian].
2. Ball, G. O. (2004). *Do obgruntuvannya raciogumanisyn`chnogo pidxodu u psy`xologiyi* [To substantiation of the humanitarian approach in psychology]. *Psy`xologiya i suspil`stvo*, 4, 60–74, 4, 60–74 [in Ukrainian].
3. Vasilyev, Ya. V. (2007). *Futurrealnaya psikhologiya lichnosti*: Monografiya Nikolayev: Izd-vo «Ilion», 519 p. [in Russian].
4. Klochko, V. E. (1979). Tseleobrazovaniye i dinamika otsenok v khode resheniya myslitelnykh zadach [Target formation and dynamics of assessments in the course of solving mental problems]. *Psikhologicheskoye issledovaniye intellektualnoy deyatel'nosti*. Moskva: MGU, 87–95 [in Russian].

5. Kogan, L. N. (1984). *Tsel i smysl zhizni cheloveka* [The purpose and meaning of human life]. Moskva: Mysl, 252 p. [in Russian].
6. Leontyev, A. N. (2005). *Deyatel'nost. Soznaniye. Lichnost: uchebnoye posobiye* [Activity. Consciousness. Personality: study guide]. Moskva: Smysl, 352 p. [in Russian].
7. Maksymenko, S. D. (2006). *Geneza zdiysnennyya osoby`stosti* [Genesis of special features]. Kyiv: Vy`davny`chtvo «KMM», 255 p. [in Russian].
8. Molyako V. A. (1983). *Psikhologiya resheniya shkolnikami tvorcheskikh zadach* [Psychology of solving creative problems by schoolchildren]. Kiiv: Rad. shk. 94 p. [in Russian].
9. Nikireyev, E. M. (2007). *Psikhologicheskiye osobennosti napravlenosti lichnosti: ucheb. posobiye* [Psychological characteristics of personality orientation: manual]. Moskva: Moskovskiy psikhologo-sotsialnyy institut, 172 p. [in Russian].
10. Ry`balka, V. V. (2013) Formula osoby`stosti i personologichne my`slennyya [Specialty Formula and Personnel Formula]. *Psy`xologiya ta suspil`stvo*, 4, 88–100 [in Ukrainian].
11. Rubinshteyn, S. L. (1997). *Chelovek i mir* [Man and the world]. Moskva: Nauka, 191 p.
12. Sannikova, O. P. (2013). Bagatovy`mirna koncepciya osoby`stosti [Multi-dimensional concept of personality]. *Problemy` suchasnoyi psy`xologiyi*, 1, 15–21 [in Russian].
13. Semichenko, V. A. (2004). *Problemy motivatsii povedeniya i deyatel'nosti cheloveka* [Problems of motivation of behavior and activity of the person]. Kyiv: Millenium, 521 p. [in Russian].
14. Tytarenko, T. M. (2004). Zhy`ttyevi domagannya osoby`stoti: fenomenologichny`j ta strukturno-funkcional`ny`j pidxid [The structure of human mental activity]. *Psy`xologiya i suspil`stvo*, 4, 128–145 [in Ukrainian].
15. Tikhomirov, O. K. (1969) Struktura myslitel'noy deyatel'nosti cheloveka [Personality harassment of the individual: a phenomenological and structural-functional approach]. Moskva: MGU. 304 p. [in Russian].
16. Chebikin, O. Ya. (2008). Pro osnovni komponenti ta mekhanizmi proyavu emotsiynoi zrilosti [On the main components and mechanisms of the manifestation of emotional maturity]. *Naukoviy visnik PDPU im. K. D. Ushinskogo*, 12, 72–80 [in Ukrainian].
17. Shylova, N. I. (2017). Rozvy`tok cil`ovoyi spryamovanosti osoby`stosti pidlitka u procesi tury`sty`chnoyi diyal`nosti. (Dy`s. kand. psy`xol. nauk). [Development of targeting of teenage personality in the process of tourist activity: PHd thesis]. Pivdenoukrayins`ky`j nacional`ny`j pedagogichny`j universy`tet im. K. D. Ushy`ns`kogo. Odesa [in Ukrainian].

Received: 05.11.2019

Accepted: 19.11.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРЕСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ

Мушкевич Валентин

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
mira_mush@yahoo.com

У статті описано поняття бойового стресу як багаторівневого процесу адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напруженою механізми реактивної саморегуляції й закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін. Указано, що інтенсивність переживання військовослужбовцями бойового стресу залежить від взаємодії двох основних чинників: сили та тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування військовослужбовця на їх вплив. Відзначено, що військовослужбовці характеризуються таким психологічним чинником переживання стресу, як «адаптованість» – проявляють достатній і високий рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, відсутність схильності до девіантної та суїцидальної поведінки; мають переважаючі мотиваційні установки на дружню підтримку, комунікабельність, товарицькість, комфортний стан і «нормальну» адаптацію. Виокремлено ще один чинник – «відносну адаптованість» (задовільний, достатній і високий рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, низька схильність до девіантної та суїцидальної поведінки; переважаючі мотиваційні установки на подолання перешкод, збереження стійкості положення й досягнення успіху без докладання значних зусиль або на занурення в себе як спосіб відмежування від складних зовнішніх обставин). Визначено, що наступним чинником переживання стресу є «дезаптованість» (низький і задовільний рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, окремі ознаки девіантної поведінки та суїцидального ризику; мають переважаючі мотиваційні установки або на лідерство при завищеній самооцінці, або на відстороненість, замкнутість, тривожність, астенизацію й сором'язливість, або мотивацію до розваг). Досліджено, що загальний рівень адаптації до бойового стресу достовірно вищий у розлучених військовослужбовців, однак це ще не означає, що так само він проявлятиметься й у мирному житті. Військово-професійна спрямованість розлучених також значно вища, ніж у їхніх неодружених та одружених побратимів. Установлено, що, достовірно найвищі рівні проявляються в сержантів і старших сержантів (порівняно з лейтенантами й солдатами), а найнижчий рівень адаптаційного потенціалу, зокрема комунікативного потенціалу, спосте-

рігаємо в бійців із середньою освітою, порівняно з тими, хто має середню спеціальну та вищу освіту. Виявлено, що з віком у військовослужбовців відбувається зниження схильності до девіантної поведінки.

Ключові слова: військовослужбовці, бойові дії, стрес, чинники стресу, адаптаційний потенціал.

Mushkevych Valentyn. The Psychological Factors of Military Man Stress Experience. The article describes the concept of combat stress as a multilevel process of adaptive activity of the human body under combat conditions, accompanied by the stress of the mechanisms of reactive self-regulation and the fixation of specific adaptive psychophysiological changes. It is stated that the intensity of the experience of combat stress on military personnel depends on the interaction of two main factors: strength and duration of influence of combat stressors on the psyche of a military serviceman as well as peculiarities of the serviceman's response to their influence. It is emphasized that military personnel are characterized by such psychological factor of experiencing stress as «adaptability» – they show sufficient and high level of personal adaptive potential, military-professional orientation, lack of propensity for deviant and suicidal behavior; have prevailing motivational settings for friendly support, sociability, friendly comfortable condition and «norma» adaptation; «Relatively adapted» – exhibit a satisfactory, sufficient and high level of personal adaptive capacity, military-professional orientation, low propensity for deviant and suicidal behavior; have predominant motivational settings to overcome obstacles, maintain stability and achieve success without significant effort or dive into themselves as a way of distinguishing themselves from difficult external circumstances. It is determined that the next factor in the experience of stress is «maladaptation» – showing low and satisfactory levels of personal adaptive capacity, military and vocational orientation, some signs of deviant behavior and suicidal risk; have predominant motivations or tendencies towards leadership in the cases of high self-esteem, or for distraction, seclusion, anxiety, asthenization and shyness, or motivation for entertainment. It has been researched that the overall level of adaptation to combat stress is significantly higher in divorced servicemen, but this does not mean that it will also manifest itself in a peaceful life. The military-professional orientation of the divorced ones is also much higher than that of their unmarried and married brothers. It is found that the highest levels are clearly found in sergeants and senior sergeants (compared to lieutenants and soldiers), and the lowest level of adaptive capacity, including communication potential, is observed in secondary school graduates compared to those with specific secondary education and higher education. It is revealed that there is a decrease in the tendency to deviant behavior with the aging of military personnel.

Key words: military man, combat, stress, stressors, adaptive potential.

Мушкевич Валентин. Психологические факторы переживания стресса военнослужащими. В статье описывается понятие боевого стресса как многоуровневого процесса адаптационной активности человеческого организма

в условиях боевой обстановки, что сопровождается напряжением механизмов реактивной саморегуляции и закреплением специфических приспособительных психофизиологических изменений. Указывается, что интенсивность переживания военнослужащим боевого стресса зависит от взаимодействия двух основных факторов: силы и продолжительности воздействия на психику военнослужащего боевых стрессоров; особенностей реагирования военнослужащего на их воздействие. Отмечается, что военнослужащие характеризуются такими психологическими факторами переживания стресса, как «адаптированные» (достаточный и высокий уровни личностного адаптационного потенциала, военно-профессиональной ориентации, отсутствие склонности к девиантному и суицидальному поведению; преобладают мотивационные установки на дружескую поддержку, коммуникабельность, общительность, комфортное состояние и «нормальная» адаптация). Выделяется следующий фактор переживания стресса – «относительно адаптированные» (удовлетворительный, достаточный и высокий уровни личностного адаптационного потенциала, военно-профессиональной ориентации, низкая склонность к девиантному и суицидальному поведению; преобладающие мотивационные установки на преодоление препятствий, сохранение устойчивости положения и достижение успеха без приложения значительных усилий или на погружение в себя как способ отграничения от сложных внешних обстоятельств). Определяется третья группа факторов переживания стресса – «дезадаптированные» (низкий и удовлетворительный уровни личностного адаптационного потенциала, военно-профессиональной ориентации, отдельные признаки девиантного поведения и суицидального риска; преобладающие мотивационные установки или на лидерство при завышенной самооценке (неоправданные, беспочвенные амбиции), или на отстраненность, замкнутость, тревожность, астенизацию и застенчивость, или мотивацию к развлечениям). Доказывается, что общий уровень адаптации к боевому стрессу достоверно выше у разведенных военнослужащих, однако это еще не значит, что так же он будет проявляться и в мирной жизни. Военно-профессиональная направленность разведенных тоже значительно выше, по сравнению с их холостыми и женатыми собратьями. Кроме того, достоверно высокие уровни оказываются у сержантов и старших сержантов, по сравнению с лейтенантами и солдатами. Самый низкий уровень адаптационного потенциала, в частности коммуникативного, наблюдается у бойцов со средним образованием, по сравнению с теми, кто имеет среднее специальное и высшее образование. Доказывается, что с возрастом у военнослужащих наблюдается снижение склонности к девиантному поведению.

Ключевые слова: военнослужащие, боевые действия, стресс, факторы стресса, адаптационный потенциал.

Постановка наукової проблеми та її значення. Професія військового належить до найбільш екстремальних видів професійної діяльності. У зв'язку з подіями, які пов'язані із загрозою територіальній

цілісності України, наша держава захищає її кордони на Сході країни, у якій задіяні десятки тисяч осіб, зокрема професійних та непрофесійних військовослужбовців. Безпосередня участь у бойових діях вимагає від них високої психологічної витривалості, стресостійкості в умовах постійної вітальної загрози. Події, які відбуваються в зоні проведення боїв, характеризуються високою інтенсивністю, напруженістю, швидкоплинністю. За цих умов психіка військовослужбовців функціонує на межі допустимих навантажень. Виснаження призводить до зниження ефективності функціонування діяльності в екстремальних умовах збройного протистояння, психічних травм і психічних розладів короткочасного чи довготривалого характеру. Тому тема дослідження психологічних чинників переживання стресу військовослужбовцями є актуальною та необхідною.

Аналіз останніх досліджень. Феномен бойового стресу і його наслідки для особистості вивчали Н. Агаєв зі співавторами (Агаєв, Скрипкін, Дейко, Поливанюк & Еверт, 2016), О. Блінов (Блінов, 2014), П. Волошин (Волошин, Марута & Шестопалова, 2014), Л. Китаєв-Смик (Китаєв-Смик, 2001), О. Кокун зі співавторами (Кокун, Агаєв, Пішко & Лозінська, 2015), К. Кравченко (Кравченко, 2016), С. Літвінцев (Літвінцев, 2005), Я. Маенера (Воробйова, Маенера & Колесніченко, 2016), Н. Марута (Волошин, Марута & Шестопалова, 2014), Л. Шестопалова зі співавторами (Волошин, Марута & Шестопалова, 2014). Незважаючи на появу в останні роки значної кількості наукових праць, зокрема українських учених, стосовно вивчення бойового стресу та специфіки його опанування військовослужбовцями, ця тема залишається ще недостатньо дослідженою. Військові дії на Сході України характеризуються як загальними для всіх бойових ситуацій, так і специфічними стрес-факторами, більшість із яких посилюють дію бойового стресу на психіку військовослужбовців. О. Тополь виділяє насамперед такі з них, котрі, на його думку, спричиняють травматизацію воїнів. По-перше, військовослужбовці перебувають у ситуації, яка безпосередньо загрожує їхньому життю, вони опосередковано переживають смерть і поранення товаришів, психологічна напруга підтримується постійними негативними очікуваннями. По-друге, військовослужбовці в бойових умовах перебувають у стані психічної депривації, що викликана неможливістю довгий час задовольнити важливі життєві потреби (зміна цивільного життя на воєнне, розлука з близькими та ін.). По-третє, бійці, які здебільшого,

стримують натиск супротивника, а не проводять активних наступальних дій, переживають психічний стан фрустрації, який виникає при невідповідності реальної дійсності очікуванням людини. Стан фрустрації може виникнути при зіткненні з об'єктивними непереборними труднощами (наприклад неможливістю одержати перемогу над супротивником з об'єктивних причин його кращої технічної оснащеності) або суб'єктивними переживаннями (наприклад із приводу неможливості побороти ворога, оскільки керівництво не віддає відповідних наказів). Участь у бойових діях на Сході України українських військовослужбовців, які морально не готові до бойових дій, стає причиною посттравматичних стресових розладів (Тополь, 2015).

Потрібно розуміти, – зазначає автор, – що війна, як і будь-яка інша діяльність, по-перше, висуває свої вимоги до особистості, і не кожна людина їм відповідає за своїми психологічними, фізичними та духовними якостями. По-друге, воєнна діяльність вимагає кваліфікованої підготовки, оскільки від неї залежить не лише професійне виконання завдань, а й власне життя військовослужбовця та товаришів по службі. Наслідки воєнно-травматичних стресових обставин визначаються психологічними чинниками (індивідуально-типологічними, психічними, характерологічними особистісними особливостями військовослужбовця, адекватністю механізмів психологічного захисту та адаптації тощо), тривалістю дії стресових факторів і соматоневрологічною важкістю (Тополь, 2015).

Важливі спостереження обговорює А. Романишин (Голик, Ляшенко, Романишин & Романовський, 2009): наслідки воєнно-травматичних стресових обставин для індивіда корелюють зі сформованою в суспільстві громадською думкою стосовно самого військового конфлікту та ролі учасників бойових дій. У суспільній свідомості формується ставлення до війни залежно від її масштабів і предмету конфлікту. Так, військові дії можуть кваліфікуватися суспільством як захисні або загарбницькі. При повномасштабній війні соціальний час ділиться на два періоди «до війни» й «після війни»; для кожного з цих періодів суспільна свідомість виробляє свої цінності, норми поведінки та правила суспільного життя. Перемоги й поразки бійців у війні переживаються як перемоги та поразки всього народу.

К. Кравченко (Кравченко, 2016), досліджуючи соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців, зазначає, що специфічними для бойових дій на Сході України

є такі соціально-політичні чинники стресу, як вживання терміна «антитерористична операція», замість «війна», слабе нормативно-правове забезпечення військовослужбовців, невпевненість, що держава зможе попіклуватися про рідних у разі загибелі або втрати працездатності військовослужбовця, незрозумілість державної позиції щодо військових дій і самих воїнів, недостатнє матеріальне забезпечення, ведення диспозиційної війни, замість активних бойових дій, невідомість ворога.

Цікаві дослідження військовослужбовців провела Л. Царенко (Бойко & Царенко, 2017). Вона показала, як під впливом бойового стресу змінюються традиційні моделі здоров'я воїнів, виявила, що для бійців характерна низка марновірств, які в ситуації бойових дій стають своєрідним ресурсом, що розширює психологічні можливості учасника бойових дій. Марновірства дають змогу впорядковувати, структурувати нез'ясовані, незрозумілі події, зв'язки між предметами та явищами, що робить життя в бойовій обстановці більш передбачуваним, із меншими психічними затратами. Наприклад, віра в «чарівну» силу талісманів дає можливість спокійно спати, бути впевненим у бою. Але втрата талісмана може зробити бійця небоєздатним. Марновірство в бойовій обстановці може виявлятися у носінні амулетів і талісманів (вшиті в одяг записки з молитвою; розряджений патрон із молитвою та відомостями про себе; браслет на зап'ясті, татування, саморобні медальйони тощо); у загадуваннях – намагання знайти відповідь на якесь питання за певними прикметами; у молитвах (частіше це не канонічні молитви, а перейняті від рідних звертання до Бога, інколи люди моляться своїми словами чи дають певні обіцянки Богові); у вірі в прикмети; у дотриманні ритуалів (наприклад дотримання дій щодо підготовки зброї, спорядження), обрядів (прийом поповнення, проведення у відпустку, прощання із загиблими побратимами тощо); у дотриманні табу (заборона на певні дії, слова, порушення якої неминуче спричиняє тяжке покарання, наприклад: не голитися, не одягати чисту білизну, не дарувати нікому своїх речей напередодні бою).

Дослідниця виявила, що найчастіше військовослужбовці звертаються до психолога з приводу проблем у родині. Не лише в Україні, а й у світі загалом, спостерігаємо тенденцію до руйнування сімей ветеранів. З одного боку, це відбувається тому, що потерпілий очікує на привілейоване становище в сім'ї, не завжди бере на себе відпові-

дальність за своє благополуччя (й родини), очікує на підтримку, насамперед, від дружини, адже міцні переконання, що добра жінка чоловіка на ноги поставить, а зла із ніг звалить. З іншого боку, близькі не завжди можуть надати потерпілому належну психологічну підтримку й допомогу. Однією з причин цього є те, що ветеран часто стає джерелом травмування для найближчих людей. За умов розлучення з родиною бойові побратими часто замінюють військовослужбовцям родину.

Л. Царенко звертає увагу на ту проблему, що ветерани, повертаючись до мирного життя, часто страждають від вторинного стресу. Їм дуже важливо знайти цікаву роботу з гідною матеріальною оплатою, але поряд із цим вони страждають від соціальних страхів, проявляють агресію, захищаються від надмірних соціальних контактів, перевантажень, прискореного темпу життя; виявляють нетерпимість до ситуацій, коли їх не розуміють. Задля захисту від вторинного стресу та уникнення дискомфорту вони можуть удаватися до фармакологічних засобів, алкоголю, нікотину, наркотиків, переїдання, тяжіти до віртуального світу (Бойко & Царенко, 2017).

У своїй роботі щодо переживання втрати військовими льотчиками-бійцями своїх бойових побратимів, К. Кравченко (Кравченко, 2016) показала, що при переживанні втрати бойових товаришів $\frac{2}{3}$ військовослужбовців не здатні виконувати поставлені перед ними завдання командира. Це свідчить про низький рівень первинної психологічної підготовки, яка теоретично, повинна відбуватись у військових частинах.

Авторка виокремила так звані «показники ризику»: порушення вольової регуляції, психофізіологічна втомленість, емоційна невражноважність та схильності до залежності, котрі, на її думку, при більш тяжкій стресовій ситуації можуть проявитись у льотчиків. Наявність у льотчиків ейфоричних реакцій свідчить про відмову вірити в те, що сталося. Ейфоричні реакції блокують «нормальне» переживання втрати. Регулювання порушення сну, порушення волі, тривоги, страху, відрази та бажання дистанціюватися можливе за рефрактерної реакції на негативні стимули, але це може призвести до «застрягання» негативних емоцій та подальшого розвитку невротизації особистості й розвитку посттравматичного стресового розладу. Поведінкові показники переживання втрати бойових товаришів проявлялись у $\frac{2}{3}$ частини досліджуваних льотчиків у вигляді відмови виконувати постав-

лені завдання командиром. Соматичні показники переживання втрати не були виявлені. При переживанні втрати у військовослужбовців проявляються такі захисні механізми, як «заперечення», «раціоналізація», «проекція». Вони повністю блокують дисфоричні реакції на будь-які стимули зовнішнього середовища (Кравченко, 2016).

Військовослужбовці при переживанні втрати бойових товаришів потребують соціальної підтримки, але вони її не отримують або якість соціальної підтримки така, що викликає бажання усамітнитись або поводитись агресивно. За наявності застарілих захисних механізмів у військовослужбовців підвищується рівень особистісної тривожності, що може призвести до виникнення емоційної невірноваженості, вегетативної невірноваженості та схильності до залежності. При цьому в льотчиків у майбутньому може формуватися пасивне ставлення до різноманітних позитивних стимулів, що призведе до втрати здатності радіти й бути щасливими (Кравченко, 2016).

Отже, аналіз теоретичної літератури засвідчив, що специфічними для військового конфлікту чинниками, котрі підсилюють вплив бойового стресу на військовослужбовців, виступають гібридний характер війни, не використання терміна «війна», невизначеність ворога, залучення до військових дій значної кількості цивільного населення, незрозумілість державної позиції щодо військових дій і самих воїнів, неоднозначність розуміння самими бійцями сенсу військових дій на Сході України, неоднорідність кадрової комплектації збройних підрозділів (відсутність достатньої кількості добре підготовлених кадрових військових, значна кількість добровольців-непрофесіоналів із дуже різною мотивацією щодо служби), ведення диспозиційної війни. Бойовий стрес підсилюється також тим, що сприйняття локального воєнного конфлікту, ціннісні орієнтації щодо нього, соціальні очікування військовослужбовців і мирного населення можуть суттєво відрізнятись. Основними неспецифічними психологічними чинниками бойового стресу виступають, зокрема, недостатній рівень психологічної готовності до військово-професійної діяльності у важких умовах і нервово-психічної стійкості, недосконалий розвиток захисних механізмів військовослужбовців, неправильне використання ними копінг-стратегій. Останнє й стало предметом подальшого емпіричного дослідження.

Мета дослідження – вивчення особливостей прояву психологічних чинників переживання стресу у військових, котрі проходять службу в зоні бойових дій на Сході України.

Завдання статті – 1) опрацювати й проаналізувати наукову психологічну літературу з проблем опанування «бойового стресу»; 2) визначити рівень адаптованості-дезадаптованості військових в умовах служби в зоні бойових дій.

Методи дослідження – теоретичний аналіз наукової літератури; бесіда; спостереження; психодіагностичний метод. Основу психодіагностичного методу становили багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність-200 та метод математико-статистичної обробки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Емпіричне дослідження проводили на базі Психологічного консультативного центру при кафедрі практичної та клінічної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вибіркову сукупність становили 50 військовослужбовців Збройних сил України. Усі вони проходять службу й беруть активну участь у бойових діях на передовій. Загалом у вибірці сім респондентів – це добровольці, а 43 служать за контрактом. Вік досліджуваних – від 18 до 54 років. Середній вік військових по всій вибірці – 31,9 років. Стаж військової служби – від одного до 72 місяців. Середній стаж служби по всій вибірці – 23,5 місяця. Термін перебування на передовій – від одного місяця до 28 місяців. Середній стаж служби на передовій по всій вибірці – 6,8 місяця.

Першим етапом вивчення адаптованості/дезадаптованості військовослужбовців було дослідження стійкості до бойового стресу через оцінку їхнього особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП) за багатофакторним опитувальником «Адаптивність-200». У табл. 1 показано, із якою частотою розподілилися різні рівні стійкості до бойового стресу в нашій вибірці.

Таблиця 1

Частота діагностування різних рівнів стійкості до бойового стресу (ОАП) у військовослужбовців

Рівень стійкості	Абс.	%
Низький	7	14
Задовільний	17	34
Достатній	20	40
Високий	6	12
Разом	50	100

Абсолютна більшість військових виявила достатній (40 %) і задовільний (34 %) рівні особистісного адаптаційного потенціалу, що свідчить про достатню та задовільну їх стійкість до бойового стресу. Достатній рівень ОАП означає, що респонденти, котрі його проявляють, мають такі адаптивні можливості, які переважно відповідають вимогам до військовослужбовців в умовах виконання бойової діяльності. Тобто 40 % досліджених нами військових мають відповідні особистісні ресурси для відносно успішного подолання бойового стресу й збереження власних сил та особистісної цілісності навіть під впливом травматичних подій. Цьому сприяють достатній розвиток їхньої нервово-психічної стійкості й поведінкової регуляції, що забезпечує достатній рівень працездатності, у тому числі й в ускладнених умовах, достатню толерантність до фізичних і психічних навантажень та до дії стресчинників; середній або й достатньо високий рівень розвитку комунікативних здібностей, що дає змогу військовослужбовцю швидко адаптуватись у новому колективі, адекватно оцінювати свою роль у ньому, бути неконфліктним, здатним корегувати стратегію своєї комунікативної поведінки в процесі налагодження контактів з оточенням; достатній рівень соціалізації, що проявляється в орієнтації на дотримання загальноприйнятих і соціально ухвалених норм поведінки, дотримання корпоративних вимог, у переважанні групових інтересів над індивідуальними в процесі повсякденної професійної діяльності.

Задовільний рівень стійкості до бойового стресу означає, що той особистісний адаптаційний потенціал, котрим володіє респондент, мінімально відповідає вимогам, які пред'являються військовослужбовцям в умовах бойової діяльності. Тож 34 % опитаних нами військовослужбовців мінімально пристосовані й мають досить значний ризик зриву адаптаційних процесів і професійної діяльності в ускладнених умовах. Це виявляється в недостатній толерантності до фізичних та психічних навантажень і, відповідно, у нестійкій працездатності, у погіршеннях (інколи тривалих) функціонального стану організму за необхідності пристосування до нових, особливо важких умов; у деяких труднощах пристосування до нового колективу, побудови міжособистісних взаємостосунків, пов'язаних із не зовсім адекватною самооцінкою, у зниженій або недостатній здатності до корекції своєї поведінки; у переважанні особистих інтересів над груповими в процесі повсякденної професійної діяльності та слабкій орієнтації на дотримання загальноприйнятих норм поведінки.

Ще 14 % досліджуваних виявили низький рівень стійкості до бойового стресу. Це означає їхню повну неготовність до військової служби, особливо в складних умовах, недостатній рівень розвитку адаптаційних можливостей, невідповідність вимогам, котрі пред'являються до військовослужбовця. Така неготовність зумовлена, насамперед, низькою або незадовільною толерантністю до фізичних та психологічних навантажень, зниженим рівнем професійної працездатності, незадовільним рівнем нервово-психічної стійкості й хворобливим перебігом адаптації до нових умов, що за найменшого підвищення вимог призводить до зриву професійної діяльності. Зазвичай, у таких військових спостерігають досить виражені ознаки акцентуацій характеру і відповідні труднощі у встановленні міжособистісних контактів, розвитку взаємостосунків, у пристосуванні до нового колективу; схильність до підвищеної конфліктності; невміння приймати навіть конструктивну критику, фіксація на образах, котрі заподіяли їм ті, що оточують; украй низька спроможність до корекції власної поведінки. У повсякденній професійній діяльності в них переважають егоїстичні інтереси й вони домінують над інтересами групи. Для їх досягнення можуть повністю ігноруватися загальноприйняті соціальні норми. Інколи такі військові виявляються відкинутими в колективі.

Серед тих військовослужбовців, у кого діагностовано низький рівень стійкості до бойового стресу (ОАП), більшість (86 %) служать за контрактом і 14 % – добровольці (цей показник відповідає загальному розподілу контрактників та добровольців у вибірці); 72 % – це солдати й старші солдати, а 28 % – сержанти та старші сержанти; 86 % – не мають поранень і 14 % мають поранення й контузії (цей показник також відповідає загальному розподілу зазначених категорій у вибірці); стаж служби в більшості (86 %) респондентів із низьким рівнем ОАП дорівнює або більший від одного року, і лише в 14 % – менше одного року. Середній вік військових цієї підгрупи – 32,1 років.

Високий рівень стійкості до бойового стресу, тобто високий рівень особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП) діагностовано у 12 % досліджуваних військовослужбовців. Такий рівень ОАП свідчить про повну відповідність цих військових вимогам несення служби в складних умовах, що забезпечується їхньою значною працездатністю, у тому числі й в умовах вираженого стресу, високою толерантністю до фізичних і психічних навантажень; комунікативною гнучкістю та ефективністю в міжособистісних стосунках, неконфлікт-

ністю; суворою орієнтацією на загальноприйняті норми поведінки, вираженою альтруїстичною орієнтацією.

Серед цих військовослужбовців (із високим рівнем ОАП), більшість (83 %) служать за контрактом і 17 % – добровольці (цей показник відповідає загальному розподілу контрактників та добровольців у вибірці); 50 % – це солдати й старші солдати та 50 % – сержанти й старші сержанти; 83 % – не мають поранень і 17 % мають поранення (цей показник також відповідає загальному розподілу зазначених категорій у вибірці); стаж служби у всіх респондентів із високим рівнем ОАП дорівнює або більше ніж один рік. Середній вік військових цієї підгрупи – 33,5 років. Тож, як бачимо, підгрупи військовослужбовців, котрі виявили високий і низький рівні стійкості до бойового стресу, відрізняються між собою лише тим, що серед військових із високим рівнем ОАП дещо більше сержантів та старших сержантів, тоді як серед військових із низьким рівнем ОАП переважають солдати й старші солдати.

Статистичний аналіз даних за допомогою критерію Крускала-Уоллеса дав підставу виявити достовірні ($p \leq 0,05$) відмінності за рівнем особистісного адаптаційного потенціалу між військовими, котрі мають різний сімейний статус. Достовірно найнижчі загальні бали ОАП у розлучених військовослужбовців. За логікою тесту «Адаптивність-200», низькі бали свідчать про високу стійкість до бойового стресу. Такі результати виявилися несподіваними. На нашу думку, логічніше було би, якби розлучені військовослужбовці виявляли найнижчий рівень ОАП. Імовірно, що значущо вища опірність бойовому стресу в розлучених зумовлена тим, що ці військовослужбовці, залишившись без сім'ї, почуваються відповідальними вже лише власне перед самими собою та перед своїми побратимами, вони цілеспрямовано виконують свої службові обов'язки, «не озираючись» на сім'ю, більш вільно приймають рішення, керуючись лише власними або груповими інтересами чи потребами. Про таких інколи кажуть: «Їм немає чого втрачати». Відтак саме до бойового стресу військові виявляються більш стійкими, хоча це не означає, що їхні адаптивні здібності будуть такими самими високими в мирному житті.

Найвищі бали (відповідно, найнижчі показники) особистісного адаптаційного потенціалу спостерігаємо в одружених військовослужбовців. Вони, очевидно, відчують подвійну відповідальність, значущість, важливість своєї місії не лише перед Батьківщиною, але й

перед сім'єю, що накладає додаткові обов'язки, вимагає більшого напруження, адже потрібно не просто виконати бойове завдання, але й повернутися живим.

Ще один показник адаптації до військової служби – військово-професійна спрямованість – також виявився достовірно ($p=0,003$) вищим у розлучених військовослужбовців. Здається закономірним, що розлучені респонденти більше зорієнтовані на військову службу, ніж їхні одружені побратими; очевидно, для них це виявляється дієвим способом самореалізації чоловічого начала, своїх здібностей і вмінь, які вони не змогли застосувати, будучи в цивільному статусі, у сім'ї.

Також простежено достовірну відмінність за показниками військово-професійної спрямованості (ВПС) між респондентами, котрі мають різне військове звання. Найбільше орієнтовані на військову службу як на професійну діяльність сержанти й старші сержанти, а найменше – солдати та старші солдати. Проміжні показники виявили лейтенанти, молодші та старші лейтенанти. Середній показник ВПС у солдатів досягає в цілому достатнього рівня, що означає відносно стійку орієнтацію на продовження професійної військової діяльності, у тому числі й в особливих умовах. У сержантів – це достатній рівень, тобто стійка орієнтація на військову діяльність як власну професію, навіть в особливо важких умовах.

Порівняння стійкості до бойового стресу у військових із різним рівнем освіти виявило достовірні відмінності за фактором «комунікативний потенціал» і загальним показником особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП). Обидва ці показники значно ($p=0,01$ та $p=0,05$ відповідно, за критерієм Крускала-Уоллеса) вищі у воїнів із середньою освітою, порівняно з тими, що мають середню спеціальну та вищу освіту. Це свідчить про те, що військовослужбовці, котрі мають лише середню освіту, володіють достовірно найнижчими комунікативними здібностями, здатністю до встановлення та розвитку контактів, уміння диференціювати емоційні та смислові тонкощі комунікативних ситуацій, а відтак – найнижчі адаптивні можливості особистості. Найбільше результатів військових із середньою освітою за фактором КП розташовуються в районі 3-го ступеню, що відповідає пониженому рівню розвитку комунікативних здібностей. Очевидно, у деякого з цих респондентів наявні окремі ознаки акцентуації характеру; на початковому етапі адаптації до нового колективу в них, зазвичай, виникають значні ускладнення; міжособистісні взаємосто-

сунки (як по горизонталі, так і по вертикалі) вони часто будують неправильно; хворобливо реагують на критику; мають недостатньо розвинуту здатність до корекції своєї поведінки.

Високий рівень комунікативних якостей у військових, навпаки, свідчить про їхній високий професіоналізм, індивідуальність особистості. Серед них основними потрібно назвати здатність впливати на співрозмовника, протистояти чужому впливу, уміння переконувати опонентів та викликати їхню довіру, визначення оптимальної позиції комунікації, а також уміння уважно слухати, вести дискусію й розв'язувати конфліктні ситуації. Достатньо високий рівень КП більше властивий військовослужбовцям із середньою спеціальною освітою.

Із віком у військовослужбовців знижується схильність до девіантної поведінки ($r_s = -0,32$ при $p = 0,02$, за критерієм рангової кореляції Спірмена). За логікою тесту «Адаптивність-200», низькі бали за шкалою схильності до девіантних форм поведінки (ДАП) свідчать про відсутність ознак девіацій. Тож, чим старшим стає військовослужбовець, тим менше він схильний проявляти агресію стосовно оточення, більше орієнтується на соціально схвалювані норми поведінки й раціональну побудову міжперсональних стосунків.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, дослідження психологічних чинників переживання стресу військовослужбовців дало підставу виокремити три групи респондентів, які умовно можна назвати так:

– «адаптовані» (28 %) – виявляють достатній і високий рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, відсутність схильності до девіантної та суїцидальної поведінки; мають переважаючі мотиваційні установки на дружню підтримку, комунікабельність, товариську, комфортний стан і «нормальну» адаптацію;

– «відносно адаптовані» (50 %) – виявляють задовільний, достатній та високий рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, низьку схильність до девіантної й суїцидальної поведінки; мають переважаючі мотиваційні установки на подолання перешкод, збереження стійкості положення та досягнення успіху без докладання значних зусиль або на занурення в себе як спосіб відмежування від складних зовнішніх обставин;

– «дезадаптовані» (22 %) – виявляють низький і задовільний рівні особистісного адаптаційного потенціалу, військово-професійної орієнтації, окремі ознаки девіантної поведінки та суїцидального ризику;

мають переважаючі мотиваційні установки або на лідерство при завищеній самооцінці (невиправдані, безпідставні амбіції), або на відстороненість, замкнутість, тривожність, астенізацію й сором'язливість, або мотивацію до розваг.

Загальний рівень адаптації до бойового стресу достовірно ($p=0,05$) вищий у розлучених військовослужбовців, однак це ще не означає, що так само він проявлятиметься й у мирному житті. Військово-професійна спрямованість (ВПС) розлучених також значно ($p=0,003$) вища, ніж у їхніх неодружених та одружених побратимів. Окрім того, достовірно найвищі рівні ВПС виявляються в сержантів і старших сержантів (порівняно з лейтенантами й солдатами). Найнижчий рівень адаптаційного потенціалу ($p=0,05$), зокрема комунікативного потенціалу (КП, $p=0,01$), спостерігаємо в бійців із середнім рівнем освіти, порівняно з тими, хто має середню спеціальну та вищу освіту. Із віком у військовослужбовців із зони АТО спостерігаємо зниження схильності до девіантної поведінки ($p=0,02$).

Лише 8 % військовослужбовців виявляють такі спровоковані травмою чинники стресу, котрі свідчать про ризик розвитку в них посттравматичного стресового розладу (ПТСР) – ці переживання в основному представлені симптомами пом'якшення або уникнення стимулів та переживань, пов'язаних із травматичною подією, і зниження реактивності, «заціпеніння» – блокування емоційних реакцій, а також помітно знижений інтерес або участь у раніше значимих видах діяльності, відчуття відстороненості або відділеності від решти людей, почуття відсутності перспективи в майбутньому й психогенна амнезія.

Дещо меншою мірою чинниками переживання стресу є симптоми фізіологічного збудження, що може проявлятися як труднощами із засинанням або поганим сном (ранні пробудження), дратівливістю або вибухами гніву, труднощами із зосередженням уваги, підвищеним рівнем настороженості, надпильним станом постійного очікування загрози, гіпертрофованою реакцією переляку.

Ще меншою мірою чинниками переживання стресу є симптоми, до яких включають нічні кошмари, нав'язливі відчуття, образи чи такі думки, що за своїм змістом і сюжетом відтворюють травматичну ситуацію.

У решти 92 % переживання травми не виходять за межі «норми» для цієї соціально-професійної групи.

Жоден із військових із високим рівнем переживання впливу травматичної події не був травмований фізично, тобто не мав поранень;

усі вони, за винятком одного військового, високо й дуже високо оцінюють психологічний клімат у колективі та підтримку з боку командування. Переживання вторгнення травматичної події в психічне життя воїна тісно пов'язане з його особистісним адаптаційним потенціалом (ОАП). Чим нижчий ОАП і стійкість військовослужбовця до бойового стресу, зокрема, чим слабша його поведінкова саморегуляція й комунікативні здібності, тим більш вираженими виявляються такі синдроми травми, як вторгнення та фізіологічна збудливість і загальна інтенсивність травматичних переживань.

При наростанні фізіологічної збудливості зростає ризик поширення девіацій серед військовослужбовців (девіантна поведінка, зокрема адиктивна й агресивна, є одним із симптомів фізіологічної збудливості). А суїцидальний ризик зростає з підсиленням усіх симптомів травми і зі збільшенням загального рівня переживання травматизації.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук актуальних питань психологічної допомоги тим учасникам бойових дій, які переживають посттравматичні стресові реакції та на розробку програми їх реабілітації.

Література

1. Агаєв, Н. А., Скрипкін, О. Г., Дейко, А. Б., Поливанюк, В. В., Еверт, О. В. (2016). *Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних сил України: метод. рек.* Київ: НДЦ ГП ЗС України, 147 с.
2. Блінов, О. А. (2014). Деформація особистості військовослужбовців у наслідок участі в бойових діях. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка*, 26, 87–96.
3. Блінов, О. А. (2016). *Психологія бойової психічної травми*. Київ: Вид-во НГ, 183 с.
4. Бойко, С. Т., Царенко, Л. Г. (2017). *Трансформація традиційних уявлень про здоров'я і благополуччя в умовах збройного конфлікту в Україні*. Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology: International scientific-practical. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen; Faculty of Education, 164–167.
5. Волошин П. В., Марута Н. О., Шестопалова Л. Ф. (2014). *Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах (методичні рекомендації)*. Харків, 79 с.
6. Голик, М. М., Ляшенко, В. М., Романишин, А. М., Романовський, Я. Я. (2009). *Морально-психологічне забезпечення діяльності військ*. Ч. II: курс лекцій. Львів: ЛІСВ, 224 с.

7. Китаєв-Смык, Л. А. (2001). *Стресс войны: Фронтовые наблюдения врача-психолога*. Москва. 80 с.
8. Китаєв-Смык, Л. А. (2009). *Психология стресса. Психологическая антропология стресса*. Москва: Наука, 943 с.
9. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С. (2015). *Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: методичний посібник*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 170 с.
10. Кравченко, К. О. (2016). Психологічні особливості переживання льотчиками втрати бойових товаришів при проведенні антитерористичної операції (АТО). *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*, 52, 52–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2016_52_9
11. Кравченко, К. О. (2017). *Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців-учасників антитерористичної операції*. (Дис. канд. психол. наук). Національний університет цивільного захисту України. Харків.
12. Литвинцев, С. В. (2005). *Боевая психическая травма*. Москва: Медицина, 431 с.
13. Маєнера, Я. В., Воробйова, І. В., Колесніченко, О. С. (2015). *Психологічний супровід військовослужбовців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах: метод. рек.* Харків: НАНГУ, 68 с.
14. Тополь, О. В. (2015). Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 124, 230–233.

References

1. Ahaiev, N. A., Skrypkin, O. H., Deiko, A. B., Polyvaniuk, V. V., Evert, O. V. (2016). Alhorytm roboty vii skovoho psykholoha shchodo psykholohichnoho zabezpechennia profesiinoi diialnosti osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy (metodychni rekomendatsii). [*Algorithm of work of military psychologist on psychological support of professional activity of personnel of Armed Forces of Ukraine (methodical recommendations)*] Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy. 147 p. [in Ukrainian].
2. Blinov, O. A. (2014). Deformatsiia osobystosti viiskovosluzhbovtziv u naslidok uchasti v boiovykh diiakh. [*Deformation of military personnel as a result of participation in hostilities*]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka*, 26, 87–96 [in Ukrainian].
3. Blinov, O. A. (2016). Psykholohiia boiovoi psykhičnoi travmy. [*Psychology of combat mental trauma*]. Kyiv: Vyd-vo NH. 183 p. [in Ukrainian].
4. Boiko, S. T., Tsarenko, L. H. (2017). *Transformatsiia tradytsiinykh uiaflen pro zdorovia i blahopoluchchia v umovakh zbroinoho konfliktu v Ukraini*. [*Transformation of traditional perceptions of health and well-being in armed conflict in Ukraine*]. Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology: International scientific-practical. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen; Faculty of Education. 164–167 [in Ukrainian].

5. Voloshyn, P. V., Maruta, N. O., Shestopalova, L. F. (2014). Diahnostyka, terapiia ta profilaktyka medyko-psykholohichnykh naslidkiv boiovykh dii v suchasnykh umovakh (metodychni rekomendatsii). [*Diagnosis, therapy and prevention of medico-psychological consequences of hostilities in modern conditions (guidelines)*]. Kharkiv. 79 p. [in Ukrainian].

6. Holyk, M. M., Liashenko, V. M., Romanyshyn, A. M., Romanovskyi, Ya. Ya. (2009). Moralno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti viisk. Chastyna II: Kurs leksii. [*Moral and psychological support of the troops. Part II: Lecture Course*]. Lviv: LISV, 224 p. [in Ukrainian].

7. Kitaev-Smyk, L. A. (2001). Stress voynyi: Frontovyye nablyudeniya vrachapsihologa. [*Stress of war: Front-line observations of a psychologist*]. Moskva, 80 p. [in Russian].

8. Kitaev-Smyk, L. A. (2009). Psihologiya stressa. Psihologicheskaya antropologiya stressa. [*The psychology of stress. Psychological anthropology of stress*]. Moskva: Nauka, 943 p. [in Russian].

9. Kokun, O. M., Ahaiev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S. (2015). Osnovy psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtciam v umovakh boiovykh dii: metodychnyi posibnyk. [*Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat: a manual*]. Kyiv: NDTs HP ZSU, 170 p. [in Ukrainian].

10. Kravchenko, K. O. (2016). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia lotchykamy vtraty boiovykh tovaryshiv pry provedenni antyterorystychnoi operatsii (ATO). [*Psychological peculiarities of pilots experiencing the loss of combat companions during anti-terrorist operation (ATO)*]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*, 52, 52–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2016_52_9 [in Ukrainian].

11. Kravchenko, K. O. (2017). *Sotsialno-psykholohichni determinanty vynyknennia boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv-uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii*. [*Socio-psychological determinants of the occurrence of combat stress in military personnel participating in the anti-terrorist operation*]. (Dys. kand. psykol. nauk). Natsionalnyi universytet tsyvilnoho zakhystu Ukrainy. Kharkiv [in Ukrainian].

12. Litvintsev, S. V. (2005). Boevaya psihicheskaya travma. [*Combat psychic trauma*]. Moskva: Meditsina, 431 p. [in Russian].

13. Maenera, Ya. V., Vorobiova, I. V., Kolesnichenko, O. S. (2015). Psykholohichni suprovid viiskovosluzhbovtziv, yaki vykonuiut sluzhbovo-boiovi zavdannia v ekstremalnykh umovakh: metodychni rekomendatsii. [*Psychological support for servicemen performing combat missions in extreme conditions: guidelines*]. Kharkiv: NANHU, 68 p. [in Ukrainian].

14. Topol, O. V. (2015). Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii. [*Socio-psychological rehabilitation of participants of the anti-terrorist operation*]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu*, 124, 230–233 [in Ukrainian].

Received: 25.09.2019

Accepted: 17.10.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧИННИКІВ ОСОБИСТІСНОГО ТА МІЖОСОБИСТІСНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЛЕНІВ СІМЕЙ, ЩО МАЮТЬ ПРОБЛЕМНИХ ДІТЕЙ, ЗА КРИТЕРІЄМ СІМЕЙНОГО СТАТУСУ

Мушкевич Мирослава

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
mira_mush@yahoo.com

У статті представлено емпіричне дослідження особистісних та між-особистісних чинників членів сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу – повна чи неповна сім'я. За допомогою стандартизованих методик на вивчення акцентуацій характеру особистості, особистісних особливостей, батьківського ставлення, аналізу сімейних взаємин та статистичного аналізу визначені середні значення чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, котрі мають проблемних дітей; виділені їхні достовірні відмінності в рівнях вираження виділених чинників. Підкреслено, що представники з неповних сімей, порівняно з повними, більшою мірою сповідують потуральну стратегію виховання дитини з елементами підвищеної протекції. Визначено, що в членів неповних сімей, на відміну від повних, вищий ризик прояву іпохондричних настанов щодо дитини. Доведено, що представники неповних сімей більшою мірою від представників повних сімей характеризуються екстравертованою особистісною диспозицією й проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості до спілкування з людьми, екстравертованості. Установлено, що для членів сімей із неповних родин більшою мірою характерні завзятість, ініціативність, цілеспрямованість, кмітливність, активність, яскраво виражені організаторські здібності. Зазначено, що вони більшою мірою, ніж члени повних сімей, характеризуються поверховістю, нездатністю довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, постійною метушню, перестрибуванням з однієї справи на іншу, неорганізованістю, легковажністю, готовністю до безоглядного ризику, цілковитою непостійністю проявів, залежністю від інших і відсутністю вольового контролю в регуляції власної поведінки.

Ключові слова: повна сім'я, неповна сім'я, проблемна дитина, особистісні чинники, міжособистісні чинники.

Mushkevych Myroslava. Psychological Peculiarities of Factors of Personal and Interpersonal Functioning of Family Members with Problem Children on the Basis of Family Status. The article presents an empirical study of personal and interpersonal factors of family members with problematic children on the criteria of family status – full or incomplete family. By means of standardized methods for studying accentuations of personality character, personality traits, parental attitude, analysis of family relationships and statistical analysis, the average values of factors of personal and interpersonal functioning of family members with problem children are determined; their significant differences in the levels of expression of the selected factors are highlighted. It is emphasized that representatives from incomplete families, compared to full families, are more likely to profess a patronizing strategy of raising a child with elements of high protection. It has been determined that incomplete family members, unlike full family members, have a higher risk of hypochondriacal attitudes towards the child. It is proven that representatives of incomplete families, more than representatives of full families, are characterized by extraverted personal disposition and exhibit a high degree of determination, independence, energy, independence, demonstrativeness, self-centeredness, openness to socializing with people, extraversion. It has been established that members of incomplete families are more characterized by persistence, initiative, commitment, ingenuity, activity, and pronounced organizational skills. It is stated that they, more than members of complete families are characterized by superficiality, inability to focus on a particular case or thought for a long time, constant turmoil, jumping from one case to another, disorganization, light-heartedness, readiness for negligent risk, complete inconsistency of behaviour, dependence on others and the lack of volitional control in regulating one's behaviour.

Key words: full family, incomplete family, problematic child, personal factors, interpersonal factors.

Мушкевич Мирослава. Психологические особенности факторов личностного и межличностного функционирования членов семей, имеющих проблемных детей по критерию семейного статуса. В статье представлено эмпирическое исследование личностных и межличностных факторов членов семей, имеющих проблемных детей, по критерию семейного статуса – полная или неполная семья. При помощи стандартизированных методик на изучение акцентуаций характера личности, личностных особенностей, родительского отношения, анализа семейных взаимоотношений и статистического анализа определены средние значения факторов личностного и межличностного функционирования членов семей, имеющих проблемных детей; определены их достоверные различия в уровнях выражения выделенных факторов. Подчеркивается, что представители неполных семей, по сравнению с полными, в большей степени исповедуют потакающую стратегию воспитания ребенка с элементами повышенной протекции. Определяется, что у членов неполных семей, в отличие от полных, высокий риск проявления ипохондрических установок относительно ребенка. Доказано, что представители неполных семей

в большей степени, по сравнению с полными, характеризуются экстравертированной личностной диспозицией и проявляют высокую степень целеустремленности, независимости, энергичности, самостоятельности, демонстративности, эгоцентризма, открытости к общению с людьми, экстравертованости. Установлено, что для представителей неполных семей в большей степени характерны упорство, инициативность, целеустремленность, находчивость, активность, ярко выраженные организаторские способности. Указывается, что они в большей степени, чем члены полных семей, характеризуются неспособностью долго сосредотачиваться на конкретном деле или мысли, постоянной суетой, перепрыгиванием с одного дела на другое, неорганизованностью, легкомыслием, готовностью к безоглядному риску, полной непостоянностью проявлений, зависимости от других и отсутствием волевого контроля в регуляции собственного поведения.

Ключевые слова: полная семья, неполная семья, проблемный ребенок, личностные факторы, межличностные факторы.

Постановка наукової проблеми та її значення. Процеси зміни в системах соціальних ролей, загальноприйнятих норм, цінностей та установок зачепили всі соціальні інститути, зокрема й сім'ю. Сімейні стосунки в останні десятиліття змінюються під впливом різних чинників, що зумовлюють трансформацію ціннісних орієнтацій і поглядів на шлюб та сім'ю. Причина цього – низка специфічних тенденцій, характерних для сучасного етапу розвитку суспільства. В. Моляко найбільшою називає проблему психологічної неготовності окремих людей до швидких змін, творчої діяльності в нових ускладнених умовах, раціональних дій. На думку вченого, більшість ускладнень, які нині з'явилися, пов'язані саме з психологічними чинниками (Моляко, 2017).

Аналіз останніх досліджень. Для нас особливо цікаві внутрішньосімейні чинники, серед яких Т. Андреева, А. Антонов, В. Медков (Антонов, 1996; Андреева, 2000) відзначають посилення індивідуалістичних тенденцій в ієрархії життєвих цінностей подружжя (процес заміни феміліцентризму егоцентризмом), тобто зростання значення індивідуальних потреб, мотивів, цінностей шлюбних партнерів; ослаблення диференціації чоловічих і жіночих ролей і в родині, і поза нею; збільшення цінності позасімейних взаємин шлюбних партнерів; зниження значущості соціальних норм та зобов'язань як регуляторів подружніх відносин; підвищення статусу функцій сім'ї, які раніше називалися неспецифічними, пов'язаних із турботою про емоційно-психологічний комфорт особистості; посилення тенденції до неповної сім'ї.

Звертаючись до психологічних досліджень неповних сімей, учені відзначають епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних взаємин, що призводить до «емоційного відторгнення» батьків дітьми, непорозуміння з мікросередовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. Водночас думка дослідників-психологів щодо благополуччя/неблагополуччя неповних сімей неоднозначна. Окремі дослідження демонструють, що неповна сім'я умовно неблагополучна через неповноту своєї структури, але в таких сім'ях простежуємо тенденцію продуктивного подолання життєвих труднощів, що робить їх успішними, а відповідно – такими, що нормально функціонують (Боуен, 1978). Виокремлюють певні особливості неповної сім'ї, завдяки яким вона легше пристосовується до несприятливих умов: гнучкість взаємин, середній ступінь чіткості у формулюванні рольових очікувань, «відкритість» у сприйнятті довкілля, відсутність тенденції ігнорування певної частини інформації щодо світу.

Неоднозначність підходів до розуміння чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів неповних сімей спонукала нас до вибору напряму дослідження. Основну вибірку сукупність становили сім'ї з проблемними дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку, оскільки на сьогодні катастрофічно збільшується кількість проблемних дітей і їх одразу видно за зовнішніми ознаками відчуження, замкнутості, агресивності, імпульсивності. Водночас немає однозначного визначення терміна проблемної дитини, яке часто поєднують із поняттям «дитина з особливими потребами». Ми звертаємося до трактування В. Жмурова, де проблемна дитина – це та, через поведінку якої дорослі не можуть із нею ефективно взаємодіяти (за умови, що в самих дорослих відсутня проблемна поведінка) (Жмуров, 2012). До цієї категорії належать агресивні діти, імпульсивні, гіперактивні, невпевнені в собі, депресивні, віктимні, емоційно холодні, байдужі діти, неконтактні та сором'язливі тощо. У дослідженнях Ж. Глозман цих дітей позначено термінами «атиповий розвиток», «іррегулярний психічний розвиток» або «проблемні діти» – це відхилення від норми, непідпорядкованість порядку, нерівномірність, що виникає внаслідок індивідуальних особливостей онтогенезу дитини й не пов'язані з будь-якою патологією мозку або психіки. При хороших компенсаторних можливостях і сприятливих умовах розвитку (особливо в сімейному середовищі, де основними впливовими особами є дорослі члени сім'ї), дитина може досягти середньонорматив-

них показників. Інакше можемо очікувати грубих проявів дизонтогенезу та соціальної дезадаптації (Глозман, 2018).

Мета нашого дослідження – вивчення психологічних чинників особистісного й міжособистісного функціонування членів сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу (повна – неповна).

Завдання дослідження передбачає здійснення статистичного аналізу даних, отриманих під час факторизації вихідного емпіричного фактажу. Предметом статистичного аналізу на цьому етапі стала перевірка значимості відмінності в рівні вираження особистісних чинників досліджуваних, згрупованих на підставі критерію сімейного статусу.

До **методів та методик** емпіричного дослідження ввійшли стандартизовані психодіагностичні засоби – тести-опитувальники для вивчення акцентуацій характеру (А. Егідес у модифікації І. Слободянюка, О. Холодової, О. Олексенко (Егідес, 2002; Слободянюк, 1996)), батьківського ставлення (А. Варга, В. Столін (Варга, 2011; Бодальов, 2000)), для аналізу сімейних взаємин (Е. Ейдемільер, В. Юстицькіс (Ейдемільер, 1993)), Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI) (Луценко, 2016). Використано такі статистичні методи: а) для порівняння середніх значень особистісних чинників у досліджуваних – метод порівняння середніх значень (Compare Means) (Бююль, 2002); б) для визначення достовірних відмінностей у середніх значеннях особистісних чинників досліджуваних, диференційованих за критерієм «статусу сім'ї» (неповна, повна) – непараметричний критерій відмінностей для незалежних вибірок Манна-Вітні (Mann-Whitney Test) (Наследов, 2004).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Проведе дослідження включає матеріали наших попередніх науково-емпіричних пошуків, у яких, підсумовуючи статистичний аналіз із виявлення факторної структури характеристик членів сімей із проблемними дітьми, виділено факторну модель особистісних та міжособистісних характеристик членів сімей із повних і неповних сімей. Вона складається з десяти інтегральних особистісних чинників, які характеризують досліджуваних нашої вибіркової сукупності:

1) «авторитарна виховна диспозиція» (інформативність – 10,7 %) – виражений авторитарний (жорсткий) стиль виховання дитини з еле-

ментами ігнорування її потреб, надмірністю заборон, санкцій, байдужістю та тотальним контролем за всіма сферами її життєдіяльності, що можуть провокувати в дитини спалахи агресивності, грубості, обману, маніпуляції, підозрілості, постійної напруги й тривоги, ворожості до оточення, виключають душевну близькість, почуття прихильності;

2) «потуральна виховна диспозиція» (інформативність – 6,0 %) – потуральний стиль виховання дитини поєднується з елементами підвищеної протекції, при якому в дитини відбувається формування якостей некритичної вседозволеності й доступності об'єкта бажань і потреб;

3) «конструктивна виховна протекція» (інформативність – 5,9 %) – виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості;

4) «психастенічна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості, що стимулює в дітей віддзеркалювання таких самих характеристик у поведінці й емоційних проявах;

5) «амбівалентна особистісна диспозиція» (інформативність – 5,1 %) – поєднує в собі ознаки психопатологічної депресивності, драгтивності, емоційної нестійкості та відкритості соціальному оточенню, прагнення до довірливої й відвертої взаємодії. Може викликати в дітей непослідовність поведінки та емоцій;

6) «поблажливо-байдужа особистісна диспозиція» (інформативність – 4,9 %) – невимогливе батьківське ставлення до дитини, що може стимулювати інфантилізацію дитини, невміння взаємодіяти із соціумом, неможливість самоствердитися серед однолітків;

7) «домінантно-агресивна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,6 %) – реактивна та спонтанна агресивність як атрибутивні характеристики «чоловічого» поведінкового патерну, що проявляється у вираженому прагненні до домінування у формі як реактивної, так і ситуативної агресії. Може провокувати в дітей екстрапунітивну реакцію з проявом негативних емоцій на інших, агресивні форми поведінки (вербальну й емоційну форми агресії), або ж сприятиме інтропунітивним реакціям, що характеризується внутрішньою спрямованістю («відхід у себе»), що призводить до самоагресії;

8) «екстравертована особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – особистісна орієнтація на зовнішні аспекти дійсності (на со-

ціальні взаємини, сферу спілкування тощо). Може формувати в дитини поверховість суджень, нездатність розуміти свої емоції, зважати на інших;

9) «інтровертовано-педантична особистісна диспозиція» (інформативність – 4,4 %) – високий рівень консервативного педантизму на основі особистісної інтровертованої орієнтації, що сприяє розвитку в дітей сором'язливості, непевності, боязні самоствердження, негнучкості поведінки;

10) «пасивно-захисна особистісна диспозиція» (інформативність – 4,2 %) – низький рівень прояву соціальної активності, високий – особистісної невротизації; схильність до стресового реагування на звичайні життєві ситуації; низький рівень захищеності від впливу стресових чинників, що дає змогу стверджувати про особистісний симптомокомплекс пасивно-захисного характеру й у дітей.

Порівняння середніх значень особистісних та міжособистісних чинників членів сімей проблемних дітей щодо статусних сімейних відмінностей дало змогу виявити низку важливих тенденцій: залежно від сімейного статусу (неповна/повна) середні значення їхніх особистісних чинників розподілилися так (див. табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення особистісних чинників досліджуваних залежно від сімейного статусу

Сімейний статус		Особистісні чинники									
		чинник 1	чинник 2	чинник 3	чинник 4	чинник 5	чинник 6	чинник 7	чинник 8	чинник 9	чинник 10
Неповна	Середнє	-0,035	0,12	0,236	0,236	-0,078	0,025	0,041	0,328	0,016	0,054
	Ст. відхил.	1,06	0,857	0,933	0,925	1,11	1,17	0,940	1,01	0,975	0,857
Повна	Середнє	0,005	-0,035	0,039	-0,039	0,013	-0,004	-0,006	-0,054	0,002	-0,009
	Ст. відхил.	0,990	1,01	0,00	1,00	0,980	0,968	1,01	0,987	1,00	0,02

Залишимо поза докладною увагою ті відмінності в середніх значеннях особистісних чинників досліджуваних, які не мають статистично значимого характеру. Ураховуючи отримані результати, узагальнення даних табл. 1, проведемо на основі проаналізованих достовірних відмінностей у рівні вираження особистісних чинників досліджуваних (див. табл. 2).

Таблиця 2

Статистична значимість відмінностей у рівні вираження особистісних чинників досліджуваних залежно від сімейного статусу

	Особистісні фактори									
	чинник 1	чинник 2	чинник 3	чинник 4	чинник 5	чинник 6	чинник 7	чинник 8	чинник 9	чинник 10
p	0,880	0,016	0,050	0,059	0,720	0,953	0,678	0,014	0,994	0,532

Ураховуючи дані табл. 2, можемо стверджувати, що достовірні відмінності в рівні вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом виявлені щодо «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) ($p < 0,05$), «потуральної виховної диспозиції» (чинник 2) ($p < 0,05$) і «конструктивної виховної протекції» (чинник 3) ($p < 0,05$). Ледь не потрапляє в зону статистичної значимості чинник «психастенічної особистісної диспозиції» (чинник 4) ($p = 0,059$), тому можемо обмежитися лише загальним аналізом релевантних йому тенденцій.

Докладний аналіз даних табл.1 дає підставу виявити, що в досліджуваних із неповних сімей середні значення «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) виявилися достовірно вищими, ніж у досліджуваних із повних сімей. Це ж закономірно й для «потуральної виховної диспозиції» (чинник 2) та «конструктивної виховної протекції» (чинник 3). На рівні тенденцій відзначимо «психастенічну особистісну диспозицію» (чинник 4), середні значення якого достовірно більш виражені в досліджуваних із неповних сімей.

Якщо врахувати змістовні характеристики – «екстравертованої особистісної диспозиції» (чинник 8) (див. табл. 1–2), то стає очевид-

ним, що досліджувані з неповних сімей більшою мірою, ніж із повних, проявляють високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості для спілкування з людьми, екстравертованості. Для них у певних несприятливих життєвих обставинах характерні дратівливість, гнівливість, авторитарність, байдужість до чужого горя, відсутність душевності в стосунках із людьми тощо.

Для представників неповних сімей більшою мірою властиві завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, кмітливість й активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність і готовність узяти на себе керівництво; товариськість, відвертість, швидкість переключення в справах та спілкуванні, доброзичливість. Проте вони більшою мірою, ніж представники повних сімей, характеризуються поверховістю, нездатністю довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, постійною метушнею, перестрибуванням з однієї справи на іншу, неорганізованістю, легковажністю, готовністю до безоглядного ризику; цілковитою непостійністю проявів, залежністю від інших та відсутністю вольового контролю в регуляції власної поведінки.

Загалом можемо стверджувати, що досліджувані – представники неповних сімей, порівняно з досліджуваними з повних, більшою мірою зорієнтовані на зовнішні аспекти дійсності (на соціальні взаємини, сферу спілкування тощо). Це пояснюють результати дослідження О. Емішянц, які засвідчують, що в більшості досліджуваних із неповних родин високий рівень самоактуалізації – 54,3 % (Емішянц, 2013). Не маючи постійної підтримки, покладаючись здебільшого на себе, вони досить швидко формують власну систему ціннісних орієнтацій, що визначає характер змісту й засобів досягнення провідних життєвих цілей особистості, а тому стають основою соціальної поведінки та самоактуалізації. Вони не чекають, що інші відкладатимуть свої справи та допомагатимуть їм, а розвивають у собі відповідальність за власні цілі та дії. Досліджувані з неповних сімей компетентні в часі. Вони схильні до перебування в стані активності «тут і тепер».

Ця група досліджуваних за потреби робить вибір на користь власного розвитку, а не формування «зони комфорту». Кожна особистість обирає між розвитком і безпекою, прогресом та регресом. Кожен вибір має свої позитивні й негативні аспекти. Обирати безпечно – це залишатись у знайомому, але є ризик, що це втратить

актуальність, стане застарілим. Обирати зростання – відкрити себе новому, несподіваному досвіду, ризикувати зіткнутися з невідомим. Дослідження засвідчило, що високого рівня самоактуалізації досягли саме досліджувані з неповних сімей (54,3 %), порівняно з повними (20 %). Перші ефективніше сприймають реальність і компетентніші в часі. Вони приймають інших такими, які вони є, і не чекають, що оточення змінюватися залежно від їхніх побажань. Після процедури крос-табуляції визначено, що соціальний інтерес досліджуваних із повних сімей має високий рівень – 46,7 %, середній рівень – 37,8 %.

Ці досліджувані прагнуть співпрацювати з іншими людьми для досягнення спільних цілей. Навички співробітництва з іншими досліджуваними з повних сімей отримували безпосередньо в найближчому оточенні й під час соціалізації. Проте лише 22 % досліджуваних із повних сімей мають високий рівень соціального інтересу, 29,5 % – середній і 48,5 % – низький. Це може бути зумовлено тим, що в повних сім'ях досить часто наявне задоволення особистісних потреб. Тому особистість відчуває певні труднощі зі співпрацею з іншими людьми, адже для досягнення суспільних цілей часто потрібно ставити в пріоритет інтереси групи, а не власні бажання.

Грунтуючись на результатах кореляційного аналізу, ми з'ясували зв'язок самоактуалізації ($r=0,506$, $p\leq 0,001$) з інтернальним локусом контролю. Це дає змогу стверджувати, що особистості, які беруть відповідальність за своє життя, вважають, що вони змогли реалізувати власні плани та здатні й надалі з успіхом досягати цілей і в майбутньому. Визначено, що досліджувані з неповної сім'ї мають вищий рівень самоактуалізації, порівняно з досліджуваними з повної сім'ї. Установлено, що респонденти з високим рівнем самоактуалізації мають високий рівень соціального інтересу й інтернальний локус контролю.

Наступний значимий особистісний чинник – «потуральна виховна диспозиція» (чинник 2). Якщо врахувати його змістовні характеристики (див. табл. 1–2), то очевидно, що представники неповних сімей, на відміну від повних, демонструють особистісну настанову на реалізацію стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, зумовлену, насамперед, розширенням сфери батьківських почуттів. Вони більш схильні до утвердження та пропагування в сім'ї культу дитини; хочуть, щоб вона стала для них чимось більшим, ніж просто дитиною; щоб задовольняла хоча б частину потреб, які в повній сім'ї

повинні бути задоволені в психологічних відносинах подружжя (це потреби у взаємній винятковій прив'язаності). Звідси – ризик виникнення підвищеної потуральної або домінантної протекції. Також досліджувані з неповних сімей більшою мірою прагнуть до максимального та некритичного задоволення будь-яких потреб дитини: матеріально-побутових, духовних (насамперед в емоційному контакті з батьками, спілкуванні з ними, їхній любові й увазі); або взагалі не використовують будь-яких форм покарання дитини, або ж роблять це вкрай мало. Сумніваючись у результативності будь-яких покарань, такі батьки у виховному процесі надають перевагу різним формам заохочення дитини та стимулювання.

Можемо стверджувати, що представники неповних сімей, порівняно з іншими досліджуваними, більшою мірою сповідують потуральну стратегію виховання дитини з елементами підвищеної протекції. Цей «виховний» патерн відображає їх особистісну диспозицію на виховання в дитини якостей некритичної вседозволеності й доступності об'єкта бажань і потреб. Гіперпротекція передбачає, що батьки концентруються на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів, часто недооцінюючи індивідуально-психологічні особливості. Унаслідок цього – невідповідність вимог можливостям дитини, намагання догодити всім породжує страх перед труднощами та невдачами. Тривожність, невпевненість, негативне ставлення до самого себе призводять до соціальної ізоляції, залишаючи дитину наодинці зі своїми проблемами й труднощами. Дитина, яку виховує один із батьків, стає «кумиром сім'ї». Характерна ознака такого типу неправильного виховання – нав'язування дитині думки про те, що вона надзвичайна, виняткова. Батьки захоплюються її надуманими талантами та перебільшують її здібності. Як наслідок, у характері дитини закріплюються егоїстичні тенденції, надмірно завищена самооцінка, істеричні реакції.

В. Костів, З. Матейчек, Л. Чуйко зазначають, що через неповноцінність у вихованні в неповній родині можемо назвати кілька основних помилок (Костів, 2001; Матейчек, 1980; Чуйко, 1975):

- по-перше, гіперопіка, коли дитина та проблеми, пов'язані з нею, – на першому місці в системі життєвих цінностей;
- по-друге, відстороненість матері від виховного процесу й надмірна орієнтація на матеріальну турботу про дитину. Згодом така дитина починає очікувати від матері більшої уваги, але через те, що

вона вже не в змозі виконувати запити, що зростають, це стає причиною численних конфліктів і переживань; перешкоджання контактам дитини з батьком тощо.

Причини таких ситуацій можуть бути різними – починаючи від безвідповідальності, надлишку інтересів, задоволенню яких дитина заважає, недоброзичливого ставлення до неї, аж до алкоголізму матері, безладності в сексуальних відносинах тощо. Усі ці проблеми та помилки призводять до формування в дітей різноманітних комплексів і часто стають причиною їхньої асоціальної поведінки.

Перейдемо до аналізу й інтерпретації чинника «конструктивної виховної протекції». Як і в попередніх випадках, його середні значення достовірно вищі в представників неповних сімей (див. табл. 1–2). Якщо врахувати змістовні характеристики цього чинника, то стає очевидним, що представники неповних сімей, на відміну від повних, характеризуються більш вираженим рівнем батьківської протекції під час виховання дитини. Їм більшою мірою властиве позитивне ставлення до дитини, прагнення брати активну участь у її вихованні, приділяти багато часу, сил та уваги, зробити виховання дитини справою всього життя; приймати дитину такою, якою вона є, поважати та визнавати її індивідуальність, схвалювати її інтереси, підтримувати її плани, проводити з нею достатньо багато часу. У таких батьків достовірно частіше проявляється прагнення до кооперації з дитиною, заохочення її самостійності й ініціативності; прагнення бути з нею на рівних, максимально скоротити психологічну дистанцію між собою та дитиною, бути ближчим до неї, задовольнити її основні розумні потреби, захистити від неприємностей тощо.

Проте в батьків – представників неповних сімей, на відміну від повних, вищий ризик прояви іпохондричних настанов щодо дитини. «Слабке місце» таких батьків – підвищена невпевненість, страх помилитися, перебільшені уявлення про хворобливість дитини.

Ураховуючи викладене вище, можемо припустити, що представники неповних сімей більш зорієнтовані на конструктивне та відповідальне ставлення не лише до своїх обов'язків як батьків, а й до самої дитини: її потреб, інтересів, захоплень тощо. Така «виховна» диспозиція відображає особистісну настанову батьків на виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії, тобто тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості.

Проаналізуємо ймовірні причини цієї закономірності. Логічним поясненням цього факту, на нашу думку, може бути розуміння партнерами ситуації, урахування нових завдань, які постають перед ними в умовах просторової розлуки, та побудова адекватної системи дій, що є запорукою збереження психологічної рівноваги та благополуччя в сім'ї. І навпаки, нерозв'язаність конфліктних, кризових ситуацій під час перетворення сім'ї у функціонально неповну поглиблює неблагополуччя родини та може призвести до її розпаду.

Якщо завершити цей дослідницький блок загальним аналізом виявлених тенденцій щодо «психастенічної особистісної диспозиції» (чинник 4), для якого рівень достовірності майже досягнув зони статистичної значимості, то зауважимо, що його середні значення достовірно більш виражені в досліджуваних із неповних сімей. Щодо змістової інтерпретації, то їм більшою мірою притаманне домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що статистичний аналіз відмінностей за рівнем вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом (неповна, повна сім'я) дав змогу виявити важливі закономірності:

1. Статистично значимі відмінності за рівнем вираження особистісних чинників у досліджуваних із різним сімейним статусом виявлені щодо «екстравертованої особистісної диспозиції» ($p < 0,05$), «потуральної виховної диспозиції» ($p < 0,05$) та «конструктивної виховної протекції» ($p < 0,05$).

2. У досліджуваних із неповних сімей середні значення чинників «екстравертованої особистісної диспозиції», «потуральної виховної диспозиції», «конструктивної виховної протекції», «психастенічної особистісної диспозиції» достовірно вищі, ніж у досліджуваних із повних сімей.

3. Основними психологічними чинниками особистісного та сімейного функціонування сімей, що мають проблемних дітей, за критерієм сімейного статусу є:

– високий ступінь цілеспрямованості, незалежності, енергійності, самостійності, демонстративності, егоцентризму, відкритості для спілкування з людьми, екстравертованості;

– дратівливість, гнівливість, авторитарність, байдужість до чужого горя, відсутність душевності в стосунках із людьми тощо;

– завзятість та ініціативність, комунікабельність і цілеспрямованість, кмітливість й активність, яскраво виражені організаторські здібності, самостійність та готовність узяти на себе керівництво; товариськість, відвертість, швидкість переключення в справах і спілкуванні, доброзичливість;

– поверховість, нездатність довго зосереджуватися на конкретній справі чи думці, неорганізованість, легковажність, готовність до безоглядного ризику;

– цілковита непостійність проявів, залежність від інших та відсутність вольового контролю в регуляції власної поведінки;

– зорієнтованість на зовнішні аспекти дійсності (соціальні взаємини, сфера спілкування тощо);

– особистісна настанова на реалізацію стратегії потуральної протекції у сфері виховання дитини, зумовлену передовсім розширенням сфери батьківських почуттів;

– максимальне та некритичне задоволення будь-яких потреб дитини й матеріально-побутових, і духовних (насамперед в емоційному контакті з батьками, спілкуванні з ними, їхній любові й увазі);

– заперечення будь-яких форм покарання дитини (або ж роблять це зрідка), надання переваги різним формам заохочення та стимулювання;

– концентрація на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів (часто недооцінюють індивідуально-психологічні особливості дитини);

– позитивне ставлення до дитини, прагнення брати активну участь у її вихованні, приділяти їй багато часу, сил й уваги, зробити виховання справою всього життя;

– домагання до кооперації з дитиною, заохочення її самостійності й ініціативності;

– прагнення бути на рівних, максимально скоротити психологічну дистанцію між собою та дитиною, бути ближчими до неї, задовольнити її основні розумні потреби, захистити від неприємностей тощо;

– іпохондричні настанови щодо дитини – підвищену невпевненість, страх помилитися, перебільшені уявлення про її хворобливість.

4. Батькам проблемних дітей із неповних сімей достовірно властиві такі чинники особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності»;
- «підозрілість, недовіра»;
- «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими»;
- «тривога, страх»;
- «імпульсивність»;
- «емоційна й інтелектуальна незрілість»;
- «сексуальні проблеми»;
- «ригідність»;
- «напруження»;
- «схильність до уникання проблем»;
- «пасивність»;
- «холодність взаємин»;
- «невпевненість, зневіра в собі».

5. Батькам проблемних дітей із повних сімей достовірно властиві такі характеристики особистісно-сімейного функціонування:

- «відчуття нестабільності»;
- «невпевненість, зневіра в собі»;
- «підозрілість, недовіра»;
- «труднощі в спілкуванні та взаємодії з іншими»;
- «тривога, страх»;
- «задоволеність собою»;
- «імпульсивність»;
- «пасивність»;
- «емоційна й інтелектуальна незрілість»;
- «позитивне налаштування на дослідження, сім'ю»;
- «сексуальні проблеми»;
- «холодність взаємин»;
- «конкуренція між батьками або сиблінгами»;
- «ригідність»;
- «напруження»;
- «порушення в соціально-психологічній адаптації»;
- «схильність до уникання проблем».

6. Представники неповних сімей більшою мірою ніж члени сімей із повних родин зорієнтовані на конструктивне та відповідальне ставлення не лише до своїх обов'язків як батьків, але й до самої дитини – її потреб, інтересів, захоплень тощо. Така «виховна» диспозиція

відображає особистісну настанову батьків на виховання в дитини людяності, співпереживання, емпатії – тих рис характеру, які визначають моральний розвиток особистості, водночас некритичної вседозволеності та доступності об'єкта бажань і потреб. Щодо змістової інтерпретації для досліджуваних із неповних сімей значно виражені та притаманні домінування тривожно-помисливих тенденцій із проявом постійної невпевненості в собі, нерішучості, боязкості й уразливості.

Ця стаття не вичерпує всіх чинників повної/неповної сім'ї в сучасному суспільстві. Перспективу нашого дослідження вбачаємо в розробці моделі психологічного супроводу сімей, котрі мають проблемних дітей із повних/неповних сімейних систем. Можемо зробити припущення, що змістовний характер і специфічні особливості виявлених інтегральних особистісних та міжособистісних чинників досліджуваних членів сімей – особистісні предикатори ефективності їх психологічного супроводу. Отримані результати будуть покладені в основу пошуку оптимальної моделі психологічного супроводу й окремої особистості, і всієї сімейної системи, зокрема й самої дитини з проблемами в розвитку, яку ми розглядаємо крізь призму вивчення, едукації та змін дорослих членів сімей.

Література

1. Андреева, Г. М. (2000). *Социальная психология*. Москва: Аспект-пресс, 373 с.
2. Антонов, А. И., Медков, В. М. (1996). *Социология семьи*. Москва: Изд-во МГУ, 304 с.
3. Бодалев, А. А., Столин В. В. (2000) *Общая психодиагностика*. Санкт-Петербург: Речь, 440 с.
4. Бююль, А. (2002). *SPSS: искусство обработки информации: анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*. Санкт-Петербург: ООО «ДиаСофтЮГ», 608 с.
5. Варга, А. Я. (2011). *Введение в системную семейную психотерапию* (2-е изд. стереотип.). Москва: Когито-Центр, 240 с.
6. Глозман, Ж. М. (2018). *Нейропсихология детского возраста*. Москва: Изд-во «Юрайт», 249 с.
7. Егидес, А. (2002). *Как разбираться в людях, или Психологический рисунок личности*. Москва: АСТ-Пресс, 94 с.
8. Емішянц, О. Б. (2013). *Психологічні особливості самоактуалізації особистості в залежності від типу сім'ї: повної/неповної*. Київ: Логос, С. 131.
9. Жмуров, В. А. (2012). *Большая энциклопедия по психиатрии*. Элиста: Джангар, 864 с.

10. Костів, В. (2001). Соціально-педагогічні основи виховання дітей в сучасній неповній сім'ї. *Вісник Прикарпатського університету*, 5, 154–164.
11. Луценко, О. Л. (2016). Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 61, 49–54.
12. Матейчек, З. (1980). Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. *Воспитание детей в неполной семье*, 70–85.
13. Моляко, В. О. (2017). Робоча концепція стратегічного та тактичного подолання кризових науково-освітніх проблем (психологічні ракурси). *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 23, 6–12.
14. Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования: анализ и интерпретация данных*. Санкт-Петербург: Речь, 392 с.
15. Слободянюк, І. А., Холодов, О. О., Олексенко, О. І. (1996). *Психолого-педагогічна допомога дітям з акцентуаціями характеру*. Вінниця: [б. в.], 52 с.
16. Чуйко, Л. В. (1975). *Браки и разводы*. Москва: Статистика, 176 с.
17. Эйдемиллер, Э. Г., Юстицкис, В. Ю. (1999). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: Питер. 656 с.
18. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York, Jason Aronson, 565 p.

References

1. Andreieva, H. M. (2000). *Sotsialnaya psihologiya [Social Psychology]*. Moskva: Aspekt-press, 373 p. [in Russian].
2. Antonov, A. I., Medkov, V. M. (1996). *Sotsiologiya semyi [Sociology of the family]*. Moskva: Izd-vo MHU, 304 p. [in Russian].
3. Bodalev, A. A., Stolin, V. V. (2000) *Obshchaia psikhodiagnostika [General psychodiagnosis]*. Sankt-Peterburg: Rech, 440 p. [in Russian].
4. Byuyul, A. (2002). *SPSS: Iskusstvo obrabotki informatsii: analiz statisticheskikh dannyh i vosstanovleniye skrytykh zakonomernosteyi [SPSS: the art of information processing: analysis of statistical data and the restoration of hidden patterns]*. Sankt-Peterburg: ООО «DiaSoftYuG», 608 p. [in Russian].
5. Varga, A. Ya. (2011). *Vvedenie v sistemnyuyu semeinuyu psikhoterapiyu (2-e izd. stereotipnoe) [Introduction to Systemic Family Psychotherapy (2nd ed. Stereotyped)]*. Moskva: Kogito-Tsent, 240 p. [in Russian].
6. Glozman, Zh. M. (2018). *Neiropsihologiya detskogo vozrasta [Pediatric Neuropsychology]*. Moskva: Izdatelstvo Yurait, 249 p. [in Russian].
7. Egides, A. (2002). *Kak razbiratsia v liudiah, ili Psikhologicheskiiy risunok lichnosti [How to understand people, or a psychological drawing of personality]*. Moskva: AST-Press, 94 p. [in Russian].
8. Emishiants, O. B. (2013). *Psikhologicheskiye osoblyvosti samoaktualizatsiyi osobystosti v zalezhnosti vid typu simyi: povnoyi/nepovnoyi [Psychological peculiarities of self-actualization of specialties in the type of SIM: secondary / non-continuous]*. Kyiv: Lohos, P. 131 [in Ukrainian].

9. Zhmurov, V. A. (2012). Bolshaya entsiklopediya po psihiatriyi [*Great Encyclopedia of Psychiatry*]. Elista: Dzhangar, 864 p. [in Russian].
10. Kostiv, V. (2001). Sotsialno-pedahohichni osnovy vykhovannia ditei v suchasniy nepovniyi simyi [*Social and pedagogical foundations of whirlwind children in extreme disabilities*]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*, 5, 154–164 [in Ukrainian].
11. Lutsenko, O. L. (2016). Fraiburzkyi osobystisnyi opytuvalnyk FPI – perevirka validnosti ta lokalna standartyzatsiya [*FPI Freiburg personal questionnaire – validation and local standardization*]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, 61, 49–54 [in Ukrainian].
12. Mateichuk, Z. (1980). Nekotoryie psikhologicheskiye problemy vospitaniya detey v nepolnoy semye [*Some psychological problems of raising children in single-parent families*]. *Vospytanye detei v nepolnoi seme*, 70–85 [in Russian].
13. Moliako, V. O. (2017). Robocha kontseptsiya stratehichnoho ta taktychnoho podolannia kryzovykh naukovo-osvitnikh problem (psykholohichni rakursy) [*Working concept of strategic and tactical overcoming of crisis scientific and educational problems (psychological perspectives)*]. *Aktualni problemy psikhohihiyi: zb. nauk. prats Instytutu psikhohihii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, 23, 6–12 [in Ukrainian].
14. Nasledov, A. D. (2004). Matematicheskiye metody psihologicheskogo issledovaniya: analiz i interpretatsiya dannyh [*Mathematical methods of psychological research: analysis and interpretation of data*]. Sankt–Peterburg: Rech, 392 p. [in Russian].
15. Slobodianiuk, I. A., Kholodova, O. O., Oleksenko, O. I. (1996). Psykholoho-pedahohichna dopomoha ditiam z aktsentuatsiyamy kharakteru [*Psychological and pedagogical assistance to children with character accents*]. Vynnytsia, 52 p. [in Ukrainian].
16. Chuiko, L. V. (1975). Braki i razvody [*Marriages and divorces*]. Moskva: Statistika, 176 p. [in Russian].
17. Eidemiller, E. G., Yustitskis, V. Yu. (1999). Psihologiya i psihoterapiya semyi [*Family psychology and psychotherapy*]. Sankt-Peterburg: Pyter, 656 p. [in Russian].
18. Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York, Jason Aronson, 565 p. [in English].

Received: 20.08.2019

Accepted: 11.09.2019

ЯВИЩЕ ОСТРАКІЗМУ В СИСТЕМІ ТРАНСЦЕНДЕТАЛЬНИХ ПОНЯТЬ ЖИТТЄВОЇ ФОРМИ

Назаревич Вікторія

Рівненський державний гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна
nazarevich.art@gmail.com

У статті зроблено спробу визначити особливості явища соціальної ізоляції в системі фундаментальних понять та систематизувати соціально-психологічні, філософські уявлення про відчуження як механізм остракізації в групі. Особливу увагу приділено розгляду системи особистості як цілого, автономного від природи утворення, яке функціонує за своїми власними специфічними соціальними законами, і з погляду ототожнення особи – як частини більш складного цілого.

У статті розкрито важливість аналізу основних трансцендентальних факторів життєвої форми, котрі впливають на перебіг особистісного буття окремих індивідів і соціальних груп, первинного фактора екзистенційних потреб, який найбільш яскраво проявляється в соціальній взаємодії особистості, коли вона від народження створює щось принципово нове, при цьому досить часто не усвідомлюючи закономірність і вмотивованість своїх дій, реакцій, поведінкових сценаріїв.

Висвітлено особливості рефлексивних реакцій та відповідей індивіда на остракізм, такі як незацікавленість, критика, упередження, уникнення, неприйняття, зрада, стигматизація, зневага, залишення, образа, залякування й різні дрібні образи та образи й мають загальний вплив на емоції, самооцінку та поведінку.

Указано на роль соціального статусу, самооцінки особистості, соціальної приналежності й характерні особливості ендогенних чинників, які можуть бути передумовою небезпеки того, що неприйнята особистість маневруватиме через своє викривлене сприйняття в ситуації, коли вихід з ізоляції за допомогою її власних можливостей практично неможливий.

Зроблено висновки в системі розгляду поняття остракізму, що на глибинному когнітивно-емоційному рівні впливає на фактичну фундаментальну ситуацію особистості, порушуючи задоволення основних рис трансцендентальних понять життєвої форми.

Подальший розгляд цієї проблеми передбачено в більш розгорнутому вивченні впливу остракізму на інші фундаментальні категорії життєвої форми й дослідженні індивідуальних рис особистості, які впливають на відхід індивіда, що є відстороненням, із соціальної ізоляції.

Ключові слова: трансцендентальність, фундаментальна ситуація, остракізм, остракізатор, соціальна ізоляція, соціальний статус, мультимотивна теорія, приналежність.

Nazarevich Viktoriya. The Phenomenon of Ostracism in the System of Transcendental Concepts of Life Form. In the article, the authors make an attempt to determine the features of the phenomenon of social isolation in the system of fundamental concepts and systematize the socio-psychological, philosophical ideas about alienation as a mechanism of ostracization in the group. Special attention is paid to the consideration of the personality system as a whole, autonomous from the nature of education, which functions according to its own specific social laws, and from the point of view of the identification of the personality as part of a more complex whole.

The article is devoted to the importance of analyzing the basic transcendental factors of life form that influence the course of personal life of individuals and social groups, the primary factor of existential needs, which is most clearly manifested in the social interaction of the individual when she creates something fundamentally new from birth. In this case, quite often, without realizing, the regularity and motives of their actions, reactions, behavioral scenarios.

The features of the reflexive reactions and responses of the individual to ostracism, such as: disinterest, criticism, prejudice, avoidance, rejection, betrayal, stigmatization, neglect, abandonment, resentment, intimidation, are highlighted. And various minor insults, and insults that have a general impact on emotions, self-esteem and behavior.

The role of social status, self-esteem of personality, social affiliation, and characteristic features of endogenous factors, which can cause the risk that an unaccepted person maneuvers because of his distorted perception in a situation where the way out of isolation using its own capabilities is practically impossible.

The conclusions are made in the system of consideration of the concept of ostracism, that at the deep cognitive-emotional level it influences the actual fundamental situation of the personality, violating the satisfaction of the basic features of the transcendental concepts of the life form.

Further consideration of this problem is provided in a more detailed study of the effect of ostracism on other fundamental categories of life form. And the study of individual personality traits that affect the departure of the individual, who is a discharge, from social exclusion.

Key words: transcendentalism, fundamental situation, ostracism, ostracizer, social isolation, social status, multi-motivic theory, belonging.

Назаревич Виктория. Явление остракизма в системе трансцендентных понятий жизненной формы. В статье делается попытка определить особенности явления социальной изоляции в системе фундаментальных понятий и систематизировать социально-психологические, философские представления об отчуждении как механизма остракизации в группе. Особое внимание уделяется

рассмотрению системы личности как целого, автономного от природы образования, которое функционирует по своим собственным специфическим социальным законам, и с точки зрения отождествления личности – как части более сложного целого.

В статье раскрывается важность анализа основных трансцендентальных факторов жизненной формы, которые влияют на ход личностного бытия отдельных индивидов и социальных групп, первичного фактора экзистенциальных потребностей, который наиболее ярко проявляется в социальном взаимодействии личности, когда она от рождения создает что-то принципиально новое. При этом достаточно часто, не осознавая, закономерность и мотивы своих действий, реакций, поведенческих сценариев.

Освещаются особенности рефлексивных реакций и ответов индивида на остракизм, такие как незаинтересованность, критика, предубеждения, избегание, неприятие, измена, стигматизация, пренебрежение, оставление, обида, запугивания. И различные мелкие обиды, и оскорбления, что имеют общее воздействие на эмоции, самооценку и поведение.

Указывается на роль социального статуса, самооценки личности, социальной принадлежности, и на характерные особенности эндогенных факторов, которые могут быть причиной опасности того, что непринятая личность будет маневрировать из-за своего искаженного восприятия в ситуации, когда выход из изоляции с помощью ее собственных возможностей практически невозможен.

Делается вывод в системе рассмотрения понятия остракизма, что он на глубинном когнитивно-эмоциональном уровне влияет на фактическую фундаментальную ситуацию личности, нарушая удовлетворения основных черт трансцендентальных понятий жизненной формы.

Дальнейшее рассмотрение этой проблемы предусмотрено в более развернутом изучении влияния остракизма на другие фундаментальные категории жизненной формы и исследовании индивидуальных черт личности, которые влияют на отход индивида, что является отстранением от социальной изоляции.

Ключевые слова: трансцендентальность, фундаментальная ситуация, остракизм, остракизатор, социальная изоляция, социальный статус, мультимотивна теория, принадлежность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із погляду наукового вивчення, індивід є особливим об'єктом. Як зазначає Р. К. Стерледев, його вивчення можливе з двояких позицій. Із позиції першого підходу особистість розглядається як ціле, як автономне від природи утворення, яке функціонує за своїми власними специфічними соціальними законами. З іншого погляду, особа вивчається як частина більш складного цілого. Причому «останнім часом намітилося розуміння того факту, що розгляд індивіда як частини якогось цілого є

більш глибоким і фундаментальним, ніж його вивчення з позицій першого підходу, тобто як цілого». При цьому взаємозв'язок об'єкта з більш складним цілим можемо розглядати через поняття трансцендентного, яке являє собою те, що міститься за межами свідомості й пізнання. Як зазначає І. М. Лаврухіна: «проблема трансцендентного є однією з основних психологічних, філософсько-метафізичних проблем, у рамках якої ставиться питання про деяку іматеріальну реальність, яка перебуває за межами матеріального світу. Актуальною проблемою трансцендентного роблять, передусім, наші «екзистенційні потреби». Найбільш яскраво це проявляється в соціальній взаємодії особистості, коли вона від народження створює щось принципово нове, при цьому досить часто не усвідомлюючи закономірності й умотивованості своїх дій, реакцій, поведінкових сценаріїв. Як зазначає Н. П. Бехтерева, «мозок вбирає інформацію, обробляє її і приймає рішення – це так. Але іноді індивід отримує готове формулювання ніби з нізвідки» (Жаров, 2007).

Таке формулювання ми ще часто можемо побачити під час вивчення соціально-психологічного поняття остракізму, що є складовою частиною соціального насильства, первинною передумовою якого є відсутність поваги до особистості. Цей фактор унеможлиблює повноцінний розвиток і реалізацію індивідуальних можливостей. В умовах, відсутності якості міжособистісного спілкування й психологічної сталості відбувається руйнування не лише особистісної безпеки, а й порушення, групових кордонів, до якої належить індивід, що піддається соціальній ізоляції. Це явище насильства накладає на особистість свій відбиток. Блокує прояви та бажання особистісного зростання, провокує розбіжність в ідеальному й реальному образі Я, супроводжується закріпленням у самосвідомості негативних уявлень про себе, часто ми можемо зараз спостерігати це явище в освітньому середовищі.

Також наслідком остракізму може бути ліквідація самотрансцендентної властивості особистості, здатності свідомості індивіда трансцендувати себе за будь-які межі, а розуму – прагнення представити те, що лежить за межами наявного досвіду, що фактично змінює фундаментальну ситуацію особистісного буття (Римський, 2008).

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Трансцендентні явища й поняття вивчаються Д. Ареопагітом у тісному поєднанні з апофатикою. Ф. Аквінський учення про досконалість трансцендентності

Бога стосовно творення. І. Кант затверджує принципову непізнаваність світу: пізнанню доступні лише явища, але немає ніякої можливості дізнатися, що ж покладено в їх основу, чим є речі – самі по собі насправді. В екзистенціальній філософії К. Ясперса трансценденція присутня як абсолютна й незбагненна реальність. С. Жаров виділяє загальні філософські перспективи дослідження трансцендентного. К. Williams і С. Govan вивчали вплив індивідуальних реакцій на остракізм. Експериментальні дослідження з відторгнення однолітків у дітей проводилися М. J. Prinstein, N. Kerr, A. Carter-Sowell.

Формулювання мети та завдань статті. Ураховуючи вищезазначене, ставимо **метою** нашого повідомлення висвітлення впливу остракізму на фундаментальну ситуацію особистісного буття й порушення трансцендентних понять, які зумовлюють індивіда.

Виходячи із зазначеної мети статті, ми повинні виконати такі **завдання**:

- 1) висвітлити основні трансцендентальні фактори життєвої форми;
- 2) указати на вплив соціального неприйняття на риси фундаментальних чинників особистісного буття;
- 3) показати пригніченість індивідуальних проявів особистості при остракізмі.

Методи та методики. Для реалізації мети дослідження застосовано метод аналізу наукової літератури у сферах поняття остракізму, особливості особистісного буття, трансцендентальні поняття, фундаментальна ситуація особистості.

Для дослідження впливу соціального неприйняття на фундаментальну ситуацію особистісного буття індивіда здійснено синтез отриманих аналітичних даних.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розглядаючи фактичні умови людського світу й фактичну фундаментальну ситуацію, можемо здійснити аналіз практичної сторони цього поняття й констатувати при цьому такі фундаментальні риси людського буття:

- ситуаційність – індивід постійно пов'язаний із певними ситуаціями, єдино й лише в них наші властиві дії та інтенції взагалі доступні й зрозумілі. Кожен можливий (мислимий, фіктивних) рух життя має невід'ємне від нього релевантне середовище, контекст смислоконститутивних стосунків, у якому вони постають. Тому жодна життєва ситуація не розпадається на «суб'єктивні» й «об'єктивні»

частини. Ситуаційність є трансцендентальною, тому що жодне явище життя не може виявитися без ситуативного горизонту. Тому ситуації відносять до умов можливості явищ. Усі «матеріальні» предикати, усі контингентні визначення використовуються при включенні їх у ситуацію;

- свідомість – саморефлексивність як трансцендентальна форма особистісного буття в межах «локальної» й «тотальної» світової цілості. Прагматичний характер цієї будови всіх індивідуальних орієнтувань, яка має стосунок сама до себе, який проявляється у вигляді тілесних рухів у явищі. Жодний конструктивний аналіз свідомості не спроможний висвітлити конкретно розподілену тілесність саморефлексивних ситуацій орієнтування (Лаврухіна, 2009). (див. рис. 1).

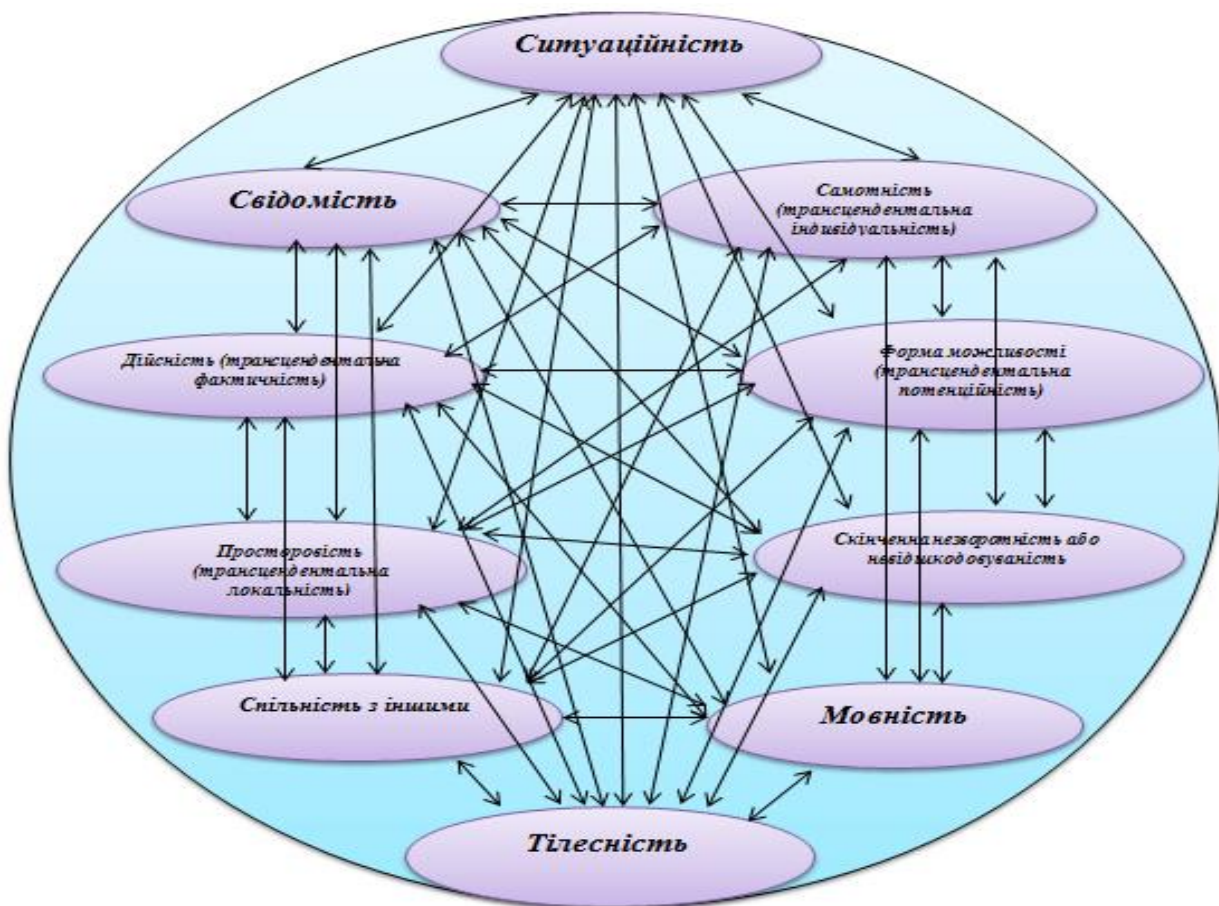

Рис. 1. «Схема трансцендентальності понять життєвої форми»

- Мовність – ситуаційна будова й конструктивна для досвіду трансцендентальна саморефлексивність є нерозривно пов’язаними зі здатністю індивіда до мовної дії.

Для всіх трансцендентальних форм життя існують відповідності у фундаментальних мовних можливостях і з ними пов’язана система-

тична концепція мовних екзистенціалів. Також наголосимо на тривіальному факторі мовлення: «самому собі я доступний лише через комунікативні модули (Римський, 2008). Самостосунок також є комунікативно структурованим». Ще одним компонентом мовності є інтроспекція, яка зароджується первинно в мовному формулюванні (див. рис. 2).

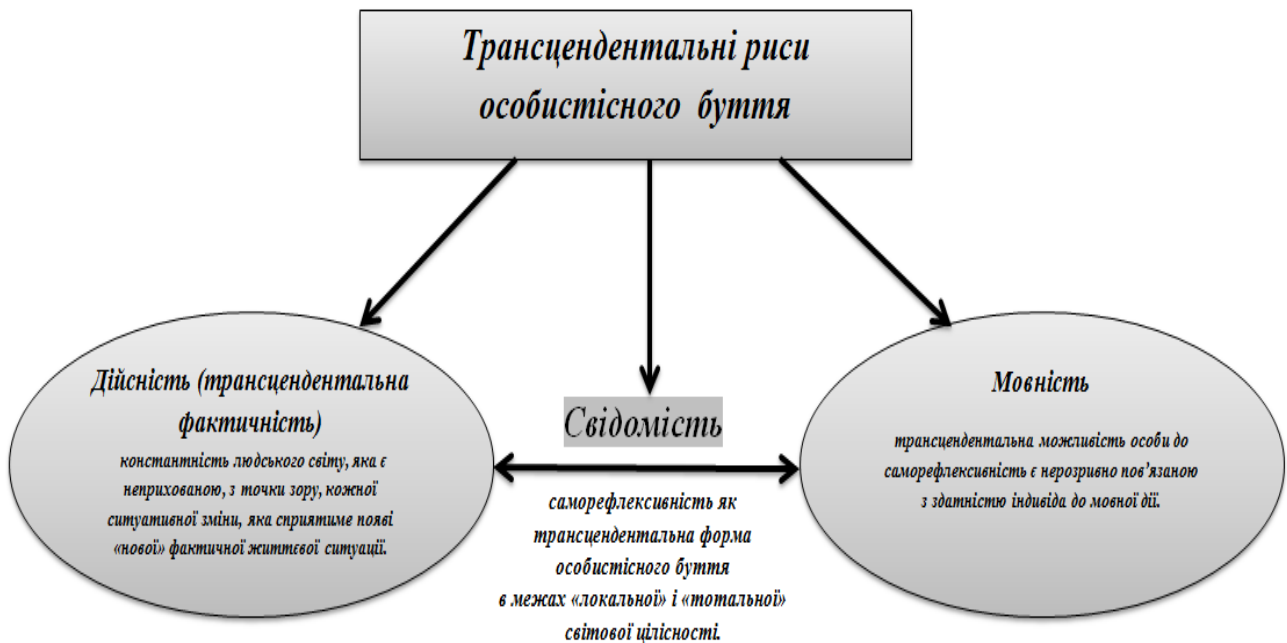

Рис. 2. Взаємозалежність трансцендентальних рис особистісного буття «Дійсність», «Мовність», «Свідомість»

- Дійсність (трансцендентальна фактичність) – фундаментальна риса фактичності, як константність людського світу, є неприхованою, із погляду кожної ситуативної зміни, що сприятиме появі «нової» фактичної життєвої ситуації. Априорі ми не можемо опускати фактичність первинного світу і її поширення на загальну фундаментальну ситуацію. Також цей чинник може бути розглянутий, зважаючи на фундаментальні мовні можливості: апофантичне мовлення твердження, можливості референції, мовного стосунку як до всіх ситуацій, так і до окремих предметів у відповідних випадках, центральній можливості квантифікації екзистенції, так і індикативного мовлення. Так, у певних мовних формах виявляються риси априорної будови особистісної фундаментальності. Відзначимо, що практичний світо- й самостосунок не може сприйматися суто у відстороненні від предметної реальності (Разі, 2009).

- Форма можливості (трансцендентальна потенційність) утворює з можливістю дійсності групу з внутрішніми стосунками, формальні властивості яких виявляються в логічному відношенні модальних операторів (серед яких – «можливо» й «необхідно»). У перспективі вивчення трансцендентальності особистісного буття має розглядатися перетнутість фактичності зі спонтанністю, яка структурує форму всього мовлення та всієї практики, котра розглядається як стосунок – до-себе-самого. Також можемо стверджувати, що форма можливості – найзрозуміліша як група відкритих нам потенційних майбутніх можливостей дії, що можна кваліфікувати саме як факт фундаментальної ситуації і її загальну дійсність. Кожна життєва подія виявляє характерні можливості подальшого розвитку: визначені необхідним способом (старіння, утрата близьких, смерть), стають дійсними в поєднанні з визначеними способами дії (вибір професії, партнера, вибір місця мешкання, військова або цивільна служба, партійна й релігійна належність тощо) (Кувшинова, 2009). Структуру кожної локальної життєвої та орієнтаційної ситуації структуровано через наші вибори, рішення й проекти, обирання та дію обирання, а отже, і невиконання можливостей дії. Отже, трансцендентальна потенційність розчленовує внутрішню структуру стосунку до-себе-самого згідно з визначеними можливими перебігами й розгалуженнями ситуацій дій.

- Просторовість (трансцендентальна локальність) – усі випадки є просторово розчленованими. «Тут», «там», «ззовні», «на верхньому поверсі»: за допомогою локальних індикаторів відкривається первинний орієнтаційний простір існування, у якому можуть здійснюватись і, відповідно, виявлятися смислові рухи й осмислено зрозумілі напрями (Лаврухіна, 2009). Розрізняють, також тілесно орієнтований простір, він становить «власний», «фактичний» і не є належним іншим («об'єктивному», «фізикалістичному») просторам. Сама просторовість як трансцендентальна форма життя не дає змоги себе локалізувати «тут» або «там», «позаду», «попереду», «вгорі» або «внизу», унеможливаючи такі внутрішні розрізнення (Кувшинова, 2009).

- Скінченна незворотність або невідшкодовуваність (трансцендентальна темпоральність) – у часовій тематиці також є вираженим проблемне становище можливої мислимості єдності людського буття. Системне значення трансцендентальної часовості для конституції індивідуальності стає особливо значущим, коли особа відмовляється від монологічно-суб'єктцентристського способу бачення й враховує

факт трансцендентальної конституції, дотримуючись думки: «ця часовість у жодному разі спеціально не “належить” мені й щоразу не розчиняється “зараз і зараз” у “моїй сучасності”». Названі практичні трансцендентальні форми відповідальності та провини вказують на первинну інтерперсональну будову етичної часовості. Дані в темпоральних індикаторах орієнтири «раніше», «пізніше», «колись» і «зараз», «тоді» і «потім» містять свою функціональну здатність до використання в життєвих ситуаціях у випадках дії, які завжди є екзистенційно-якісно визначені (Жаров, 2007).

Також часова й просторова конституція первинної ситуації світу прагматично розкривають сенс первинних смислоситуацій: орієнтації на взаємозв'язки особистісного життя не розпадаються на частини, із яких вони потім постфактум мали б лише складатись, натомість вони утворюють первинні (такі, що не підлягають редукції) смислові утворення або смислові образи (Разі, 2009) (див. рис. 3).

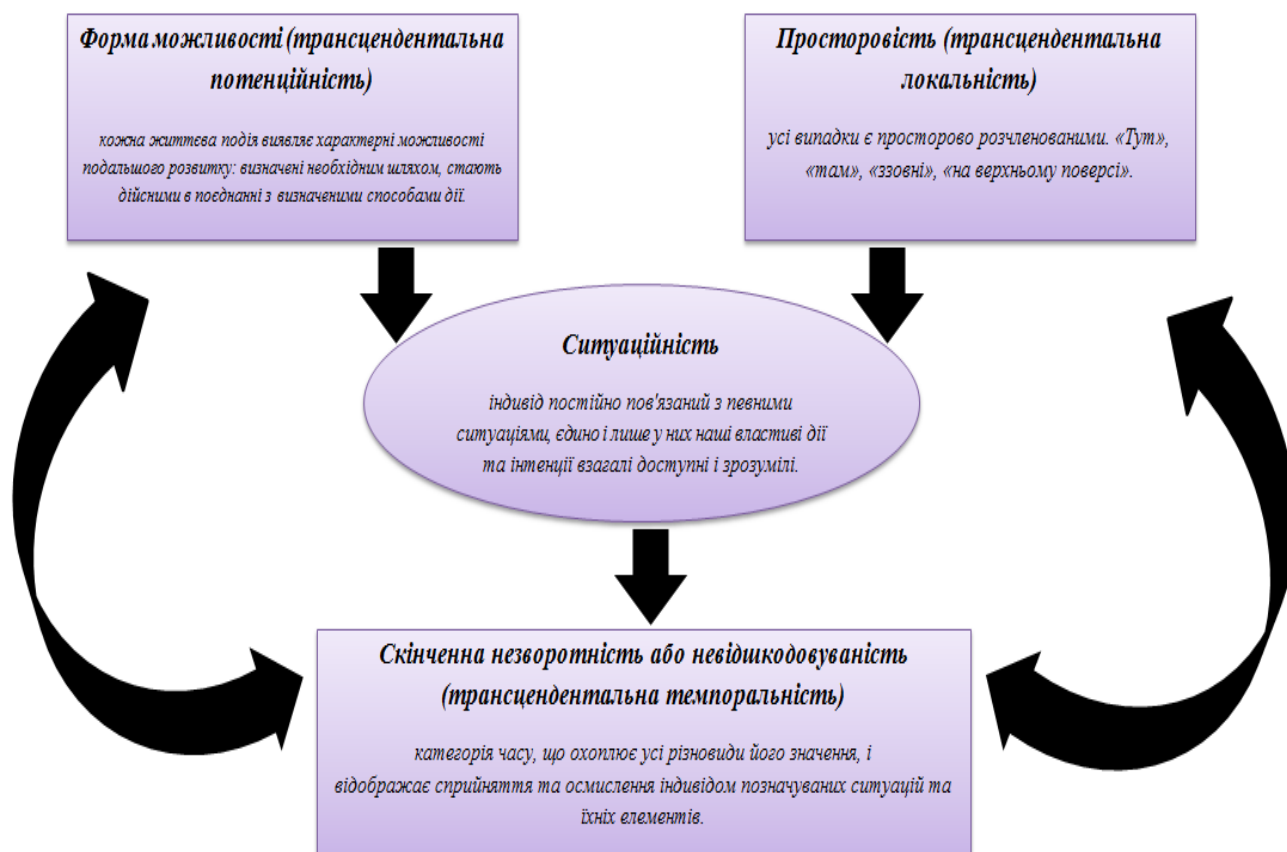

Рис. 3. *Взаємозв'язок трансцендентальних особливостей життєвої форми: «Форма можливості», «Просторовість», «Ситуаційність», «Скінченна незворотність або невідшкодуваність»*

- Спільність з іншими (трансцендентальна соціальність) є центральною трансцендентальною формою фактичної фундаментальної ситуації, розбираючи наше буття як таке, що в його різноманітних ситуаціях постають інші індивіди, котрі «реально» залучені до власних дій особи й орієнтувань та втручань до них (апріорна соціальна належність до передумов кожної окремої особистості). Людська ситуація в цілому вказує нам на контекст трансцендентальної інтерсуб'єктивності, лише виходячи з неї, ми спочатку обґрунтовуємо цю констатацію суто генетично й емпірично, при цьому унеможлиблюючи утворення: «суб'єктивності» та «індивідуальності», у сенсі спільного первинного світу (Попова, 2014: 106–110).

- Самотність (трансцендентальна індивідуальність) – вирізняється лише у випадку комунікативного апріорі й трансцендентальної соціальності. Стосунок цієї конститутивної самотності як фундаментальної риси особистісного світу в її стосунку до спільності в практично-психологічному сенсі має глибинне значення: утворюється одиничність індивідуальностей, що робить можливим розуміння, ідентифікацію й вирізнення вдалих способів власної індивідуальності (Попова, 2014: 106–110). Квантифікація екзистенційних якостей і викривлення автентичних способів поведінки у фундаментальній ситуації та досягнення й упровадження їх у своє життя є суттєвими похибками, які походять від практичних категоріальних помилок. У випадку самотності все залежить від того, як ми практично досягаємо цю трансцендентальну життєву форму, як практичне бачення і настанову, які формують розумний життєвий простір (Жаров, 2007).

- Тілесність – усі наші орієнтування, дії й звершення тілесно зумовленні, опосередковані й підтримані. У трансцендентальній фактичній фундаментальній ситуації ми маємо запобігати редукціоністському розумінню людського живого тіла, яке категоріально його повертає до рівня фізичного або речі. Достеменно спосіб жити тілесно є обмеженим у здійсненні існування й унеможлиблює ізоляцію від світовості, рефлексивності, мовності та соціальності особистості й здатності розглядати ці постулати лише для себе (Попова, 2014: 106–110). Стосунок до себе самого, рефлексивність може складно сприйматись ідеалістично як процес «у свідомості», і грубо – «у голові», краще в матеріалістичному сенсі, у якому ми говоримо про тілесний базис нашого існування й водночас людського світу взагалі (Лаврухіна, 2009).

Ураховуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що остракізм на глибинному когнітивно-емоційному рівні впливає на фактичну фундаментальну ситуацію особистості, порушуючи задоволення основних рис трансцендентальних понять життєвої форми (див. рис. 4).

Рис. 4. Вплив остракізму на трансцендентальні риси життєвої форми: «Спільність з іншими», «Тілесність», «Самотність»

Негативні реакції інших людей набувають різних форм (незацікавленість, критика, упередження, уникнення, неприйняття, зрада, стигматизація, зневага, залишення, образа, залякування й різні дрібні образи та образи) й мають загальний вплив на емоції, самооцінку та поведінку (Leary, 2003: 401–418).

Психологічне ядро всіх випадків, коли особистість отримує негативні реакції від інших, полягає в тому, що вони являють собою різного ступеня загрози для мети бути оціненими й прийнятими іншими. У деяких випадках загроза соціального визнання є явною, наприклад, коли дитина піддається остракізму з боку товаришів з ігор, член групи виключається, співробітник звільняється з роботи або в навчальному середовищі ігнорується однокласник. В інших випадках відхилення є більш неявним (Бердишев, 2005: 3–5). Наприклад, деякі прояви забобонів і стигматизації сформульовані в нейтральних (і навіть позитивних) термінах. Випадки, коли осіб уникають або ігнорують, часто невловимі, а іноді важко зрозуміти, чи означає критика доброзичливий конструктивний зворотний зв'язок або ознаку соціальної

девальвації й зниженого визнання. Однак у всіх випадках потенційні можливості такого досвіду полягають у загрозі, яку вони становлять для почуття особистості, які інші бажають взяти та включити їх у між-особистісні стосунки й соціальні групи (MacDonald, 2005: 202–223). Отже, можемо стверджувати, що, всі негативні міжособистісні події можуть знизити сприйнятту індивідам відносну цінність – ступінь, у якому вони вважають, що інші цінують відносини з ними.

Універсального визначення цього поняття не існує, однак поширена думка, що остракізм є підкатегорією агресивної поведінки, що характеризується трьома мінімальними критеріями:

- ворожий намір;
- дисбаланс влади;
- повторення протягом деякого часу (Parigi, 2014: 53–71).

Отже, знуцання можуть бути визначені як діяльність повторюваної агресивної поведінки, спрямованої на заподіяння шкоди індивіду, розумово й емоційно. Визначають такі фактори ризику та наслідки переживання особистістю, досліджуваного нами явища: депресія й розлад особистості, а також швидке зростання гнівного настрою та застосування сили, пристрась до агресивної поведінки, сплутування дій інших як ворожий намір, турбота збереження власних інтересів і нав'язливі ідеї участі в жорстоких діях; така характеристика остракізаторів не має вікових рамок, але загалом ми можемо спостерігати це явище в середніх освітніх закладах (Baumeister, 2006: 589–604).

Норвезький дослідник Д. Олвеус, стверджує, що знуцання відбуваються, коли людина «неодноразово протягом деякого проміжку часу піддається негативним діям із боку одного або групи індивідів», указуючи на не випадкову природу цього явища. Індивідуальний, одноразовий прояв соціальної ізоляції зазвичай характеризується тим, що особа поводить певним чином, щоб отримати владу над іншим індивідом або певною соціальною групою.

Також деякі вчені діляться дослідженнями, які вказують на психологічну силу й високий соціальний статус, так званих остракізаторів. Водночас ними можуть переслідуватись емоційно стурбовані й соціально маргіналізовані цілі (Patti, 2005: 21–26). Соціальна група часто може пропагувати дії лідера, метою яких часто бувають знуцання, розваги, насмішки, та брати в них участь.

Остракізм можна розглядати як окреме соціальне явище, за допомогою котрого особистість, часто приховує свою неспроможність

за допомогою агресії, спрямованої на іншого індивіда. Це, можна розглядати, як жорстоке поводження з боку індивіда або соціальної групи, яка отримує задоволення від заподіяння неприємних відчуттів, дискомфорту іншим. Особистість, що стала жертвою досліджуваного поняття, схильна відчувати сором і невпевненість у собі й вважає за краще не повідомляти про знущання та приниження (Hardin, 2001: 3–21).

Соціальна ізоляція має свої певні закономірності, такі як вікові, гендерні та психологічні. За ними стоїть більшою мірою дисбаланс влади, при якій один індивід підпорядковується іншому, різними способами й тривалий час. Особливості визначаються низкою вітчизняних і зарубіжних досліджень. Серед них можна виокремити:

- ✓ по-перше, асиметричність цього процесу: з одного боку, – остракізатор, що є психологічною силою, з іншого – потерпілий, який гостро потребує підтримки й допомоги третіх осіб;

- ✓ по-друге, негативний вплив на особистісну впевненість індивіда і, як наслідок проблеми успіху – погіршення психофізичного стану особи, утрата власної гідності й самоповаги (Parigi, 2014: 53–71);

- ✓ по-третє, часто це здійснюється навмисно, аби зайняти лідерську соціальну позицію;

- ✓ по-четверте, це груповий процес, у якому беруть участь не лише остракізатор та остракіз, а й також група, у якій відбувається процес відсторонення.

Тривала агресія, спрямована на одних і тих самих особистостей, створює міжособистісні стійкі відносини, у яких додається віктимізація. Ця форма агресії найбільш характерна для молодшого й середнього шкільного віку. При переході з початкової школи в середню існує тенденція до послаблення, але в деяких – це стійка риса особистості, із віком змінюються лише форми її прояву. Наприклад, емоційне насильство, яке викликає в жертви емоційну напругу, знижує самооцінку. Приниження відбувається шляхом образи індивідуальних рис особистості й інтонування її в цілому (Pickett, 2005: 21–26).

Багато факторів можуть сприяти виникненню соціальної ізоляції, деякі з яких взаємодіють один з одним і можуть їх підсилювати. Майже всі ці чинники обертаються навколо питання про те, як вони впливають на здатність індивіда брати участь у житті суспільства. Причина такого підходу полягає в тому, що така взаємодія є обов'язковою передумовою для встановлення соціальних контактів. Розрізняють екзогенні чинники (у сенсі приналежності до групи соці-

ального ризику) й ендogenous фактори, які належать до структури особистості індивіда (Nicholson, 2012: 147–152).

Загальним для всіх ендogenous показників є той факт, що вони все більше зміцнюються в міру того, як сприймається відторгнення особою, оскільки здатність до релятивізації та адекватної оцінки власного досвіду й зовнішніх подій відсутні саме через недостатність соціальних контактів. Це створює небезпеку того, що неприйнята особистість маневруватиме через своє викривлене сприйняття в ситуації, коли вихід з ізоляції за допомогою її власних можливостей практично неможливий (Parigi, 2014: 53–71). Ізольований індивід розвиває автономне, герметичне уявлення про себе, що не пов'язане із соціальною реальністю й може привести до дій і поведінки, які певною мірою стають незалежними від соціального зворотного зв'язку: нормальний зворотний контакт, у якому власні дії вимірюються реакціями навколишнього середовища та, за необхідності, коригуються або не коригуються, порушуються у важких випадках соціальної ізоляції (Leary, 2003: 401–418). Це також стосується структур особистості, які виглядають як протилежність того, що зазвичай називають соціальними навичками та впевненістю у власних силах. Індивіди з адекватними психологічними захисними механізмами відрізняються тим, що вони розробляють конкретні вимоги щодо їхніх соціальних потреб, щоб бути в змозі сформулювати ці вимоги відкрито.

Одним з ендogenous факторів є негативне Я-зображення. Відсутність почуття власної гідності змушує індивіда сумніватися в тому, що інші можуть сприймати їх як цінну, приємну чи іншим чином позитивну особу. Отже, чекаючи неминучих відхилень, вони навіть не намагаються підтвердити свої негативні оцінки за допомогою практичного досвіду (MacDonald, 2005: 202–223).

Недоречне узагальнення конкретного соціального досвіду як ще один ендogenous чинник, що впливає на соціальне неприйняття індивіда, характеризується, відсутністю соціального досвіду. Це означає, що окремі індивідууми переоцінюють індивідуальні, випадково виникаючі негативні події у своїй спільності. Крім того, існує тенденція ігнорувати конкретні обставини реальної ізолюваною ситуації й замінювати їх тим, що зазвичай не вписується в суспільні норми (MacDonald, 2005: 202–223).

Селективне негативне сприйняття пояснює те, що соціально ізолювані особи розвивають моделі сприйняття, які все частіше обро-

бляють негативні переживання, систематично пригнічуючи позитивні події. Отже, суб'єктивний досвід власної ролі в соціальному середовищі – це серія невдач і відмов. Страх невдачі та загальне очікування лиха призводять до посиленого відходу від соціальних зв'язків (Buckley, 2004: 14–28).

Конкретні шаблони атрибуції впливають на те, що часто неприйнятні соціумом або конкретним індивідом особистості схильні розробляти (псевдо) пояснення своєї ізоляції, спільна риса якої полягає в тому, що незадовільний і хворобливий соціальний досвід завжди пояснюється негативними якостями особи (внутрішня атрибуція), такими як відсутність привабливості або доброти. Отже, індивід, який відчуває себе знехтуваним і відкинутим суспільством, дає соціальній групі аргументи на користь того, чому «правильно» сигналізувати про відштовхування й відхилення. Ідея про те, що причини невдачі соціальної взаємодії можуть також лежати в протилежних або ситуаційних обставинах (зовнішня атрибуція), часто не передається хронічно ізольованому індивіду.

Ігнорування індивіда з часом може призводити до жахливих наслідків психоемоційних порушень, відсторонень особистості від соціуму, вибору бути вигнанцем, задля уникнення неприємних відчуттів (Eisenberger, 2003: 290–292).

Спираючись на мультимотивну теорію, можемо стверджувати, що після переживання явища остракізму особи майже завжди більш-менш одночасно відчувають три набори мотивів, які можуть сприяти конкуруючій поведінці (див. рис. 5).

Перший пов'язаний із підвищеним бажанням соціальних зв'язків – у багатьох випадках з об'єктом, яким вони не були прийнятні, але часто й з іншими, котрі можуть забезпечити приналежність і підтримку (Parigi, 2014: 53–71). Дії особистості часто направлені відповідно до їхнього прагнення домогтися цілі, але навіть відсутність схвалення може викликати соціально спрямовані мотиви.

Другий набір мотивів уключає гнівні, асоціальні спонукання захищати себе або заподіювати шкоду особі, групі, із якої її витіснено.

Соціально не прийнятні особистості, часто відчувають злість й іноді діють відповідно до своїх агресивних намірів. Третя група – це особи, які пережили явище соціального відторгнення і є вмотивованими на уникнення повторення подібної ситуації. У результаті

вони можуть вийти із соціального контакту не лише з тими, ким не були прийняті, але іноді й із тими, у чиєму схваленні сумніваються (Baumeister, 2006: 589–604).

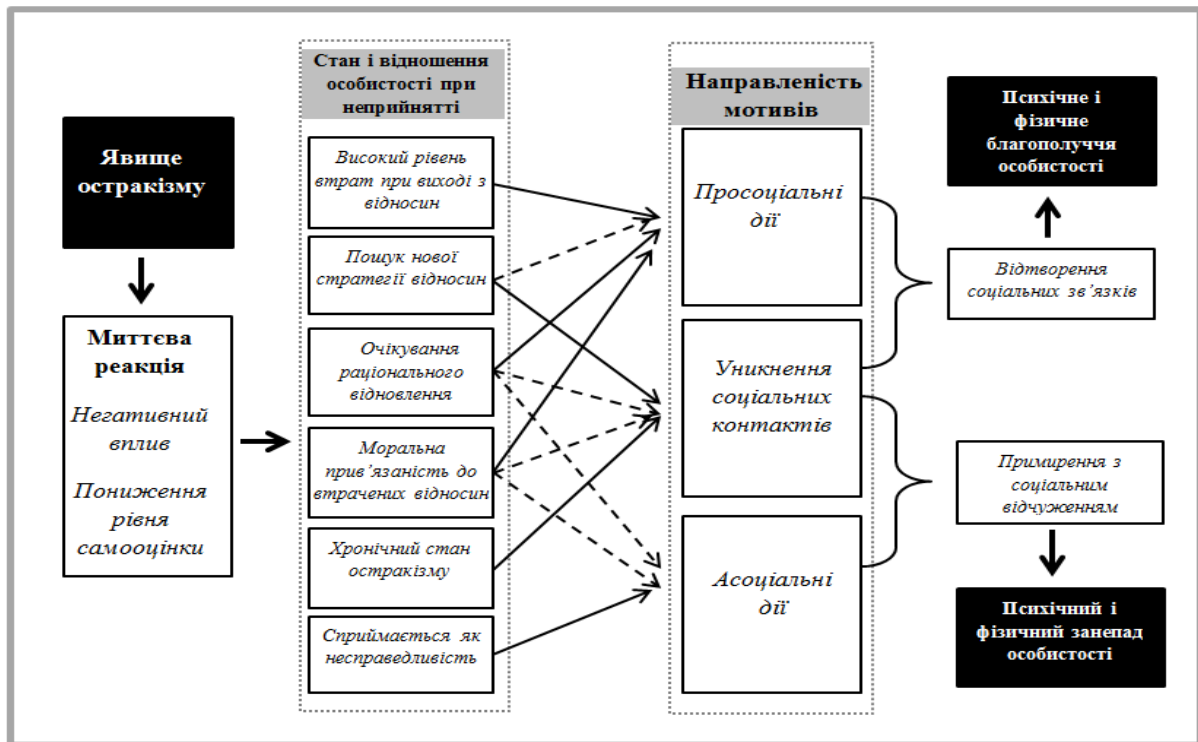

Рис. 5. Рефлексивні реакція особистості на остракізм (мультимотивна теорія)

Остракізм може пояснюватися як однозначне відхилення й трактуватися як утрата особою почуття соціальної приналежності (Parigi, 2014: 53–71). Якщо самотність – це тимчасове відчуття відірваності від суспільства, то соціальна ізоляція – тотальне відторгнення й несумісність свого «Я» із соціумом. Відхилення може спостерігатися в індивідів будь-якого віку, для кожного з яких характерні свої симптоми ізоляції (Hardin, 2001: 3–21).

✓ Тут же важливо розмежувати об’єктивну й суб’єктивну неприналежність до групи (Twenge, 2001: 1058–1069). Перше – це фактична відсутність соціальних зв’язків, на які особистість іде добровільно (у разі відлюдництва, чернецтва або ескапізму). Також простежено примусову ізоляцію (у разі одиночного тюремного ув’язнення). Але нас цікавить суб’єктивна соціальна ізоляція – гострий внутрішній недолік у взаємодії з іншими. У цьому випадку індивід може бути об’єктивно пов’язаний із навколишнім оточенням, але не виконувати жодної соціальної ролі в цій групі. Спочатку вважалося, що соціальне

неприйняття може бути наслідком особливостей расової приналежності, імміграції або політичних чинників. Але пізніше з'ясувалося, що існування суспільства в цілому призводить до випадків соціальної неприналежності конкретних індивідів, без передумов вищезазначених чинників (Downey, 2004: 668–773).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Трансцендентальні поняття людського буття спираються на низку практичних фундаментальних постулатів існування індивідів: ситуаційність, свідомість, мовність, дійсність або трансцендентальна фактичність, форма можливості (трансцендентальна потенційність), просторовість (трансцендентальна локальність); скінченна незворотність, або невідшкодуваність (трансцендентальна темпоральність).

Важливими для нашого вивчення є категорії фундаментальної ситуації: спільність з іншими (трансцендентальна соціальність) – апріорна соціальна належність індивіда до передумов кожної окремої особистості. Самотність (трансцендентальна індивідуальність), що передбачає стосунок конститутивної самотності як фундаментальної риси особистісного світу в її ставленні до спільності в практично-психологічному сенсі індивідуальності. І тілесність, яка вказує, що всі наші орієнтування, дії й звершення тілесно зумовлені, опосередковані та підтримані; які безпосередньо піддаються деформації при соціальній ізоляції індивідів.

Тобто остракізм на глибинному когнітивно-емоційному рівні впливає на фактичну фундаментальну ситуацію особистості, порушуючи задоволення основних рис трансцендентальних понять життєвої форми.

Остракізм належить до акту ігнорування й виключення індивідів. Він відрізняється від соціальної ізоляції тим, що зазвичай вимагає ігнорування або відсутності уваги на додаток до відірваності від соціуму. Відрізняється від явних актів неприйняття та залякування, тому що, замість поєднання відчуження зі словесним, фізичним насильством, має на увазі відсутність або незначну увагу до особистості або групи.

Сприятливі виникненню соціального неприйняття та неприналежності особистості до групи можуть багато факторів. Розрізняють екзогенні чинники (у сенсі приналежності до групи соціального ризику) й ендогенні, які належать до структури особистості індивіда.

Загальним для всіх ендогенних показників є той факт, що вони все більше зміцнюються в міру того, як сприймається відторгнення

особою, оскільки здатність до релятивізації й адекватної оцінки власного досвіду та зовнішніх подій відсутні саме через недостатність соціальних контактів. Одним з ендогенних факторів є негативне Я-зображення. Також недоречно узагальнення конкретного соціального досвіду, селективне негативне сприйняття світу й конкретні шаблони атрибуції.

Усвідомлення особою акту неприйняття її іншими стає причиною виникнення одного з трьох типів мотивів: підвищене бажання соціальних зв'язків – соціально спрямовані мотиви, гнівні, асоціальні спонукання – злість, дія відповідно до агресивних намірів, уникнення повторного виключення – відхід від соціальних контактів.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в більш розгорнутому вивченні поняття остракізму і його впливу на інші фундаментальні категорії життєвої форми, а також дослідженні індивідуальних рис особистості, які впливають на можливість виходу індивіда, котрий є відстороненим, з соціальної ізоляції.

Література

1. Бердишев, І. С. (2005). Ліки проти ненависті. *Перше вересня*, 18, 3–5.
2. Жаров, С. Н. (2007). *Трансцендентне в онтологічних структурах філософії і науки*. (Автореф. дис. ... д-ра філос. наук), 40 с.
3. Кувшинова, А. О. (2009). *Люди і час: конфлікт поколінь в дзеркалі соціальної злагоди*. Тюмень: Друкарник, 319 с.
4. Лаврухіна, І. М. (2009). Ідея трансцендентного: концептуальні версії в культурі. (Автореф. дис. ... д-ра філос. наук), 42 с.
5. Попова, Є. І. (2014). Специфіка жорстокого поводження з дітьми в шкільному середовищі. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*, 6, 106–110.
6. Разі, Д. Н. (2009). Телеологічний принцип в науці (трансцендентальний підхід). (Автореф. дис. ... д-ра філос. наук), 32 с.
7. Римський, В. П. (2008). *Наука і філософія: класичні, некласичні і постнекласичні парадигми*. Білгород: ІСЦ «ПОЛІТЕРРА», 451 с.
8. Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Ciarocco, N. L., Twenge, J. M. (2006). Social exclusion impairs self-regulation. *J. Personal. Soc. Psychol.*, 88, 589–604.
9. Buckley, K. E., Winkel, R. E., Leary, M. R. (2004). Reactions to acceptance and rejection: Effects of level and sequence of relational evaluation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 14–28.
10. Downey, G., Mougios, V., Ayduk, O., London, B., Shoda, Y. (2004). Rejection sensitivity and the defensive motivational system: insights from the startle response to rejection cues. *Psychol. Sci.*, 15, 668–773.
11. Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D., & Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290–292.

12. Hardin, C. D., Conley, T. D. (2001). A relational approach to cognition: Shared experience and relationship affirmation in social cognition. *Cognitive social psychology*, 203, 3–21.

13. Leary, M. R., MacDonald, G. (2003). Individual differences in self-esteem: a review and theoretical integration. *Guilford Press*, 105, 401–418.

14. MacDonald G., Leary, M. R. (2005). Why does social exclusion hurt? The relationship between social and physical pain. *Psychol. Bull*, 131, 202–223.

15. Nicholson, R. A. (2012). Review of social isolation: an important but underassessed condition in older adults. *Prim Prev*, 33, 137–152.

16. Paolo Parigi and Warner Henson II. (2014). Social Isolation in America. *Rev. Sociol*, 40, 53–71.

17. Patti M. Joseph B. (2016). Media Effects: Theory and Research. *Rev. Psychol*, 67, 315–388.

18. Pickett, C. L., Gardner, W. L. (2005). The social monitoring system: enhanced sensitivity to social clues as an adaptive response to social exclusion. *Personal. Soc. Psychol*, 45, 21–26.

19. Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M., Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: effects of social exclusion on aggressive behavior. *Personal. Soc. Psychol*, 81, 1058–1069.

References

1. Berdyshev, I. S. (2005). *Liky proty nenavysti. [Drugs against hatred]*. First of September, 18, 3–5 [in Ukrainian].

2. Zharov, S. N. (2007). *Transtsendentne v ontolohichnykh strukturakh filosofiyi i nauky. [Transcendent in the ontological structures of philosophy and science.]* author's abstract dis for the sciences. degree doc. Philosophy Sciences 40 p. [in Russian].

3. Kuvshinova, A. O. (2009). *Lyudy i chas: konflikt pokolenitsy v dzerkali sotsial'noyi zlahody. [People and time: the conflict is rampant in the mirror of social harmony]*. Tyumen: The printing press. 319 p. [in Ukrainian].

4. Lavrukhina, I. M. (2009). *Ideya transtsendentnoho: kontseptual'ni versiyi v kul'turi. [The idea of transcendental: conceptual versions in culture.]* author's abstract dis for the sciences. degree doc. Philosophy Sciences, 42 p. [in Russian].

5. Popova, Ye. I. (2014). *Spetsyfika zhorstokoho povodzhennya z dit'my v shkil'nomu seredovyshchi. [Specificity of ill-treatment of children in the school environment.]* Scientific and methodical electronic journal «Concept», 6, 106–110 [in Ukrainian].

6. Raza, D. N. (2009). *Teleolohichnyy pryntsyp v nautsi (transtsendental'nyy pidkhid). [The teleological principle in science (transcendental approach).]* author's abstract dis for the sciences. degree doc. Philosophy Sciences, 32 p. [in Russian].

7. Roman, V. P. (2008). *Nauka i filosofiya: klasychni, neklasychni i postneklasychni paradyhmy. [Science and philosophy: classical, non-classical and post-classical paradigms.]* Belgorod: CPI «POLITERRA», 451 p. [in Russian].

8. Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Ciarocco, N. L., Twenge, J. M. (2006). Social exclusion impairs self-regulation. *J. Personal. Soc. Psychol*, 88, 589–604 [in English].
9. Buckley, K. E., Winkel, R. E., Leary, M. R. (2004). Reactions to acceptance and rejection: Effects of level and sequence of relational evaluation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 14–28 [in English].
10. Downey, G., Mougios, V., Ayduk, O., London, B., Shoda, Y. (2004). Rejection sensitivity and the defensive motivational system: insights from the startle response to rejection cues. *Psychol. Sci*, 15, 668–773 [in English].
11. Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D., & Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290–292 [in USA].
12. Hardin, C. D., Conley, T. D. (2001). A relational approach to cognition: Shared experience and relationship affirmation in social cognition. *Cognitive social psychology*, 203, 3–21 [in English].
13. Leary, M. R., MacDonald, G. (2003). Individual differences in self-esteem: A review and theoretical integration. *Guilford Press*, 105, 401–418 [in English].
14. MacDonald, G., Leary, M. R. (2005). Why does social exclusion hurt? The relationship between social and physical pain. *Psychol. Bull*, 131, 202–223 [in English].
15. Nicholson, R. A. (2012). Review of social isolation: an important but underassessed condition in older adults. *Prim Prev*, 33, 137–152 [in USA].
16. Paolo Parigi and Warner Henson II. (2014). Social Isolation in America. *Rev. Sociol*, 40, 53–71 [in USA].
17. Patti, M., Joseph, B. (2016). Media Effects: Theory and Research. *Rev. Psychol*, 67, 315–388 [in USA].
18. Pickett, C. L., Gardner, W. L. (2005). The social monitoring system: enhanced sensitivity to social clues as an adaptive response to social exclusion. *Personal. Soc. Psychol*, 45, 21–26 [in USA].
19. Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M., Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: effects of social exclusion on aggressive behavior. *Personal. Soc. Psychol*, 81, 1058–1069 [in USA].

Received: 05.08.2019

Accepted: 13.09.2019

ОПТИМІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МОБІЛІЗОВАНИХ ОСІБ ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Нікітенко Ганна

Херсонський державний університет, м. Херсон, Україна
ann.mail25@gmail.com

У статті представлено результати апробації авторської програми соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби з використанням стратегій ресурсного підходу (розвиток психологічної стійкості, підвищення рівня саморегуляції, формування мотиваційно-інструментальних ресурсів). За допомогою Т-критерію Вілкоксона встановлено, що за блоком «розвиток психологічної стійкості» підвищився рівень життєстійкості, залученості, уміння отримувати задоволення від власної діяльності; удалося посилити позитивне ставлення до невизначеності та складних завдань. За блоком «підвищення рівня саморегуляції» вдалося посилити прийняття готовності до ризику; знизити рівень позитивного ставлення до негативних ситуацій; знизити рівень соціорефлексії, рівень асоціальних стратегій подолання стресу (рівень агресивних дій). За блоком «формування мотиваційно-інструментальних ресурсів» підвищився загальний рівень прийняття невизначеності; удалося посилити відчуття спроможності керувати власною вдачею; підвищився пошук соціальної підтримки для вирішення стресових ситуацій, при цьому знизився рівень упевненості в собі, прагнення уникати стресових ситуацій, знизився рівень використання маніпуляцій, жорстокості, цинічності, агресивних дій, тиску, відмови від пошуку альтернативних шляхів виходу зі складних ситуацій. Підвищився рівень використання конструктивних стратегій у стресовій ситуації.

Підтверджено ефективність авторської програми соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби.

Ключові слова: психологічна готовність, мобілізовані військовослужбовців, соціально-психологічний тренінг, оптимізація психологічної готовності, стратегії оптимізації.

Nikitenko Hanna. Program Approbation of Psychological Readiness Optimization of Mobilized Persons for Military Service. The article represents the results of the author's program approbation of social and psychological readiness optimization of mobilized persons for military service using the resource approach strategies (development of psychological sustainability, increase of self-regulation level, formation of motivational and instrumental resources). It was established with

the help of Wilcoxon *T*-test that the «development of psychological sustainability» unit showed the increase of life sustainability level, involvement, the ability to enjoy own activity; we succeeded in reinforcement of positive attitude towards uncertainty and complex tasks. «Increase of self-regulation level» unit showed strengthening of willingness acceptance to take risks; reducing the level of positive attitude to negative situations; reducing the level of socio reflection, the level of asocial strategies to overcome stress (the aggressive actions level). The unit «formation of motivational and instrumental resources» showed increase of general level of uncertainty acceptance; we succeeded in strengthening of ability feeling to control one's own temper; increased the search of social support for solving stressful situations, herewith decreased the level of self-confidence, intention to avoid stressful situations, decreased the level of use of manipulations, cruelty, cynicism, aggressive actions, pressure, refusal to find alternative ways out of difficult situations. The stressful situation constructive strategies usage level increased. The effectiveness of the author's program of social and psychological training on optimization of psychological readiness of mobilized persons for military service was confirmed.

Key words: psychological readiness, mobilized servicemen, social and psychological training, psychological readiness optimization, optimization strategies.

Никитенко Анна. Апробация программы по оптимизации психологической готовности к воинской службе. В статье представляются результаты апробации авторской программы социально-психологического тренинга по оптимизации психологической готовности мобилизованных лиц к военной службе с использованием стратегий ресурсного подхода (развитие психологической устойчивости, повышение уровня саморегуляции, формирование мотивационно-инструментальных ресурсов). При помощи *T*-критерия Вилкоксона установлено, что по блоку «развитие психологической устойчивости» повысился уровень жизнестойкости, вовлеченности, умения получать удовольствие от собственной деятельности; удалось усилить положительное отношение к неопределенности и к сложным задачам. По блоку «повышение уровня саморегуляции» усилилось принятие готовности к риску; снизился уровень положительного отношения к негативным ситуациям, уровень социорефлексии, а также асоциальных стратегий преодоления стресса (уровень агрессивных действий). По блоку «формирование мотивационно-инструментальных ресурсов» повысился общий уровень принятия неопределенности; усилилось ощущение чувства контроля; повысился поиск социальной поддержки для решения стрессовых ситуаций, при этом снизилась уверенность в себе, стремление избегать стрессовых ситуаций, снизился уровень использования манипуляций, жестокости, циничности, агрессивных действий, давления, отказа от поиска альтернативных путей выхода из сложных ситуаций. Повысился уровень использования конструктивных стратегий в стрессовой ситуации.

Подтверждается эффективность авторской программы социально-психологического тренинга по оптимизации психологической готовности мобилизованных лиц к военной службе.

Ключевые слова: психологическая готовность, мобилизованные военно-служащие, социально-психологический тренинг, оптимизации психологической готовности, стратегии оптимизации.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання формування психологічної готовності саме мобілізованих осіб до військової служби, незважаючи на його актуальність та практичну значущість, є недостатньо розробленими та не були предметом спеціальних психологічних досліджень. До сьогодні не визначено структури та критеріїв сформованості психологічної готовності. Крім того, проблему формування психологічної готовності мобілізованих до ведення бойових дій доречно розглядати ще й із позиції того, що мобілізовані військовослужбовці несподівано для себе можуть опинитися в реальних бойових умовах, маючи дуже різний досвід військової служби. Зазначені особливості військової діяльності зумовлюють необхідність приділення особливої уваги пошуку стратегій оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової діяльності. Подібну оптимізацію можна вважати необхідною умовою успішного виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань, пов'язаних із ризиком для життя й здоров'я.

Отже, проблема оптимізації психологічної готовності особистості до військової служби набуває особливої актуальності та соціальної значущості. Тому існує потреба у створенні програм профілактичної спрямованості, що спрямовані на оптимізацію психологічної готовності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням психологічної готовності до діяльності займалися В. Барко, В. Бодров, В. Варваров, О. Глоточкін, П. Горностай, О. Добрянський, М. Дьяченко, Ю. Забродін, І. Ковальська, Л. Кондрашова, П. Корчемний, Л. Кузнецов, В. Мірошніченко, І. Окуленко, Л. Сердюк, М. Феденко та ін. Незважаючи на те, що на сьогодні психологічна готовність особистості до діяльності активно досліджується, однак наразі відсутнє стале уявлення про цей психологічний феномен, його структуру, механізми функціонування.

Дослідженням особливостей психологічної готовності військовослужбовців з урахуванням специфіки їхньої діяльності займалися Я. Бондаренко, В. Варваров, С. Злепко, О. Колесніченко, В. Крайнюк, Л. Матохнюк, С. Мул, В. Осьодло, О. Пасько, І. Платонов, Н. Сторожук, О. Тімченко, М. Томчук, В. Тробюк, В. Хіміч та ін. Водночас,

що стосується психологічної готовності до військової служби військовослужбовців мобілізованого резерву, то, незважаючи на певний інтерес О. Самойленко до неї, вона залишається ще недостатньо теоретично та методично розробленою (Самойленко, 2017).

У формуванні психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби важливу роль відіграє вдосконалення особистісних складників психологічної готовності, а саме: формування морально-професійних якостей військовослужбовців, які потрібні для професійної військової діяльності; формування свідомої регуляції поведінки, контроль емоцій і вміння швидкої мобілізації всіх своїх ресурсів задля ефективного виконання професійних завдань службово-бойової діяльності; розвиток навичок справлятися із дією стрес-факторів; формування адекватного саморозуміння та самоусвідомлення себе як військовослужбовця; формування комунікативних здібностей, позитивне ставлення до професійної діяльності військовослужбовця; прагнення до саморозвитку й самореалізації (Нікітенко, 2019).

Оптимізація психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби полягає у створенні таких умов для виконання діяльності, за яких особистість може максимальною мірою за мінімальних затрат фізичних і психологічних зусиль задовольнити свої потреби. Це процес знаходження найкращого або оптимального рішення будь-якої задачі, складної стресової ситуації, досягнення найкращого результату в цих умовах за мінімальних затрат часу й зусиль особистості. Тобто психолог повинен надати військовослужбовцям максимум знань, умінь, навичок, інформації, що сприятиме формуванню їхньої психологічної готовності, а військовослужбовець має засвоїти цей зміст настільки, наскільки спроможний, не слід прагнути до максимального рівня засвоєння знань. Система мінімаксу є оптимальною для реалізації індивідуального підходу, оскільки вона є такою, що сама себе регулює. Дехто може обмежитися мінімальним змістом, а той, кому треба, важливе та цінне візьме по максимуму. Усі інші розміщуються в проміжку між цими двома рівнями відповідно до своїх здібностей і можливостей. Це дає змогу сформуванню у військовослужбовців установку на досягнення успіху, а не уникнення невдачі, що більш важливо для розвитку мотиваційної сфери особистості військового.

Саме соціально-психологічний тренінг є методом активного навчання сьогодення, результат якого досягається завдяки власній

активній роботі його учасників, значно ефективніше вирішуються питання формування суб'єктності та розвитку особистості, успішно формуються комунікативні навички. Це дає змогу учасникам переглянути сформовані раніше стереотипи й розв'язати свої проблеми. Соціально-психологічний тренінг допомагає доповнити навички та знання учасників і перевірити їхнє ставлення, ідеї, поведінку з метою зміни та оновлення (Вачков, 2004).

Під час конструювання програми соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби ми враховували теоретичні напрацювання І. Вачкова, С. Макшанова, В. Нікандрова, Н. Пенькової, Л. Петровської, Є. Потапчука й ін.

У процесі соціалізації людина навчається конструктивно використовувати особистісні ресурси, регулювати затрати фізичної та психічної енергії, віднаходити джерела відновлення сил, а під час військової служби це є життєво необхідним. Тому «теорія збереження ресурсів» (Н. Є. Водоп'янова, Є. С. Старченкова, С. Хобфолл) стає значимою в рамках концептуального поля завдань програми. Згідно з цією теорією, кожна людина наділена великою кількістю зовнішніх і внутрішніх ресурсів (Водоп'янова, 2018; Hobfoll, 2011). Очевидно те, що серед завдань психопрофілактичної програми значне місце відведено розвитку та активізації ресурсів, стимулюванню потенційних можливостей для успішного виконання службово-бойових завдань і розвитку високого рівня психологічної готовності до військової діяльності.

Також для побудови тренінгової програми взято концепцію метаресурсів Д. Леонтьєва, у якій автор зазначає, що психологічні особистісні ресурси складаються з психологічних ресурсів стійкості, психологічних ресурсів саморегуляції, мотиваційних ресурсів й інструментальних (до них відносять здібності, вивчені (придбані) інструментальні навички та компетенції, а також стереотипні тактики реагування на ті чи інші ситуації) (Леонтьєв, 2016).

Мета статті – представлення результатів апробації авторської програми соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби з використанням стратегій ресурсного підходу.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У процесі роботи над розробкою авторської

програми соціально-психологічного тренінгу ми виходили з того, що тренінг є багатофункціональним методом цілеспрямованих змін психологічних феноменів людини в групі. Мета програми – оптимізація психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби з використанням різних стратегій впливу ресурсного підходу.

Під час розробки авторської програми соціально-психологічного тренінгу щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби ми спиралися на принципи ресурсного підходу та стратегії, запропоновані Д. Леонт'євим. Розглянуто ресурс особистості як життєві опори, що наявні в розпорядженні людини, та дають їй змогу адаптуватися до складних життєвих ситуацій. За основу взято класифікацію психологічних ресурсів особистості, у якій виокремлено психологічні ресурси стійкості, саморегуляції, мотиваційні ресурси та інструментальні (Леонт'єв, 2010). На основі цієї класифікації виокремлено три стратегії ресурсного підходу, що спрямовані на розвиток психологічної стійкості (до них відносять ціннісно-сміслові ресурси, наявність яких дає суб'єктові відчуття опори й впевненості в собі, стійку самооцінку та внутрішнє право на активність і прийняття рішень), підвищення рівня саморегуляції (стратегії саморегуляції, гнучкість поведінки) та формування мотиваційно-інструментальних ресурсів (у третій стратегії поєднали розвиток мотиваційних та інструментальних ресурсів, а саме: прагнення до саморозвитку й самореалізації, формування позитивного ставлення до служби, формування готовності долати труднощі на шляху до власної мети, зміну стереотипних тактик реагування).

Ми спиралися на те, що особистісні ресурси мають надавати військовослужбовцям відчуття опори та впевненості в собі, у власних силах, підвищувати рівень життєстійкості, надавати надійний захист від несприятливих обставин життя, сприяти усвідомленню власної моделі поведінки та розвитку необхідних навичок саморегуляції. Також для подолання стресових ситуацій, складних життєвих обставин дуже важливе формування позитивних життєвих цілей, шляхів їх реалізації й подолання перешкод, прагнення до саморозвитку, урахування власні здібності, індивідуальні особливості, придбані компетенції. На нашу думку, ці стратегії сприятимуть створенню таких умов, за яких мобілізовані особи можуть максимально за мінімальних затрат фізичних і психологічних зусиль покращити рівень сформованості їхньої психологічної готовності до військової служби.

До основних змінних групи ресурсів психологічної стійкості Д. Леонт'єв відносить задоволеність та осмисленість життям. Основними змінними ресурсів саморегуляції є толерантність до невизначеності, схильність до ризику, рефлексія. А ось оптимізм і життєстійкість, як зазначає автор, можемо віднести до обох груп ресурсів. Основною змінною мотиваційних ресурсів є внутрішня мотиваційна орієнтація, а інструментальними ресурсами – здібності, стереотипні тактики реагування на ті чи інші ситуації (Леонт'єв, 2016).

Нами виокремлено три стратегії ресурсного підходу для оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби, тому запропонована програма складається з трьох блоків, як от розвиток психологічної стійкості, підвищення рівня саморегуляції, формування мотиваційно-інструментальних ресурсів. Кожен блок передбачає п'ять занять по дві години кожне. Перший блок тренінгової програми відповідає першій стратегії. Він спрямований на формування психологічних ресурсів стійкості військовослужбовців. Завданням цього блоку є формування позитивного настрою групи, готовності до роботи; формування та розвиток психологічної стійкості, відчуття внутрішньої опори, життєстійкості, упевненості в собі, у власних силах; пошук і конкретизація власних ресурсів із метою їх подальшої мобілізації задля ефективного виконання професійних завдань службово-бойової діяльності; формування ціннісно-смыслових ресурсів; формування сприятливого клімату в колективі, підвищення згуртованості, формування відчуття приналежності, опори на товаришів по службі. Другий блок тренінгової програми відповідає другій стратегії. Він спрямований на розвиток саморегуляції мобілізованих осіб. Завдання цього блоку полягали в такому: створення сприятливої атмосфери в групі; знайомство з техніками саморегуляції, розвиток навичок саморегуляції та самовладання; стабілізація емоційного стану, зниження рівня емоційної напруги; усвідомлення власної моделі поведінки при прояві різних емоцій; формування конструктивної моделі поведінки в конфліктних ситуаціях. Третій блок відповідає третій стратегії – формування мотиваційно-інструментальних ресурсів. Тому мета третього блоку полягає у формуванні позитивного ставлення до військової служби, розвиткові прагнення до саморозвитку та самореалізації в професійній сфері, формування позитивних життєвих цілей, шляхів їх реалізації й подолання перешкод. Завданням є формування внутрішнього прийняття служби; розгляд причин і

шляхів підвищення інтересу до військової служби; підвищення самовпевненості військовослужбовців; формування готовності долати труднощі на шляху до власної мети; підвищення мотивації до освоєння нового та власного розвитку.

Оптимальна кількість учасників – 8–10 осіб (розмір групи не повинен перевищувати 12 осіб). При більшій кількості учасників групи втрачається ефект особистої участі, при меншій – знижується діапазон думок та емоційний «драйв», що знижує ефективність групової роботи.

Задля виявлення ефективності запропонованих нами стратегій оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби нами використано такі психодіагностичні методики, як «Шкала оцінки вираженості й спрямованості рефлексії» М. Гранта у модифікації А. Карпова, «Шкала толерантності до невизначеності» Д. МакЛейна в адаптації Є. Осіна, «Тест життєстійкості» С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва та О. Рассказової, опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла в адаптації Н. Водоп'янової й О. Старченкової.

Дослідження проводили з мобілізованими військовослужбовцями. Сформовано три групи військовослужбовців окремо для кожного блоку тренінгової програми (блоку розвитку психологічної стійкості, підвищення рівня саморегуляції та формування мотиваційно-інструментальних ресурсів) із метою уникнення викривлення результатів, накладання досвіду з минулих занять, попередніх блоків. Перша група складалась із 10 осіб, друга – із восьми та третя – із дев'яти, віком 20–29 років. Дослідження проводили на базі Херсонської зенітно-ракетної частини А 1836. Проведено діагностику «до» тренінгових занять та «після». Для перевірки припущень щодо застосування запропонованих стратегій ресурсного підходу, чи сприятимуть вони оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби й покращать рівень сформованості психологічної готовності, порівняно результати проведених діагностик «до» та «після» завершення тренінгової програми за допомогою Т-критерію Вілкоксона.

Спочатку нами вивчено отримані результати першого блоку тренінгової програми «Розвиток психологічної стійкості». Установлено позитивні зрушення за показниками ставлення мобілізованих осіб до складних задач ($T_{\text{емп.}} = 1,5, p \leq 0,01$), підвищення рівня толерантності до невизначеності ($T_{\text{емп.}} = 5, p \leq 0,01$), підвищення загальної

толерантності до невизначеності ($T_{\text{емп.}} = 6, p \leq 0,05$), підвищення рівня життєстійкості ($T_{\text{емп.}} = 10, p \leq 0,05$) та залученості ($T_{\text{емп.}} = 7,5, p \leq 0,05$). Результати зображено в табл. 1. Отже, за час проведення блоку «Розвиток психологічної стійкості» тренінгової програми учасники стали більше віддавати перевагу складним завданням, легше приймати невідоме, відчувати менший дискомфорт перед невизначеністю, проявляти певну відкритість при сприйнятті невідомих, складних, динамічно невизначених чи таких, що мають суперечності, стимулів, ніж раніше. А також вони змогли переглянути свої переконання про себе, про світ, про стосунки зі світом, що перешкоджатимуть виникненню внутрішньої напруги в стресових ситуаціях за рахунок уміння стійко впоратися зі стресами та сприймати їх як менш значимі. Підвищився рівень здатності мобілізованих осіб до активної участі в подіях, що відбуваються, уміння отримувати задоволення від власної діяльності, від життя, уключитися в розв'язання життєвих завдань, не звертаючи увагу на наявність стресогенних факторів і змін.

Таблиця 1

Результати за блоком тренінгової програми «Розвиток психологічної стійкості»

Психодіагностична методика, шкала	Медіана за 1 за- міром	Медіана за 2 замі- ром	Емп. знач.	Крит. знач.	Рів. знач.
	Me	Me	$T_{\text{емп.}}$	$T_{\text{крит.}}$	p
1	2	3	4	5	6
I. Шкала толерантності до невизначеності Д. МакЛейна в адаптації Є. Осіна					
Відношення до новизни	14	14	21,5	10	–
Відношення до складних задач	26,5	33	1,5	10	0,01
Відношення до невизначених ситуацій	32	33	15	10	-
Віддання переваги невизначеності	39,5	43	9	5	–
Толерантність до невизначеності	35,5	42,5	5	5	0,01
Шкала загальної толерантності до невизначеності	148,5	158,5	6	10	0,05
II. Тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтєва та О. Рассказової					
Життєстійкість	75	77,5	10	10	0,05
Залученість	32,5	37	7,5	8	0,05
Контроль	27	29,5	17,5	8	-
Прийняття ризику	12,5	13,5	13,5	5	-
III. Шкала оцінки вираженості й спрямованості рефлексії М. Гранта в модифікації А. Карпова					

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6
Саморефлексія	40	41	10	8	-
Соціорефлексія	36	39,5	12	8	-
IV. Опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченкової					
Асертивні дії	18,5	20,5	17,5	10	-
Вступ в соціальний контакт	22	23	13	8	-
Пошук соціальної підтримки	22	22	23	10	-
Обережні дії	23,5	23,5	21,5	10	-
Імпульсивні дії	16,5	18	22,5	10	-
Уникнення	16,5	16	19	10	-
Непрямі дії (маніпуляційні)	21	20	23,5	10	-
Асоціальні дії (жорстокість)	18,5	17,5	21	8	-
Агресивні дії	20,5	18	17,5	10	-
Індекс конструктивності	1,21	1,31	13	10	-

На нашу думку, підвищився рівень життєстійкості в мобілізованих осіб через те, що заняття були спрямовані на пошук та конкретизацію власних ресурсів із метою їх подальшої мобілізації задля ефективного виконання професійних завдань службово-бойової діяльності. Були вправи, направлені на розвиток здатності до швидкої мобілізації вольових зусиль і формування відчуття внутрішньої опори, упевненості у власних силах. Також проведено окреме заняття, що спрямоване на формування сприятливого клімату в колективі, підвищення згуртованості колективу, що, зі свого боку, сприяє розвиткові відчуття приналежності, відчуття підтримки від товаришів по службі, що є просто необхідним для ефективної взаємодії в колективі, для підвищення внутрішньої стійкості військовослужбовців.

Після тренінгових занять учасники стали більше віддавати перевагу складним задачам, легше приймати невідоме за рахунок підвищення власної самооцінки, віри в себе, у свої переваги, віри в те, що вони зможуть упоратися з поставленим завданням за рахунок використання вправ, що спрямовані на усвідомлення важливості внутрішнього настрою, упевненості в собі, у своїх силах. Також зверталась увага на важливість розвитку позитивного мислення. Для підвищення самооцінки виконано вправу «Колаж із достоїнств», що спрямована на усвідомлення власної гідності, сильних своїх сторін як військовослужбовця, так і особистості. Крім того, приділялась увага формуван-

ню позитивного ставлення до образу військовослужбовця, формування самоповаги до себе. Усе це сприяло підвищенню самооцінки та покращенню ставлення до складних задач.

У зв'язку з тим, що мобілізовані військовослужбовці стали краще ставитися (більш позитивно) до складних задач, підвищився рівень життєстійкості, то, відповідно, і підвищився рівень толерантності до невизначеності. Тобто незрозумілі події стали викликати дещо менший дискомфорт і відчуття, що вони не зможуть з ними впоратися.

На нашу думку, рівень залученості після тренінгових занять першого блоку підвищився за рахунок активної зацікавленості результатами, підвищення рівня позитивного мислення військовослужбовців, формування позитивного ставлення до військової служби, позитивної самооцінки як військовослужбовця та усвідомлення важливості військово-професійної діяльності, підтримки товаришів по службі, наявності довіри в колективі, спільних успіхів у діяльності.

Виявлено зміни, які відбулись у мобілізованих осіб після участі в блоці «Підвищення рівня саморегуляції» тренінгової програми (див. табл. 2). Позитивні зрушення характерні для показників «відношення до невизначених ситуацій» ($T_{емп.} = 3, p \leq 0,05$), «прийняття ризику» ($T_{емп.} = 1, p \leq 0,05$), «соціорефлексія» ($T_{емп.} = 5, p \leq 0,05$) та «агресивні дії» ($T_{емп.} = 3, p \leq 0,05$). Тобто після серії занять, що спрямовані на формування й розвиток саморегуляції військовослужбовців як однієї з ресурсних стратегій, встановлено, що в мобілізованих осіб знизився рівень позитивного ставлення до невизначених ситуацій, знизилася здатність до аналізу власних вчинків крізь призму думок оточення, спираючись на їхнє враження або ставлення, та знизився рівень асоціальних стратегій подолання стресу, а саме рівень агресивних дій (тиск, відмова від альтернативних пошуку дій). Також виявлено збільшення рівня прийняття ризику. Тобто мобілізовані особи змінили своє уявлення про те, що все те, що з ним трапляється, сприяє їхньому розвитку за рахунок знань, отриманих із досвіду, – не важливо, позитивного чи негативного. Отже, хоч мобілізовані й негативно сприймають невизначені ситуації, однак вони готові їх приймати та діяти в них.

Одним із напрямів роботи в блоці тренінгової програми, спрямованої на підвищення рівня саморегуляції, було звернення уваги військовослужбовців на досвід позитивних відчуттів як важливого моменту саморегуляції. Також велика кількість вправ спрямована на

мобілізацію власних зусиль для досягнення максимального тілесного розслаблення, придбання спокійного емоційного стану й підключення позитивного енергетичного ресурсу. Також використано в цьому блоці вправи, що направлені на звільнення негативних емоцій, які виникають під час конфліктних ситуацій, на безпечне емоційне відреагування власної агресії, яка виникає під час конфліктних ситуацій. Учасників ознайомлено з конструктивними способами вирішення конфліктних ситуацій. Увесь цей комплекс роботи сприяв зниженню рівня асоціальних стратегій подолання стресу в мобілізованих осіб, а саме знизився рівень агресивних дій, тиску, відмови шукати альтернативні варіанти вирішення складної ситуації.

Таблиця 2

Результати за блоком тренінгової програми «Підвищення рівня саморегуляції»

Психодіагностична методика, шкала	Медіана за 1 за- міром	Медіана за 2 за- міром	Емп. знач.	Крит. знач.	Рів. знач.
	Me	Me	T _{емп.}	T _{крит.}	p
1	2	3	4	5	6
I. Шкала толерантності до невизначеності Д. МакЛейна в адаптації Є. Осіна					
Відношення до новизни	13,5	15	16	3	–
Відношення до складних задач	33,5	33	10,5	5	–
Ставлення до невизначених ситуацій	43	38,5	3	3	0,05
Віддання переваги невизначеності	46	51	16	3	–
Толерантність до невизначеності	47	44,5	11	3	-
Шкала загальної толерантності до невизначеності	180,5	178	8	5	–
II. Тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтєва та О. Рассказової					
Життєстійкість	102	99,5	14	5	-
Залученість	46	43	7	3	-
Контроль	37	33,5	11	5	-
Прийняття ризику	18	20,5	1	2	0,05
III. Шкала оцінки вираженості й спрямованості рефлексії М. Гранта у модифікації А. Карпова					
Саморефлексія	36,5	33,5	18	5	-
Соціорефлексія	40	37,5	5	5	0,05
IV. Опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченкової					
Асертивні дії	18,5	20	7,5	2	-

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6
Вступ у соціальний контакт	20,5	21	11	2	-
Пошук соціальної підтримки	19	20	7	2	-
Обережні дії	19	18	11	2	-
Імпульсивні дії	18	18	14	3	-
Уникнення	17,5	17,5	15,5	5	-
Непрямі дії (маніпуляційні)	19,5	20,5	17	5	-
Асоціальні дії (жорстокість)	20,5	19,5	11,5	5	-
Агресивні дії	20,5	19,5	3	3	0,05
Індекс конструктивності	0,99	1,06	13,5	5	-

Усвідомлення складності регуляції емоційного стану, розуміння того, скільки власних зусиль треба докласти для досягнення спокійного емоційного стану, сприяло більш негативному ставленню військовослужбовців до невизначених ситуацій, оскільки вони вимагають мобілізації зусиль для їх подолання. Проте робота над зниженням рівня агресивності, стабілізацією емоційного стану, усвідомленням власної моделі поведінки при різних емоційних переживаннях, знайомство з наявними способами саморегуляції, розширення знань про ефективні способи поведінки в конфліктних ситуаціях, розгляд алгоритму вирішення конфліктів, відпрацювання навичок конструктивного виходу із конфліктів, усвідомлення важливості самоконтролю та саморегуляції все ж сприяла, на нашу думку, підвищенню готовності мобілізованих осіб приймати ризикові ситуації та діяти в них. Тобто, незважаючи на негативне ставлення до невідомого, мобілізовані особи все ж готові діяти в ситуації ризику, опиратися на власний позитивний досвід у їх подоланні, та розцінювати ці ситуації як такі, що сприяють їхньому розвитку.

Установлено, що знизився рівень соціорефлексії. Військовослужбовці почали менше задумуватися над тим, як вони виглядають зі сторони, вони стали менше дивитися на себе очима інших людей. Такі зміни, на нашу думку, відбулися за рахунок того, що мобілізовані особи змогли глибше пізнати себе, усвідомити важливість власного емоційного стану, як керувати та регулювати своїми емоціями й почуттями, поведінкою, як ефективно взаємодіяти з іншими, за допомогою навичок саморегуляції. Усе це сприяло більшій орієнтації на дії, кращій реалізації своїх намірів, мобілізовані військовослужбовці

стали менше перейматися як вони виглядають в очах оточення, знизилася необхідність до аналізу власних вчинків крізь призму думок навколишніх, спираючись на їхнє враження або ставлення.

Отже, проведений блок тренінгової програми сприяє розвиткові рівня саморегуляції мобілізованих осіб за рахунок оптимізації рівня саморефлексії, зниження рівня агресивності та підвищення рівня прийняття ризику, готовності діяти в складних ситуаціях, незважаючи на їхнє негативне сприйняття невизначених ситуацій.

У результаті тренінгової програми за блоком «Формування мотиваційно-інструментальних ресурсів» установлені зрушення за показниками: «ставлення до невизначеної ситуації» ($T_{\text{емп.}} = 5$, при $p \leq 0,05$), «загальна толерантність до невизначеності» ($T_{\text{емп.}} = 5$, при $p \leq 0,05$), «контроль» ($T_{\text{емп.}} = 8$, при $p \leq 0,05$), «асертивні дії» ($T_{\text{емп.}} = 5$, при $p \leq 0,05$), «пошук соціальної підтримки» ($T_{\text{емп.}} = 2$, при $p \leq 0,05$), «уникнення» ($T_{\text{емп.}} = 4$, при $p \leq 0,05$), «непрямі дії» ($T_{\text{емп.}} = 5$, при $p \leq 0,05$), «асоціальні (цинізм)» ($T_{\text{емп.}} = 8$, при $p \leq 0,05$), «агресивні дії» ($T_{\text{емп.}} = 8$, при $p \leq 0,05$) та «індекс конструктивності» ($T_{\text{емп.}} = 6$, $p \leq 0,05$). Отримані результати зображені в табл. 3. Отже, після тренінгових занять, що спрямовані на підвищення мотивації до військової служби, прагнення до саморозвитку й самореалізації, у мобілізованих осіб покращилося ставлення до невизначених ситуацій, підвищився загальний рівень прийняття невизначеності, покращилося їх відчуття, що вони самі обирають власну діяльність, свій шлях, підвищилась установка на активний вплив на ситуації, що відбуваються, та підвищився пошук соціальної підтримки. При цьому знизився рівень упевненості в собі, уникнення стресових ситуацій, знизився рівень маніпулятивних та асоціальних стратегій подолання стресових ситуацій (використання маніпуляцій, жорстокості, цинічності, агресивних дій, тиску, відмови від пошуку альтернативних шляхів виходу із ситуації). Також підвищився рівень використання конструктивних стратегій у стресовій ситуації, що є «здоровим» та активним способом подолання стресу.

Крім того, треба зазначити, що під час проведення тренінгових занять, що спрямовані на підвищення мотивації, ми зіштовхнулися в певними труднощами. Учасники занять відмовлялися брати участь, проявляли пасивність на першому занятті, небажання займатися, низьку зацікавленість та мотивацію. Аргументуючи це тим, що тут і зараз (під час перебування в лавах армії) для них не важливо та не актуально задумуватися про своє майбутнє й планувати його.

Самореалізація та саморозвиток, на їхню думку, можливі лише вдома, а не під час служби. Однак у мобілізованих осіб простежуємо значний інтерес до групової роботи, взаємодії в команді, вирішення конфліктів, спілкування один з одним. Тому нами запропоновано такий варіант: у кінці кожного нашого заняття проводити по одній вправі та ті теми, що їх цікавлять, а саме спрямовані на комунікацію, спілкування, взаємодію. Лише після цього почали простежувати позитивну динаміку, учасники стали активно брати участь у груповій роботі. На нашу думку, це сприяло підвищенню рівня контролю, виникненню відчуття, що вони самі обирають власну діяльність, принаймні можуть її коригувати.

Таблиця 3

Результати за блоком тренінгової програми «Мотиваційно-інструментальний»

Психодіагностична методика, шкала	Медіана за 1 заміром	Медіана за 2 заміром	Емп. знач.	Крит. знач.	Рів. знач.
	Me	Me	T _{емп.}	T _{крит.}	p
1	2	3	4	5	6
I. Шкала толерантності до невизначеності Д. МакЛейна в адаптації Є. Осіна					
Відношення до новизни	15	11	17	5	–
Відношення до складних задач	31	31	9,5	3	-
Ставлення до невизначених ситуацій	30	31	5	5	0,05
Відання переваги невизначеності	38	36	12	5	–
Толерантність до невизначеності	40	38	13,5	8	-
Шкала загальної толерантності до невизначеності	150	146	5	8	0,05
II. Тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва та О. Рассказової					
Життєстійкість	78	72	12	8	-
Залученість	40	32	15	8	-
Контроль	33	34	8	8	0,05
Прийняття ризику	13	14	7	5	-
III. Шкала оцінки вираженості й спрямованості рефлексії М. Гранта у модифікації А. Карпова					
Саморефлексія	39	43	11	8	-
Соціорефлексія	36	37	12	8	-

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6
IV. Опитувальник «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла в адаптації Н. Водоп'янової та О. Старченкової					
Асертивні дії	20	20	5	5	0,05
Вступ у соціальний контакт	23	25	11	5	-
Пошук соціальної підтримки	25	26	2	2	0,05
Обережні дії	25	23	5	3	-
Імпульсивні дії	18	19	7	3	-
Уникнення	17	16	4	5	0,05
Непрямі дії	24	24	5	5	0,05
Асоціальні дії (жорстокість)	24	22	8	8	0,05
Агресивні дії	22	23	8	8	0,05
Індекс конструктивності	1,03	1,27	6	8	0,05

Також під час роботи за цим блоком тренінгової програми в мобілізованих військовослужбовців покращилося ставлення до невизначених ситуацій, підвищився рівень прийняття невизначеності. На нашу думку, це відбулося за рахунок планування свого майбутнього.

У мобілізованих осіб після тренінгу також підвищився рівень важливості соціальної підтримки. Цього результату досягненню за рахунок виконання вправ щодо на усвідомлення важливості позитивного мислення та підтримки рідних, товаришів по службі, особливо в різних складних ситуаціях, у їхній нелегкій діяльності, про те, що соціальна підтримка надає впевненості в собі, у власних силах. Рівень впевненості в собі знизився, на нашу думку, через усвідомлення відсутності реальних планів на майбутнє, усвідомлення того, що для досягнення бажаного треба багато та плідно працювати, докладати чимало зусиль. Також через формування в мобілізованих осіб більш реальної самооцінки.

Установлено, що після тренінгових занять у мобілізованих осіб знизився рівень уникнення стресових ситуацій, манупулятивних й асоціальних стратегій подолання стресових ситуацій за рахунок створення більш дружньої атмосфери в колективі, розгляду причин виникнення конфліктів та ефективних способів їх вирішення, усвідомлення важливості соціальної підтримки зі сторони близьких і товаришів по службі, розуміння способів подолання перешкод на шляху до поставлених цілей, прийняття невизначеності. У зв'язку з цим підвищився й рівень використання конструктивних стратегій у стресовій

ситуації, а в сукупності з позитивним використанням соціальних ресурсів (контактів, підтримки) значно підвищився й рівень стресостійкості особистості.

Як ми бачимо з отриманих результатів, проведений блок тренінгової програми сприяє розвитку формування життєвих цілей, готовності долати перешкоди та труднощі на шляху до поставленої мети, усвідомленню важливості планувати своє майбутнє, саморозвиватися, усвідомленню, що вони самі можуть обирати свій шлях й активно впливати на ситуації, що відбуваються навколо них. Також сприяє підвищенню рівня стресостійкості використання конструктивних стратегій поведінки в стресовій ситуації.

Отже, проведений соціально-психологічний тренінг із використанням трьох стратегій ресурсного підходу (розвиток психологічної стійкості, підвищення рівня саморегуляції, формування мотиваційно-інструментальних ресурсів) сприяють оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби. Тобто військово-службовці можуть значною мірою за мінімальних витрат підвищити рівень психологічної готовності до військово-професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене порівняння результатів психодіагностичного обстеження «до» та «після» завершення тренінгової програми щодо оптимізації психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби з використанням різних стратегій впливу дало змогу встановити, що найбільш ефективною стратегією є формування мотиваційно-інструментальних ресурсів. Саме зацікавленість мобілізованих осіб до військової діяльності, наявність потреби успішно виконувати професійні завдання, прагнення та бажання досягати успіху в професійній сфері військового, прагнення до саморозвитку, самовдосконалення й самореалізації, сформованість позитивних життєвих цілей, шляхів їх реалізації та подолання перешкод найбільш ефективно забезпечує оптимізацію психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби.

Отже, розроблений соціально-психологічний тренінг має позитивний вплив на оптимізацію психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби. Його ефективність обумовлюється врахуванням визначених стратегій (розвиток психологічної стійкості, підвищення рівня саморегуляції, формування мотиваційно-інструментальних ресурсів), упорядкуванням етапів реалізації тренінгової програми, відповідністю вправ цілям тренінгу.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні специфіки психологічної готовності мобілізованих осіб до військової служби з урахуванням вікових особливостей.

Література

1. Вачков, И. В., Дерябо, С. Д. (2004). *Окна в мир тренинга. Методологические основы субъективного подхода к групповой работе*. Москва: Речь, 272.

2. Водопьянова, Н. Е., Старченкова, Е. С. (2018). *Синдром выгорания. Диагностика и профилактика: практ. пособие*. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Юрайт, 343.

3. Леонтьев, Д. А. (2010). Психологические ресурсы преодоления стрессовых ситуаций: к уточнению базовых конструктов. *Психология стресса и совладающего поведения в современном российском обществе*. Материалы II Междунар. науч.-практ. конф. Т. 2. Кострома, 40–42.

4. Леонтьев, Д. А. (2016). Саморегуляция, ресурсы и личностный потенциал. *Сибирский психологический журнал*, Вып. 62, 18–37.

5. Нікітенко, Г. О. (2018). Факторна модель психологічної готовності мобілізованих військовослужбовців. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Вып. 4, С. 60–67.

6. Самойленко, О. О. (2017). Особливості психологічної готовності мобілізованих військовослужбовців до ведення бойових дій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, Вып. 5 (50), С. 50–58.

7. Hobfoll, St. (2011). Conservation of resources theory: its implication for stress, health, and resilience. *The Oxford handbook of stress, health, and coping*, 127–147.

References

1. Vachkov, I. V., Derjabo, S. D. (2004). *Okna v mir treninga. Metodologicheskie osnovy subektivnogo podhoda k gruppovoj rabote [Windows to the world of training. Methodological foundations of the subjective approach to group work]*. Moskva: Rech', 272 [in Russian].

2. Vodop'janova, N. E., Starchenkova, E. S. (2018). *Sindrom vygoranija. Diagnostika i profilaktika [Burnout syndrome. Diagnosis and prevention]: prakt. posobie*. 3-e izd., ispr. i dop. Moskva: Jurajt. 343 [in Russian].

3. Leont'ev, D. A. (2010). Psihologicheskie resursy preodolenija stressovyh situacij: k utocnieniu bazovyh konstruktov [Psychological resources to overcome stressful situations: to refine the basic constructs]. Proceeding from International Scientific Conference: *II Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija [Psihologija stressa i sovladajushhego povedenija v sovremennom rossijskom obshhestve] – The II International Scientific Conference «Stress and coping in modern Russian society»*, Т. 2. Kostroma, 40–42 [in Russian].

4. Leont'ev, D. A. (2016). Samoreguljacija, resursy i lichnostnyj potencial [Self-regulation, resources and personal potential]. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal – Siberian Journal of Psychology*, 62, 18–37 [in Russian].

5. Samojlenko, O. O. (2017). Osoblyvosti psihologichnoji gotovnosti mobilizovanyh vijskovosluzhbovtiv do vedennja bojovyh dij [The peculiarities of psychological readiness of mobilized militaries to the operations]. *Naukovyi chasopys NPU imeni Dragomanova. Serija 12: Psihologichni nauky – Scientific journal of M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Scientific magazine. Series 12: Psychological Sciences*, 5(50), 50–58 [in Ukrainian].

6. Nikitenko, H. O. (2018) Faktorna model psihologichnoyi gotovnosti mobilizovanyh vijskovosluzhbovtiv [Factor model of psychological readiness of mobilized soldiers]. *Naukovyi visnyk Hersonskogo derzhavnogo universytetu. Serija «Psihologichni nauky» – Scientific Journal of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»*, 4, 60–67 [in Ukrainian].

7. Hobfoll, St. (2011). Conservation of resources theory: its implication for stress, health, and resilience. *The Oxford handbook of stress, health, and coping*, 127–147 [in English].

Received: 02.11.2019

Accepted: 19.11.2019

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОГО САМОРОЗВИТКУ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ

Омельченко Тетяна

Рівненський державний гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна
otv2010@gmail.com

Найактуальнішою проблема становлення суб'єкта саморозвитку стає в юнацькому віці, коли виконуються найбільш важливі завдання розвитку особистості: інтеграція й побудова цілісного образу Я, досягнення самоідентичності, особистісне, соціальне та професійне самовизначення. Мета статті – теоретично визначити психологічні особливості особистісного саморозвитку юнацького віку та експериментально дослідити показники саморозвитку студентів-психологів. На основі теоретичного аналізу саморозвиток особистості визначено як свідому, цілеспрямовану й самокеровану активність особистості, мета якої полягає в позитивній самозміні, що й забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення, характеризується рухом від Я-реального до Я-потенційного та його досягненням на рівні зовнішніх проявів активності. У ранній юності формуються пізнавальні й професійні інтереси, потреба в праці, спроможність будувати життєві плани, громадська активність, стверджується самостійність особистості, вибір життєвого шляху. Однією з основних психологічних умов готовності суб'єкта до саморозвитку є відчуття й усвідомлення ним потреби в самозміні та особистісному зростанні, що формується в юнацькому віці. Саморозвиток особистості студентів-психологів є інтегральним багаторівневим психологічним новоутворенням, яке характеризує міру підготовленості особистості до діяльності. Рівень саморозвитку майбутніх психологів може бути схарактеризований як середній за більшістю показників методик діагностичного комплексу. Діагностовано високий рівень саморозвитку респондентів за такими показниками, як досягнення успіху, прагнення до влади та задоволеність працею. Більшість респондентів продемонстрували одночасно високий і середній рівні за показниками сенсожиттєвих орієнтацій – життєві цілі, процес життя, локус контролю життя. Суттєва кількість респондентів показали низький рівень за показником толерантності до двозначності.

Ключові слова: саморозвиток особистості, юнацький вік, студентство, практичні психологи, особистісний потенціал, активність, рефлексія, особистісне зростання.

Omelchenko Tetiana. Experimental Study of Personality Self-Development of Future Practicing Psychologists. The problem of the formation of a self-development subject becomes most topical at a young age, when the most important tasks of personality development are solved: integration and creation of a holistic self-image; achievement of self-identity; personal, social, and professional self-determination. The purpose of the research is to theoretically determine the psychological features of personality self-development at a young age and to experimentally investigate the self-development indicators of psychology students. Basing upon theoretical analysis, personality self-development is defined as a person's conscious, purposeful, and self-directed activity, the goal of which is to achieve a positive self-change. This ensures personality growth and self-improvement and is characterized by the movement from «real self» to «ideal self» and its achievement at the level of the external manifestations of the activity. In early adolescence cognitive and professional interests, the need to work, the ability to make plans for life, and social activity are formed; the independence of personality as well as the choice of life path are reinforced. One of the fundamental psychological conditions of the subject's readiness for self-development is his/her feeling and awareness of the need for self-change and personality growth, which are shaped at a young age. Personality self-development of psychology students is an integral multilevel psychological formation that distinguishes the degree of person's willingness to act. The level of self-development of future psychologists can be described as average according to the majority of indicators of the diagnostic complex methods. The level of respondents' self-development in terms of success, aspiration for power, and job satisfaction proved to be high. More than half of respondents demonstrated a high and at the same time an average level of life-purpose orientation – life goals, life process, and locus of life control. A significant number of respondents indicated a low level of ambiguity tolerance.

Key words: personality self-development, adolescence, studenthood, practicing psychologists, personality potential, activity, reflection, personality growth.

Омельченко Татьяна. Экспериментальное исследование личностного саморазвития будущих практических психологов. Наиболее актуальной проблема становления субъекта саморазвития становится в юношеском возрасте, когда решаются наиболее важные задачи развития личности: интеграция и построение целостного образа Я, достижения самоидентичности, личностное, социальное и профессиональное самоопределение. Цель данного исследования – теоретически определить психологические особенности личностного саморазвития юношеского возраста и экспериментально исследовать показатели саморазвития студентов-психологов. На основе теоретического анализа саморазвитие личности определяется как сознательная, целенаправленная и самоуправляемая активность личности, цель которой заключается в положительном самоизменении, что и обеспечивает личностный рост, самосовершенствование, характеризуется движением от Я-реального до Я-потенциального и его достижением на уровне внешних проявлений активности. В

ранней юности формируются познавательные и профессиональные интересы, потребность в труде, способность строить жизненные планы, общественная активность, утверждается самостоятельность личности, выбор жизненного пути. Одной из основных психологических условий готовности субъекта к саморазвитию есть ощущение и осознание им потребности в самоизменении и личностном росте, который формируется в юношеском возрасте. Саморазвитие личности студентов-психологов является интегральным многоуровневым психологическим новообразованием, которое характеризует степень подготовленности личности к деятельности. Уровень саморазвития будущих психологов может быть охарактеризован как средний по большинству показателей методик диагностического комплекса. Диагностирован высокий уровень саморазвития респондентов по таким показателям, как достижение успеха, стремление к власти и удовлетворенность трудом. Более половины респондентов продемонстрировали одновременно высокий и средний уровни по показателям смысло-жизненных ориентаций – жизненные цели, процесс жизни, локус контроля жизни. Многие респонденты показали низкий уровень по показателю толерантности к двусмысленности.

Ключевые слова: саморазвитие личности, юношеский возраст, студенчество, практические психологи, личностный потенциал, активность, рефлексия, личностный рост.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема саморозвитку особистості юнацького віку останнім часом викликає значний інтерес науковців і практиків, про що свідчить зростання кількості відповідних досліджень та публікацій (Л. В. Долинська, Т. М. Зелінська, І. О. Зимня (2004), Р. В. Каламаж, С. Б. Кузікова (2007), І. С. Кон, О. М. Мірошніченко, В. І. Моросанова, Л. Г. Подоляк й ін.).

Юнацький період онтогенетично перебуває між отрочеством і дорослістю (вікові межі умовні – від 15–16 до 21–25 років). Після проходження складного шляху онтогенетичної ідентифікації та привласнення соціально значущих властивостей особистості саме в юності формується здатність до співпереживання, до активного морального ставлення до людей, до самого себе й до природи; здатність до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві та ін. Для юнацького віку характерний розвиток механізму ідентифікації відособлення. Також цьому віку властиві свої новоутворення: самоосвіта, життєві плани й рефлексія (Сергеєнкова, Столярчук, Коханова та ін., 2012).

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. На думку дослідників, саморозвиток особистості відбувається переважно в контексті професійної діяльності, яка є значущою для суб'єкта, наповнюється її

змістом, а професійна спрямованість є чинником особистісного зростання (В. А. Бодров, Є. О. Климов, Г. В. Ложкін, А. К. Маркова, В. О. Моляко, В. А. Семиченко, А. В. Фурман). Відповідно, вивчення особливостей формування суб'єкта особистісного саморозвитку неможливе поза контекстом його професійного становлення (Кузікова, 2007).

Згідно з Б. Г. Ананьєвим студентство як вікова категорія визначається як рання дорослість (18–25 років), співвідноситься з етапами розвитку дорослої людини та відображає «перехідну фазу від дозрівання до зрілості» (Кузікова, 2007). Студентський вік є сензитивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини. За період навчання у ВНЗ за наявності сприятливих умов у студентів відбувається розвиток усіх рівнів психіки, що визначають спрямованість сприйняття, уваги, мислення, пам'яті, рівня володіння певним колом логічних операцій (Кузікова, 2007).

І. О. Зимня розглядає студентство як особливу специфічну спільноту людей, організовано об'єднаних інститутом вищої освіти, та виділяє основні характеристики студентського віку, що відрізняють його від інших груп населення високою пізнавальною мотивацією, високим освітнім рівнем, найвищою соціальною активністю й досить гармонійним поєднанням соціальної та інтелектуальної зрілості (Зимня, 2004).

Дослідження засвідчили, що в студентському віці відбувається складний розвиток інтелекту, подальша психічна еволюція людини, змінюється вся структура особистості у зв'язку з входженням у нові, більш широкі та різноманітні соціальні спільноти (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Грановська, М. Д. Дворяшина, І. А. Зимня, І. С. Кон, В. Т. Лісовський та ін.). Вивчення закономірностей розвитку особистості в періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, формування навчально-професійної діяльності, засвоєння ролі студента дає підставу говорити про психічні особливості студентського віку (Зимня, 2004; Кузікова, 2007).

І. А. Зимня, І. С. Кон, В. Т. Лісовський визначають специфіку розвитку особистості студента різних курсів навчання у ВНЗ. *Перший курс* характеризується тим, що виконує завдання залучення нещодавнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. У першокурсників відсутній диференційований підхід до своїх ролей; поведінка студентів відрізняється високим ступенем конформізму. *Другий курс* – період завершення адаптації та найбільш напруженої навчаль-

ної діяльності студентів. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їхні широкі культурні запити й потреби. У життя другокурсників інтенсивно включені всі форми навчання та виховання. *Третій курс* – це початок спеціалізації, зміцнення інтересу до наукової роботи як поглиблення професійних інтересів студентів і віддзеркалення подальшого розвитку. Необхідність у спеціалізації призводить до звуження сфери різнобічних інтересів особистості. Студенти *четвертого курсу* демонструють перше реальне знайомство зі спеціальністю в період проходження навчальної практики. Студентство протягом цього навчального періоду характеризується поглибленням професійних інтересів, інтенсивним пошуком більш раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки, відбувається поглиблення професійних інтересів студентів. *П'ятий курс* навчання відображає перспективу швидкого закінчення ВНЗ, формує чіткі практичні установки на майбутній рід діяльності. З'являються нові актуальні цінності, пов'язані з місцем роботи, матеріальним і сімейним становищем тощо (Зимня, 2004; Кузікова, 2007).

Зазначене повною мірою стосується організації фахової підготовки студентів-психологів, що зумовлюється специфікою їхньої майбутньої професійної діяльності, спрямованої на надання психологічної допомоги іншим (О. Ф. Бондаренко, Л. В. Долинська, В. Г. Панок, Н. І. Пов'якель (2003), Н. В. Чепелева (1998), Н. Ф. Шевченко, Т. С. Яценко). Останнє вимагає від психолога-практика особливих індивідуальних якостей, прогресивної системи цінностей, оптимістичного світогляду, а головне – інтерналізованого, осмисленого ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності.

Одним із головних показників особистісної готовності майбутніх психологів до професійної діяльності українські вчені відзначають сформованість особистісної та професійної ідентичності (Коломинський, 2003: 48). На переконання Г. В. Ложкіна, професійна ідентичність психолога є провідним критерієм фаховості майбутнього спеціаліста, який здатен перетворювати власний психологічний потенціал в ефективність професійної діяльності (Кузікова, 2007). За Е. Еріксоном, на студентські роки припадає проживання однієї з нормативних криз ідентичності, яка супроводжується конфліктом «чуття інтимності–ізолюваності» (Климов, 2004).

Саме тому практичний психолог повинен реалізувати власну психологічну підготовку для того, щоб у подальшому успішно допомагати людям. У цьому контексті викликає інтерес розроблена Н. В. Чепе-

левою та Л. І. Уманець трирівнева система особистісної підготовки психологів у ВНЗ, яка включає такі складники: світоглядний, що покликаний сформувати професійну свідомість студентів-психологів; професійний, спрямований на оволодіння студентами необхідною системою знань, технологією професійної діяльності майбутнього психолога; особистісний, мета якого полягає у формуванні в студентів професійно-значущих рис якостей, гуманістичної спрямованості, здатності до професійної ідентифікації, «діалогічності» як центрального компонента (Чепелева, Пов'якель, 1998).

Мета та завдання статті – теоретично визначити психологічні особливості особистісного саморозвитку юнацького віку; експериментально дослідити показники саморозвитку студентів-психологів.

Методи та методики. Експериментальне дослідження проводили впродовж 2018–2019 рр. на базі Рівненського державного гуманітарного університету. У якості генеральної сукупності обрано майбутніх психологів раннього юнацького віку. Вибіркова сукупність становила 160 студентів спеціальності «Психологія». Зі 160 респондентів в експерименті взяли участь 12 студентів-чоловіків (10 студентів – IV курс, 2 студенти – V курс) та 148 студентів-жінок (30 студентів – III курс, 80 студентів – IV курс, 38 студенти – V курс). Вибіркова сукупність за гендерною ознакою відповідає цьому параметру в генеральній сукупності (студенти Рівненської області спеціальності «Психологія»).

На основі теоретичного аналізу саморозвиток особистості визначено як свідому, цілеспрямовану й самокеровану активність особистості, мета якої – у позитивній самозміні, що й забезпечує особистісне зростання, самовдосконалення, характеризується рухом від Я-реального до Я-потенційного та його досягненням на рівні зовнішніх проявів активності.

Діагностичний комплекс методик, розроблений на підставі змісту психологічного конструкту особистісного саморозвитку, уключав методичний інструментарій, який би дав змогу на практиці зафіксувати провідні особливості цього складного системного феномену. Добір конкретних методик здійснювався нами відповідно до психологічного змісту предмету дослідження та окреслених психологічних чинників особистісного саморозвитку: особистісний потенціал, особистісне зростання, активність, рефлексія. Оскільки кожен із виокремлених нами чинників є комплексним об'єктом, то у виборі конкретних

методик ми орієнтувалися як на загальну спрямованість чинника, так і на його представленість у загальній структурі особистісного саморозвитку.

Особистісний потенціал – це складне утворення, що охоплює емоційний та вольовий потенціал, ціннісно-сміслові орієнтири, компетентність особистості (знання, уміння, набутий досвід). Із метою діагностування особистісного потенціалу ми використали методику «Життєстійкість особистості» С. Мадді в адаптації Д. О. Леонтьєва (2006), тест «Особистісна готовність до змін», розроблений С. Родником, Р. Хезером, Т. Голдом, М. Халом, в адаптації Н. О. Бажанової та Г. Л. Бардієр (Никифоров, 2010: 484–487).

Активність особистості – це сполучна ланка, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації й творчості. Із метою діагностування активності особистості ми використали методику «Інтегральна задоволеність працею», «Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особистості» (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2005).

Рефлексія – осмисленість власного життя та розширення свідомості. Виступає аспектом самосвідомості особистості, необхідною умовою саморозвитку. Для діагностування рефлексії застосовано методику «Рівень онтогенетичної рефлексії» (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2005).

Особистісне зростання – процес трансценденції власних Еґототожнень, що супроводжується почуттям безперервного розвитку та самореалізації особистості. Для діагностики цього чинника використано методику «Діагностика рівня саморозвитку і професійно-педагогічної діяльності» (Фетискин, Козлов, Мануйлов, 2005) та «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» (адаптована версія тесту «Мета в житті» Д. Крамбо й Л. Майоліка) (Леонтьєв, 2000).

Виклад основного матеріалу. Із метою встановлення вихідного рівня саморозвитку особистості використано такі методики.

Методика «Особистісна готовність до змін» (С. Родник, Р. Хезер, Т. Голд, М. Хал) припускає обчислення семи показників, як-от: пристрасність (Пс), винахідливість (В), оптимізм (О), сміливість (підприємливість) (С), адаптивність (А), впевненість (Вп), толерантність до двозначності (Тд). Відсоткові дані (рис.1) свідчать, що найбільше респондентів показали високий рівень за показниками винахідливості (24 %) й оптимізму (19 %) поведінки, низький – за показником толе-

рантність до двозначності (32 %). Найменше респондентів продемонстрували високий рівень за показником сміливості та адаптивності (по 2 %), низький – за показником упевненості (4 %). Високий рівень толерантності до двозначності й винахідливості не діагностовано в жодного респондента.

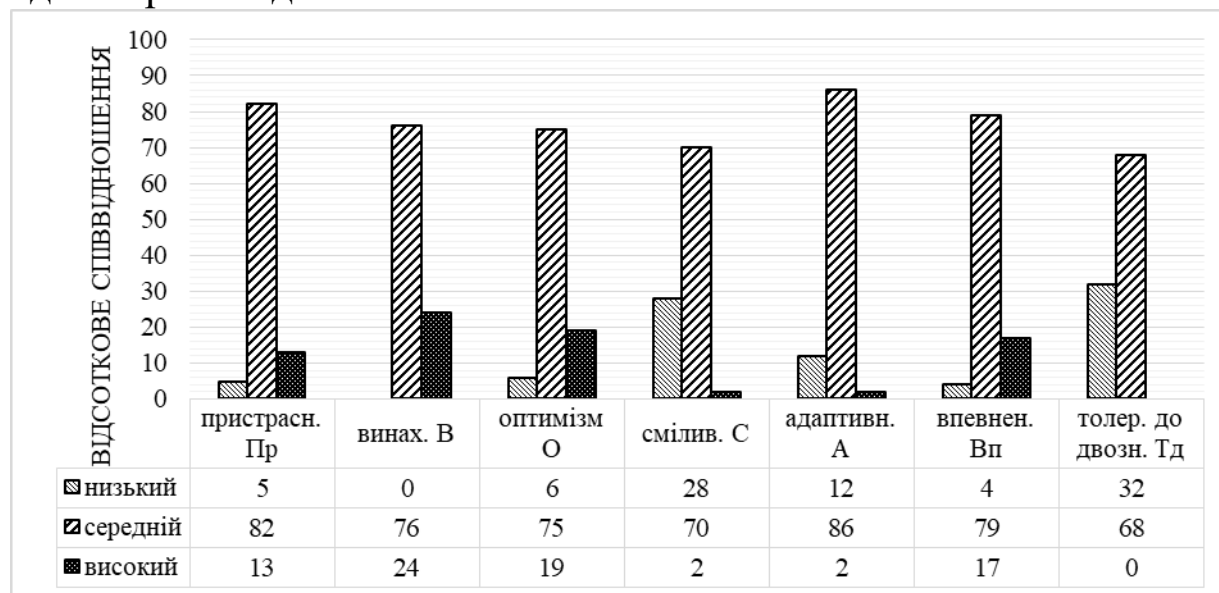

Рис. 1. Відсоткове співвідношення показників особистісної готовності до змін за рівнями саморозвитку респондентів

Рис. 2 демонструє розподіл показників за методиками «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, Н. П. Фетіскін), «Життестійкість» (С. Мадді), «Діагностика рівня саморозвитку і професійно-педагогічної діяльності» (Л. Н. Бережнова), «Інтегральна задоволеність працею» (В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, Н. П. Фетіскін).

Із рис. 2 бачимо, що респонденти продемонстрували високий рівень за показниками задоволеності працею (71 %). Найменше виражено високий рівень за показником прагнення саморозвитку (6 %) та рефлексії (5 %), але треба зазначити, що 91 % досліджуваних мали середній рівень за першим показником. Порівняно низькі дані щодо «прагнення до саморозвитку» пояснюються певною інфантильністю, викликаною матеріальною й соціальною залежністю студентів. Також нагадаємо, що низькі числові бали за методикою «Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії» (В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, Н. П. Фетіскін) свідчать про високий рівень рефлексії, тобто доцільно аналізувати відсоток респондентів, які отримали низький рівень за цим показником, – 18 % респондентів.

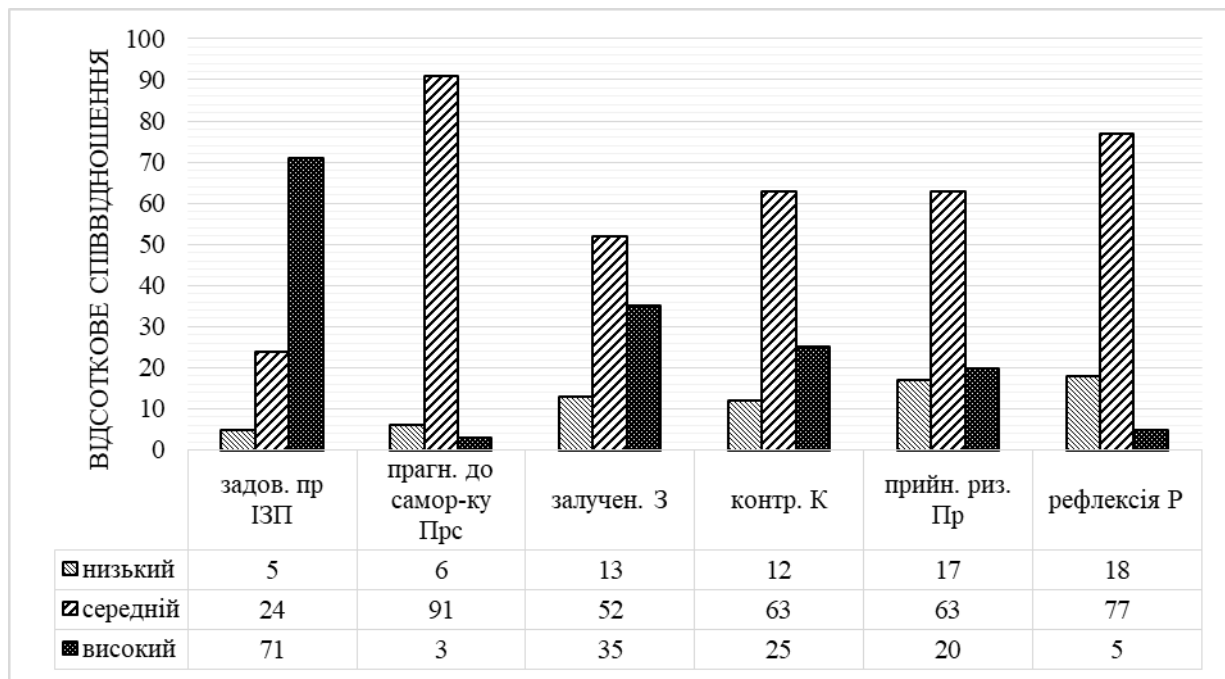

Рис. 2. Відсоткове співвідношення показників задоволеності працею, прагнення до саморозвитку, життєстійкості рефлексії

Методика «Сенсожиттєві орієнтації» Д. О. Леонтєва дає змогу обчислювати загальний показник свідомості життя на підставі визначення значень п'яти субшкал, що відображають три конкретні змістовні орієнтації: цілі в житті (Ц), насиченість життя (Пж), задоволеність самореалізацією (Рж); два аспекти локусу контролю: локус контролю-Я (Ля), локус контролю-життя (Лж). Респонденти за всіма показниками мали переважно високий і середній рівні щодо діагностованих особливостей (рис. 3). Зокрема, діагностовано високі числові дані за даними «Локус контролю-Я» і «Локус контролю-життя». Тобто більшість студентів можуть осмислено й гармонійно проживати своє життя, усвідомлювати, а отже, контролювати своє психологічне минуле, теперішнє й майбутнє.

Методика «Діагностика мотиваторів соціально-психологічної активності особистості» (В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов, Н. П. Фетіскін) дає змогу визначити провідні потреби-мотиватори особистості: досягнення успіху, прагнення до влади, тенденція до афіліації. Рис. 3 засвідчує, що діагностовано високий рівень досягнення успіху (65 % респондентів) та тенденції до афіліації (54 %). Низький рівень за всіма показниками методики не продемонстрував жоден респондент.

Підіб'ємо підсумки діагностування вихідного рівня саморозвитку респондентів. Сукупність результатів за методиками діагностичного комплексу дає змогу визначити характерні особливості вибірки.

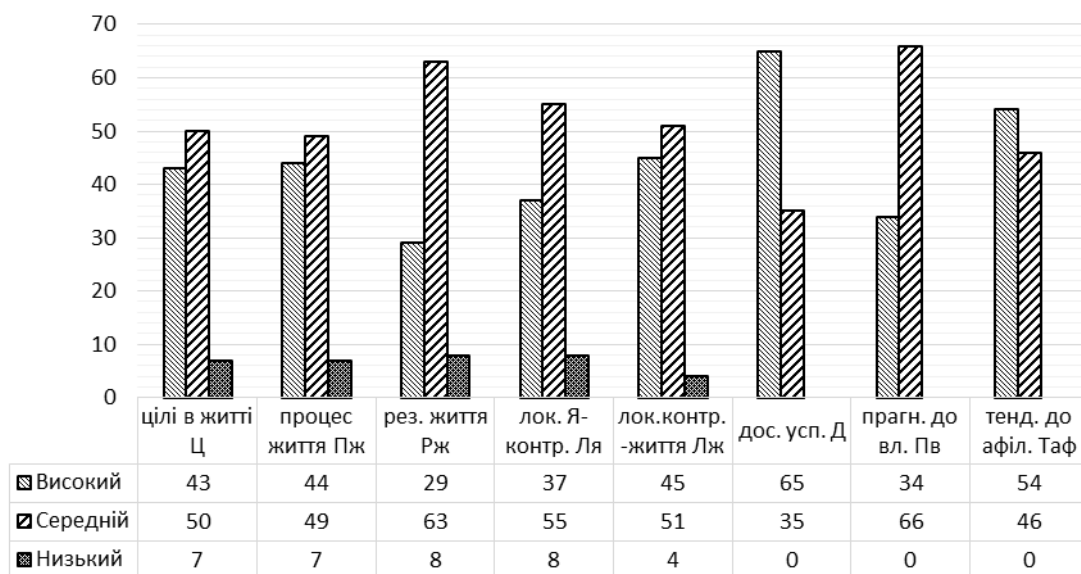

Рис. 3. Відсоткове співвідношення показників мотиваторів соціально-психологічної активності, сенсожиттєвих орієнтацій

Зважаючи на отримані експериментальні дані, можемо стверджувати:

1) діагностований рівень особистісної готовності до змін респондентів характеризується високими показниками винахідливості та оптимізму на тлі низьких значень толерантності до двозначності, сміливості й адаптивності; показники особистісної готовності до змін респондентів у цілому характеризуються середніми значеннями;

2) зафіксовано недостатній рівень розвитку онтогенетичної рефлексії, прагнення до саморозвитку та водночас високий рівень задоволеності працею в цілому по вибірці;

3) значення показників сенсожиттєвих орієнтацій особистості переважно містяться в зоні середніх і високих значень;

4) рівень мотиваторів соціально-психологічної активності респондентів визначений високими показниками досягнення успіху та тенденції до афіліації. Низький рівень за всіма показниками методики не продемонстрував жоден респондент.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Психологічний зміст юності пов'язаний із розвитком самосвідомості, виконанням завдань професійного самовизначення й вступу до дорослого життя. У ранній юності формуються пізнавальні та професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, громадська активність, стверджується самостійність особистості, вибір життєвого шляху. Саморозвиток особистості студентів-психологів є інтеграль-

ним багаторівневим психологічним новоутворенням, яке характеризує міру підготовленості особистості до діяльності. Рівень саморозвитку майбутніх психологів може бути схарактеризований як середній за більшістю показників методик діагностичного комплексу. Діагностовано високий рівень саморозвитку респондентів за такими показниками, як досягнення успіху, прагнення до влади й задоволеність працею. Більшість респондентів продемонстрували високий і середній рівні за показниками сенсожиттєвих орієнтацій – життєві цілі, процес життя, локус контролю життя. Визначено низький рівень за показником толерантності до двозначності, хоча більшість числових даних співвідносяться із середнім рівнем саморозвитку в більшості досліджуваних.

Література

1. Зимняя, И. А. (2004). *Педагогическая психология*. Москва: Логос, 384 с.
2. Климов, Е. А. (2004). *Психология профессионального самоопределения*. Москва: Академия, 304 с.
3. Коломинський, Н. Л. (2003). Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*, 4, 8–13.
4. Кузікова, С. Б., Максименко, С. Д. (ред.) (2007). Життєві цінності як складова професійного становлення студентів-психологів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АГІ І України, Т. ІХ, ч. 6. Київ: ГНОЗІС, 223–227.
5. Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысложизненные ориентации (методика СЖО)*. Москва: Смысл. 2-е изд., 18 с.
6. Леонтьев, Д. А., Рассказова, Е. И. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл, 63 с.
7. Никифоров, Г. С., Дмитриева, М. А. (ред.) (2010). *Психология менеджента: практикум*. Санкт-Петербург: Речь, 448 с.
8. Пов'якель, Н. І. (2003). *Професіогенез саморегуляції професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 295 с.
9. Сергеєнкова, О. П., Столярчук, О. А., Коханова, О. П. та ін. (2012). *Вікова психологія*: навч. посіб. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, МОН України, Центр учб. літ., 375 с.
10. Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2005). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Ин-т Психотерапии, 490 с.
11. Чепелева, Н. В., Пов'якель, Н. І. (1998). Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія: зб. наук. праць. Вип. III*. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 35–41.

References

1. Zimniaia, I. A. (2004). *Pedagogicheskaia psikhologiiia [Pedagogical psychology]*. Moscow: Logos [in Russian].
2. Klimov, E. A. (2004). *Psikhologiiia professionalnogo samoopredeleniia [Psychology of professional self-determination]*. Moscow: Akademiia [in Russian].
3. Kolomyntskyi, N. L. (2003). Metodolohichni zasady profesiinoi pidhotovky praktychnoho psykholoha [Methodological principles of professional training of a practicing psychologist]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical psychology and social work*, 4, 8–13 [in Ukrainian].
4. Kuzikova, S. B., Maksymenko, S. D. (Ed.) (2007). Zhyttievi tsinnosti yak skladova profesiinoho stanovlennia studentiv-psykholohiv [Life values as a component of professional development of psychology students]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka AHY I Ukrainy: Tom IX, chas. 6 – Collection of scientific works G. S. Kostiuk Institute of Psychology: Vol. IX, Issue 6*. Kyiv: HNOZIS, 223–227 [in Ukrainian].
5. Leontyev D. A. (2000). *Test smyislozhiznennyieorientatsii (metodika SZhO) [Life-purpose Orientations test (LPO technique)]*. Moscow: Smysl. 2nd ed., 18 p. [in Russian].
6. Leontyev, D. A., Rasskazova, E. I. (2006). *Test zhiznestoykosti [Test of viability]*. Moscow: Smysl [in Russian].
7. Nikiforov, G. S., Dmitrieva, M. A. (Ed.) (2010). *Psihologiya menedzhmenta: praktikum [Management Psychology: Workshop]*. Saint Petersburg: Rech [in Russian].
8. Pov'iakel, N. I. (2003). *Profesiohenez samorehuliatsii profesiinoho myslennia v systemi fakhovoi pidhotovky praktychnykh psykholohiv [Professiogenesis of professional thinking self-regulation in the system of professional training of practical psychologists]*. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova – M. P. Drahomanov NPU [in Ukrainian].
9. Serheienkova, O. P., Stoliarchuk, O. A., Kokhanova, O. P. et al. (2012). *Vikova psykholohiia: navch. posibnyk [Age Psychology: educ. guide]*. Kyiv: Kyivskiy un-t im. B. Hrinchenka, MON Ukrainy, Tsentr uchbovnoi literatury – B. Grinchenko Kyiv University, MES of Ukraine, Center for Educational Literature [in Ukrainian].
10. Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., Manuylov, G. M. (2005). *Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyih grupp [Socio-psychological diagnosis of the personality and small groups development]*. Moskva: In-t Psihoterapii - Moscow: Institute of Psychotherapy [in Russian].
11. Chepelieva, N. V., Pov'iakel, N. I. (1998). Teoretychne obgruntuvannia modeli osobystosti praktychnoho psykholoha [Theoretical substantiation of the personality model of a practical psychologist]. *Psykholohiia: zb. nauk. prats, vyp. III. Psychology: Collection of scientific works*, Issue III. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova – M. P. Drahomanov NPU, 35–41 [in Ukrainian].

Received: 05.09.2019

Accepted: 01.10.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПСИХОЕМОЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ ПОРУШЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї ПРИ РІЗНИХ СТИЛЯХ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

**Пріб Гліб,
Бондар Світлана**

Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України,

м. Київ, Україна

glebk60@gmail.com

bondar.svetlana30@gmail.com

У статті розглянуто питання психологічних та психоемоційних порушень сімейного функціонування. Проаналізовано варіанти поєднання особистісних рис у чоловіків і жінок, які пережили адюльтер; виокремлено можливі шляхи розвитку «сімейного конфлікту». Чоловіки та жінки з високою вірогідністю акцентуації за демонстративним типом схильні до артистизму, позерства, емоційної лабільності, конфліктності з рисами егоцентризму й не завжди адекватною самооцінкою власних дій. Основою такої поведінки є бажання привернути до себе максимум уваги з метою впливу (зокрема контролю поведінки протилежної статі) або бажання в окремих ситуаціях почувати себе слабшим для привернення до себе уваги, часто з агресивними ознаками за відсутності бажаної реакції партнера. Особи з акцентуацією за збудливим типом проявляють слабкість емоційного контролю, підвищену імпульсивність, схильність до конфліктів, слабкість у ставленні до власних зобов'язань. Особам із гіпертимною акцентуацією властиві «нестача почуття дистанції», підвищена роздратованість та вибухи гніву. У чоловіків і жінок з емотивною акцентуацією виявлено знижену здатність до вираження відчуттів, настроїв, переживань, внутрішній страх щодо ставлення до них тих, хто навколо. За результатами дослідження встановлено два варіанти поєднання типів акцентуації в чоловіка та жінки, які мали сукупний руйнівний вплив на життєдіяльність родини: перший – поєднання дистимічної й застрягаючої рис. Провідною у формуванні відносин у родині є схильність до «застрягання» афекту. Задоволеність шлюбом характеризувалася як «абсолютно неблагополучна» та «неблагополучна». Другий – поєднання тривожної й емотивної акцентуацій. Провідною рисою в чоловіків і жінок була схильність до розладів настрою. Часто тривожність пов'язана з приниженням їхньої людської гідності внаслідок адюльтеру партнера. Задоволеність шлюбом визначалася як «неблагополучна» або «скоріше неблагополучна». Зазначається, що перспективами подальшого дослідження в цьому напрямі є наукове обґрунтування й розробки заходів специфічної допомоги у вигляді сімейного консультування порушень життєдіяльності в родині при адюльтері.

Ключові слова: акцентуація, задоволеність шлюбом, порушення життєдіяльності, психологічні проблеми, психоемоційні проблеми, сімейна взаємодія.

Prib Hlib, Bondar Svitlana. Psychological and Psychoemotional Disorders of Family Functioning. The article focuses on the issues of psychological and psychoemotional disorders of family functioning. The article proposes analysis results of trait combinations of men and women, who are infidelity survivors, as well as defines possible ways of the «family conflict» development. Men and women with a demonstrative accentuation type are prone to artistry, showing off, emotional lability, conflicts with egocentric traits, sometimes inadequate assessment of their actions. The basis of such behavior is the desire to attract maximum attention for the purpose of influence (in particular, control the behavior of the opposite sex) or the desire in some situations to feel weaker to attract attention, often with aggressive signs in the absence of the partner's desired response. Persons with excitable accentuation type manifest weakness of emotional control, poor impulse control, proneness to conflicts, poor personal duties management. Persons with hyperthymic accentuation type have «poor sense of distance», heightened irritability, temper tantrums. Men and women with emotive accentuation type manifest weaker ability to express feelings, mood, fears related to public's attitude to them. Based on the research results two types of personality traits accentuation having a detrimental effect on family functioning have been identified for men and women: the first – a combination of dysthymic accentuation type and stuck accentuation. A leading feature in the formation of family relations is a predisposition to stuck affect. The type with satisfaction with marriage being characterised as «absolutely adverse» and «adverse». The second – a combination of anxiety accentuation type and emotive accentuation type. A leading feature in men and women was a tendency to mood disorders. Often anxiety was associated with the humiliation of their human dignity as a result of adultery partner. The marriage satisfaction being characterised as «adverse» and «more adverse». Future research of the subject should focus on scientific evidence and development of specific family counseling for family dysfunction caused by infidelity.

Key words: accentuation type, marriage satisfaction, psychological issues, psychoemotional issues, family interaction.

Приб Глеб, Бондар Светлана. Психологические и психоэмоциональные проблемы нарушений жизнедеятельности семьи при различных семейных взаимодействиях. В статье исследуется вопрос психологических и психоэмоциональных нарушений семейного функционирования. Анализируются варианты сочетания личностных черт у мужчин и женщин, которые пережили адюльтер; выделяются возможные пути развития «семейного конфликта». Мужчины и женщины с высокой вероятностью акцентуации по демонстративному типу склонны к артистизму, позерству, эмоциональной лабильности, конфликтности с чертами эгоцентризма и не всегда адекватной самооценкой собственных действий. Основой такого поведения является

желание привлечь к себе максимум внимания с целью воздействия (в частности – контроля поведения противоположного пола) или желание в отдельных ситуациях чувствовать себя слабее для привлечения к себе внимания, часто с агрессивными признаками при отсутствии желаемой реакции партнера. Лица с акцентуацией по возбудимому типу проявляют слабость эмоционального контроля, повышенную импульсивность, склонность к конфликтам, «слабость» к собственным обязательствам. Лицам с гипертимной акцентуацией свойственны «недостаток чувства дистанции», повышенная раздражительность, вспышки гнева. У мужчин и женщин с эмотивной акцентуацией обнаружены пониженная способность к выражению чувств, настроения, переживаний, внутренний страх по отношению к ним окружающих. По результатам исследования установлено два варианта сочетания типов акцентуации у мужчины и женщины, которые имели совокупное разрушительное воздействие на жизнедеятельность семьи: первый – сочетание дистимичной и застревающей черт. Ведущей в формировании отношений в семье есть предрасположенность к «застреванию» аффекта. Удовлетворённость браком характеризовалась как «абсолютно неблагоприятная» и «неблагополучная». Второе – это сочетание тревожной и эмотивной акцентуации. Ведущей чертой у мужчин и женщин была склонность к расстройствам настроения. Часто тревожность была связана с унижением их человеческого достоинства в результате адюльтера партнера. Удовлетворённость браком определялась как «неблагополучная» или «скорее неблагоприятная». Отмечается, что перспективным в дальнейшем исследовании данного направления является научное обоснование и разработка мер специфической помощи в виде семейного консультирования нарушений жизнедеятельности в семье при адюльтере.

Ключевые слова: акцентуация, удовлетворённость браком, нарушения жизнедеятельности, психологические проблемы, психоэмоциональные проблемы, семейное взаимодействие.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Порушення життєдіяльності родини є важливою та актуальною проблемою й може стати наслідком різноманітних подій. Серед них важливе місце посідає ситуація адюльтеру, що часто негативно позначається на сімейному функціонуванні й навіть призводить до руйнування родини. Адже адюльтер здебільшого створює психотравмувальну ситуацію для сім'ї. Додаткове психоемоційне та психологічне навантаження руйнує взаємини між чоловіком і дружиною та стає чинником, що провокує сімейну агресивність, дратівливість, апатію, зловживання психоактивними речовинами. Порушуючи функціонування родини, адюльтер знижує демонстрування додаткових емпатичних здатностей, співпереживання та співчуття, що виснажує психічний ресурс

чоловіка й дружини (Эйдемиллер. 2008). Сім'я, яка зіткнулася з адюльтером, до певної межі намагається протистояти йому, попередити негативні наслідки. Проте існують чіткі відмінності щодо того, як різні сім'ї реагують на труднощі. В одних випадках виклик, спровокований адюльтером, здійснює мобілізаційний, інтегруючий вплив. В інших – навпаки, послаблює сім'ю та призводить до посилення суперечностей у ній. Причому другий варіант найбільш характерний для молодих сімей, які слабо підготовлені й невипробовувані у вирі сімейних негараздів. Така неоднаковість реакції особливо чітко простежується у випадку «нормативного стресу», тобто зіткнення сім'ї зі звичними для певного її етапу розвитку труднощами. Сім'я, яка перебуває в стані кризи, не може залишатися незмінною, їй не вдається виконувати необхідні функції відповідно до ситуації, що змінилася, оперуючи знайомими, шаблонними поглядами й використовуючи звичні моделі поведінки. До не розв'язаних раніше частин проблеми можемо віднести недостатню вивченість психологічних і психоемоційних проблем порушення життєдіяльності сім'ї за різних стилів сімейної взаємодії. Вищезазначене стає підґрунтям для дослідження проблеми індивідуально-психологічних особливостей чоловіків і жінок при порушенні життєдіяльності родини при адюльтері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальнюючи напрацювання, викладені в наукових джерелах (Эйдемиллер, 2008; Дружинін, 2006; Кратохвіл, 2008; Оліфірович, 2006; Мешковська, 2005; Райгородский, 2001; Бююль, 2002; Каденко, 2007), можемо констатувати наявність підвищеного інтересу вчених до розгляду широкого кола питань функціонування родини, зумовлений значною кількістю напрямів і складників цієї проблематики. Так, вивчаються етіологічні та патогенетичні чинники руйнування сімей, зміни у взаєминах у родині, індивідуально-психологічні особливості чоловіків і жінок, сімейна взаємодія (Е. Г. Ейдемиллер, Г. С. Кочарян, В. В. Столін, В. В. Юстицькіс). Досліджуються психологічного поєднання й сумісності в шлюбних стосунках, відмінності причин і механізмів порушень розвитку родини, дієвості психодіагностичних та психокорекційних методів сімейного консультування й психотерапії (О. Ф. Бондаренко, Л. Ф. Бурлачук, Л. В. Долинська, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко). Із методологічного погляду, науковці зосереджуються на, поперше, дослідженнях сім'ї в складних умовах, які виникли через

несприятливий вплив загальнономасштабних соціальних процесів (війн, економічних криз, стихійних явищ); по-друге – на вивченні «нормативних стресів», тобто тих труднощів, які трапляються в житті сімей за повсякденних умов, складнощів проходження родиною через основні етапи її життєвого циклу (Дружинін, 2006). Також розкрито проблеми, які виникають у випадках, коли зовнішні чинники провокують порушення механізму функціонування інституту сім'ї: сімейні конфлікти, відносини в родині, адюльтери (Потапчук, 2014; Воронина, 2015; Турбан, 2016; Кругла 2017, Посвистак, 2016).

Дослідження С. Кратохвіл (Кратохвіл, 2008) свідчать, що існує чотири кризові періоди життя родини. Перший припадає на перший рік подружнього життя та характеризується конфліктами адаптації один до одного, коли два «Я» перетворюються в одне «Ми». Другий період пов'язаний із появою дітей: погіршуються можливості професійного зростання; менше часу залишається для захоплень, хобі, можуть з'являтися суперечності між батьками з проблем виховання дитини. Третя криза припадає із середнім подружнім віком, який характеризується конфліктами одноманітності. Четвертий період конфліктності у відносинах подружжя настає після 18–24 років спільного життя і пов'язаний із відчуженням від сім'ї дітей (Кратохвіл, 2008).

Актуальність дослідження індивідуально-психологічних особливостей чоловіків та жінок при порушенні життєдіяльності родини, викликаному адюльтером, полягає в значному збільшенні кількості подружжів, які прагнуть зберегти сімейні стосунки та звертаються до спеціалістів із сімейного психологічного консультування. Палітра досліджень індивідуально-психологічних особливостей та психічних станів родини дуже велика. Так, вивчаються фактори благополуччя сімейних взаємин, стабільності шлюбних стосунків, шлюбної сумісності, проблемі схожості–відмінності між подружжям із погляду особистих характеристик, рольових і ціннісних орієнтацій, функції сім'ї та розподілу подружніх ролей, особливостей спілкування, емоційних і міжособистісних відносин, задоволеності шлюбом, проте мало враховуються психічні стани подружжя, на тлі яких складаються сімейні стосунки (Оліфірович, 2006). За дослідженням варіантів, форм і дезадаптації подружніх пар при позашлюбних зв'язках і венеричних захворюваннях у жінок О. А. Мешковська (Мешковська, 2005) зазначає, що преморбідні відмінності особистості жінок у 73,0 % – істеричного типу, у чоловіків 87,0 % – епілептоїдного та гіпертимного

типів акцентуації. Також у жінок найчастіше бувають істерична й гіпертимна акцентуації, а майже у всіх їхніх чоловіків (94,0 %) спостерігаємо психастенічний та астеничний типи акцентуації. При цьому поєднання акцентуацій у парах є несприятливим, коли в подружжя або простежували однакові типи акцентуації, або поєднувались епілептоїдний та істеричний чи гіпертимний типи (Мешковська, 2005). У цілому дослідники вивчали переважно негативні психічні стани низького енергетичного рівня, які виникають унаслідок деструктивних сімейних відносин. Проте, незважаючи на досить значне поширення наукових пошуків, спрямованих на вивчення факторів благополуччя сімейних взаємин, малодослідженими залишаються психологічні та психоемоційні аспекти формування порушень життєдіяльності родини при адюльтері.

Мета статті – виявлення психологічних та психоемоційних проблем порушення життєдіяльності сім'ї (сімейного функціонування) при різних стилях сімейної взаємодії, а **завдання** – дослідження особистісних особливостей у подружніх парах та їх вплив на порушення сімейного функціонування при адюльтері, а також визначення можливостей сприйняття чоловіками й жінками заходів сімейного консультування й формування первинних терапевтичних груп.

Методи та матеріал дослідження. Із дотриманням принципів деонтології проведено комплексне обстеження 180 подружніх пар. Проаналізовано рівень задоволеності шлюбом і проведено порівняльний аналіз між групою подружжя в «кризовому віці шлюбу» із наявністю адюльтеру в сімейному анамнезі (кризова група з адюльтером – чоловіки – КГА–Ч, кризова група з адюльтером – жінки – КГА–Ж) та групою подружжя в «кризовому віці шлюбу» без адюльтеру в сімейному анамнезі (група порівняння – чоловіки – ГП–Ч, група порівняння – жінки – ГП–Ж). Цей етап виконували за допомогою тесту-опитувальника «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко). Індивідуально-психологічні характеристики встановлювали із застосуванням методики визначення акцентуацій характеру К. Леонгарда–Г. Шмішека (Райгородский, 2001). Аналіз, обробка й підрахунок відсоткових характеристик і коефіцієнтів кореляції здійснювалися за допомогою програми SPSS 10.0.5 for Windows (Бююль, 2002).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За результатами дослідження КГА–Ч (чоло-

віки), КГА–Ж (жінки) ГП–Ч (чоловіки), ГП–Ж (жінки) встановлено розбіжності за виявленими психологічними особистісними рисами залежно від поширеності й ступеня виразності. Отримані дані відображено в аналізі профілю особистісних рис (акцентуацій за середнім балом) у КГА–Ч, КГА–Ж, ГП–Ч, ГП–Ж за методикою Г. Шмішека (Райгородский, 2001) у табл. 1.

Таблиця 1

Профіль особистісних (рис) акцентуацій (за середнім балом) у КГА–Ч, КГА–Ж, ГП–Ч, ГП–Ж (методика Г. Шмішека)

Група	Рівень у балах	Шкали 1									
		ДМ	ЗА	ПЕ	ЗБ	ГІ	ДИ	ТР	ЕК	ЕМ	ЦИ
		ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.	ср.б.
КГА–М, n=90	< 12	8	10	6	10	9	11	7	5	11	6
	12–19	17	17	–	18	17	–	–	18	14	15
	20–24	24	22	–	24	21	–	–	24	–	22
КГА–Ж, n=90	< 12	7	8	9	9	10	10	9	6	10	7
	12–19	13	17	–	17	18	–	–	12	–	16
	20–24	22	24	–	22	24	–	–	22	24	21
ГП–М, n=90	< 12	6	11	9	7	9	–	–	7	10	5
	12–19	–	–	18	–	12	17	18	16	17	17
	20–24	–	–	19	–	–	24	22	–	–	–
ГП–Ж, n=90	< 12	7	12	8	8	8	–	–	8	7	7
	12–19	–	–	16	–	11	15	16	17	15	15
	20–24	–	–	23	–	–	22	22	–	–	–

Примітка. ¹ ДМ – демонстративність; ЗА – застрягання; ПЕ – педантичність; ЗБ – збудливість; ГІ – гіпертимність; ДИ – дистимічність; ТР – тривожно-боязливість; ЕК – екзальтованість; ЕМ – емотивність; ЦИ – циклотимність.

Із даних табл. 1 видно, що розподіл чоловіків та жінок за середнім балом за шкалами серед обстежених КГА–Ч, КГА–Ж, ГП–Ч, ГП–Ж різняться й має значні розбіжності, що може свідчити про вплив виразності особистісної акцентуації на сімейну взаємодію ($p < 0,001$).

Тенденцію до певного типу акцентуації виявлено в респондентів КГА–Ч, де серед рис переважали демонстративність (сер. б – 17; 13,0 %), застрягання (сер. б – 17; 13,0 %), збудження (сер. б – 18; 14,0 %), гіпертимність (сер. б – 17; 13,0 %), екзальтованість (сер. б – 18; 14,0 %), емотивність (сер. б – 18; 14,0 %), циклотимність (сер. б – 15; 16,0 %). У КГА–Ж – відповідно, демонстративність (сер. б – 13; 14,0 %), застрягання (сер. б – 17; 15,0 %), збудження (сер. б – 17; 13,0 %), гіпертимність (сер. б – 18; 14,0 %), екзальтованість (сер. б – 12; 15,0 %), циклотимність (сер. б – 16; 15,0 %) ($p < 0,001$).

У ГП–Ч серед рис акцентуації переважали педантичність (сер. б – 18; 16,0 %), гіпертимність (сер. б – 12; 14,0 %), дистимічність (сер. б – 17; 14,0 %), тривожність (сер. б – 18; 17,0 %), екзальтованість (сер. б – 16; 16,0 %), емотивність (сер. б – 17; 14,0 %), циклотимність (сер. б – 17; 14,0 %). У ГП–Ж серед рис акцентуації, відповідно, виявлено педантичність (сер. б – 16; 17,0 %), гіпертимність (сер. б – 11; 15,0 %), дистимічність (сер. б – 15; 17,0 %), тривожність (сер. б – 16; 18,0 %), екзальтованість (сер. б – 17; 19,0 %), емотивність (сер. б – 15; 16,0 %), циклотимність (сер. б – 15; 16,0 %) ($p < 0,001$).

Виявлені тенденції за наявності провокуючих емоційних чинників на верхній межі тенденція-акцентуація свідчили про можливість їх застрягання до акцентуації. Зі свого боку, такі тенденції до акцентуації, як педантичність, гіпертимність, емотивність, іноді створювали підґрунтя конфлікту. У консультативному плані цим особам за необхідності повинна надаватися допомога щодо наявних або можливих психологічних проблем.

Наявність акцентуації виявлено в респондентів КГА–Ч, де серед рис переважали демонстративність (сер. б – 24; 14,0 %), застрягання (сер. б – 22; 12,0 %), збудження (сер. б – 24; 14,0 %), гіпертимність (сер. б – 21; 11,0 %), екзальтованість (сер. б – 24; 14,0 %), циклотимність (сер. б – 22; 12,0 %). У КГА–Ж виявлено подібну картину: відповідно, демонстративність (сер. б – 22; 12,0 %), застрягання (сер. б – 24; 14,0 %), збудження (сер. б – 22; 12,0 %), гіпертимність (сер. б – 24; 14,0 %), екзальтованість (сер. б – 22; 12,0 %), емотивність (сер. б – 24; 14,0 %), циклотимність (сер. б – 21; 11,0 %) ($p < 0,001$).

У ГП–Ч серед рис акцентуації переважали педантичність (сер. б – 19; 16,0 %), дистимічність (сер. б – 24; 14,0 %), тривожність (сер. б – 22; 17,0 %). У КГА–Ж спостерігали подібну картину – відповідно,

педантичність (сер. б – 23; 18,0 %), дистимічність (сер. б – 22; 16,0 %), тривожність (сер. б – 22; 18,0 %) ($p < 0,001$). У цілому аналізом міжгрупового порівняння виявлено рівномірний розподіл досліджуваних чоловіків і жінок у межах 18–24 балів, що також свідчило про загальновластиві типи акцентуацій ($p < 0,001$).

Виявлені анамнестичні дані щодо сімейного життя та взаємин дали змогу окреслити загальні шляхи розвитку «сімейного конфлікту». Треба зазначити, що конфлікт формувався на підґрунті стійких реакцій особистості, часто у вигляді специфічної демонстративної поведінки. Основою такої поведінки було бажання партнера повернути до себе максимум уваги задля впливу (зокрема контролю поведінки протилежної статі) або бажання в окремих ситуаціях почувати себе слабшим для повернення до себе уваги, часто з агресивними ознаками за відсутності бажаної реакції партнера. Узагальнюючи результати дослідження респондентів за методикою Г. Шмішека, а також ураховуючи анамнез сімейного життя, можемо зазначити, що чоловіки та жінки всіх груп із високою вірогідністю акцентуації за демонстративним типом характеризувалися схильністю до прикрашання своєї персони, артистизму, позерства, емоційної лабільності ($p < 0,001$).

У 52,0 % КГА–Ч та 47,0 % КГА–Ж встановлено схильність до конфліктності ($p < 0,001$): відповідно, у 60,0 та 65,0 % виявлено егоцентризм із не завжди адекватною самооцінкою власних дій ($p < 0,001$).

Респонденти КГА–Ч і КГА–Ж із виявленою акцентуацією за збудливим типом характеризувалися слабкістю емоційного контролю. Вони проявляли підвищену імпульсивність – 20,0 % ($p < 0,001$), схильність до конфліктів (30,0 %) ($p < 0,001$), низку мотивацій до побутової роботи (32,6 %) ($p < 0,001$), слабкість щодо виконання власних зобов'язань (36,0 %) ($p < 0,001$). Чоловікам і жінкам з акцентуацією за гіпертимним типом властиві «нестача почуття дистанції» у стосунках з іншими особами (38,0 %) ($p < 0,001$), непередбачувані вибухи гніву та підвищена роздратованість (38,0 %) ($p < 0,001$).

Респонденти обох груп з емотивним типом акцентуації характеризувалися зниженою здатністю до вираження мовними засобами відчуттів, настроїв, переживань (відповідно 38,0 і 43,0 %) ($p < 0,001$), внутрішнім страхом щодо ставлення до них навколишніх (відповідно 34,0 та 46,0 %) ($p < 0,001$).

Наступним став аналіз поєднання типів особистісних рис у КГА–Ч, КГА–Ж, ГП–Ч, ГП–Ж (методика Г. Шмішека) і їх сукупний вплив на задоволеність шлюбом («методика В. Столін зі співавт.»). За результатами досліджень встановлено два варіанти поєднання типів акцентуацій у чоловіка та дружини в парі (КГА–Ч, КГА–Ж), які здійснювали сукупний руйнівний вплив на життєдіяльність родини.

Варіант I – поєднання дистимічної та застрягаючої рис. Провідною у формуванні відносин у родині є схильність до застрягання афекту. Респонденти характеризувалися як педантичні та злопам'ятні. На тлі «підвищеної образливості» з'являлися нав'язливі ідеї недовіри до партнера, прояви спалахів афекту й агресії. Дистимічна акцентуація проявлялася похмурим поглядом на речі, стомлюваністю, схильністю до поганого настрою, песимізму. Чоловіки виявляли виснажливість у контактах і віддавали перевагу перебуванню на самоті. Зі свого боку, жінки, у яких з'являлося відчуття тривоги після адюльтеру чоловіків, проявляли високий рівень конституційної тривожності та невпевненість у собі. Задоволеність пари шлюбом характеризувалася, як «абсолютно неблагополучна» і «неблагополучна».

Варіант II – поєднання тривожної та емотивної акцентуацій. Провідна риса в чоловіків і жінок – схильність до розладів настрою. Часто тривожність була пов'язана з приниженням їхньої людської гідності внаслідок адюльтеру партнера. Респонденти швидко втомлювались у бесіді, намагалися більше перебувати на самоті, недооцінювали або применшували власні здатності, лякалися відповідальності й неприємностей для себе і рідних, не могли стримувати страх і тривогу. Оцінки навколишніх були в негативному світі, жінки швидко виснажувалися. У цілому в психологічному плані чоловіки та жінки були «слабкі», безпорадні й самозакохані. Чутливість емотивних осіб проявлялась у варіантах реактивної депресії. Задоволеність пари шлюбом характеризувалася, як «неблагополучна» або «скоріше неблагополучна».

Отримані результати збігаються з дослідженням (Каденко, 2007), де вказується, що емотивну акцентуацію найчастіше простежуємо при невроті очікування та фобічному невроті. При цьому в подружжя із соціально-психологічним різновидом комунікативної форми дезадаптації спостерігаємо несприятливе поєднання акцентуацій у парі: збіг однакових їх типів або такі поєднання, як збудливий і демонстративний чи тривожний [(Каденко, 2007)]. Розмірковували про

розлучення або робили спроби розлучитися респонденти з демонстративною, збудливою, гіпертимною, застрягаючою, дистимічною акцентуаціями характеру, тоді як більшість осіб із педантичною, тривожною й емотивною акцентуаціями не припускали думки про розлучення [(Каденко, 2007)]. Зі свого боку, О. А. Мешковська (Мешковська, 2005) зазначає, що є підстави припускати, що несприятливе поєднання акцентуацій характеру відіграє роль у виникненні дезадаптації подружжів, хоча прийнято вважати, що дезадаптація більшою мірою визначається не вродженими, а набутими рисами характеру (Мешковська, 2005).

Висновки. Виявлено, що такі тенденції до акцентуації, як педантичність, гіпертимність, емотивність, створюють підґрунтя конфлікту в сімейній парі при адюльтері. Шляхами розвитку «сімейного конфлікту» є реакція особистості у вигляді демонстративної поведінки. Чоловіки та жінки із високою вірогідністю акцентуації за демонстративним типом схильні до артистизму, позерства, емоційної лабільності, до конфліктності з рисами егоцентризму й не завжди адекватною самооцінкою власних дій. Особи з акцентуацією за збудливим типом проявляють слабкість емоційного контролю, підвищену імпульсивність, схильність до конфліктів, слабкість у ставленні до власних зобов'язань. Особам із гіпертимною акцентуацією властиві «нестача почуття дистанції», підвищена роздратованість і вибухи гніву. У чоловіків та жінок з емотивною акцентуацією виявлено знижену здатність до вираження відчуттів, настроїв, переживань, внутрішній страх щодо ставлення до них навколишніх.

Виокремлено два варіанти поєднання типів акцентуацій у парі, які чинили сукупний руйнівний вплив на життєдіяльність родини. Перший – поєднання дистимічної та застрягаючої рис, де задоволеність шлюбом пари розцінювалася як «абсолютно неблагополучна» та «неблагополучна». Другий – поєднання тривожної й емотивної акцентуації, де задоволеність шлюбом пари «неблагополучна» або «скоріше неблагополучна». Перспективи подальшого дослідження в цьому напрямі полягають у науковому обґрунтуванні й розробці заходів специфічної допомоги у вигляді сімейного консультування (психокорекції) порушень життєдіяльності в родині при адюльтері.

Література

1. Эйдемиллер, Э. Г., Юстицкий, В. В. (2008). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: Питер, 672 с.

2. Дружинін, В. Н. (2006). *Психологія сім'ї*: 3 вид. Санкт-Петербург: Вид-во «Пітер», 176 с.
3. Кратохвил, С., Васильченко, Г. С., Данилова, Т. В. (2008). *Психотерапія подружеских отношений*. Санкт-Петербург: Медицина, 327 с.
4. Оліфірович, Н. І., Зінкевич-Куземкіна, Т. А., Велента, Т. Ф. (2006). *Психологія сімейних криз*. Санкт-Петербург: Мова, 360 с.
5. Мешковська, О.А. (2005). *Варіанти, форми і психокорекція дезадаптації подружньої пари при позашлюбних зв'язках і венеричних захворюваннях жінок* (Автореф. дис. ... канд. мед. наук за спец. 19.00.04 – медична психологія). ХМАПО МОЗ України. Харків, 27 с.
6. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты*. Учеб. пособие (2001)/под ред. Д. Я. Райгородского. Самара: «Бахрах–М», 672 с.
7. Бююль, А., Цефель, П. (2002). *SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*. Санкт-Петербург: ДиаСофтЮП, 608 с.
8. Каденко, О. А. (2007). *Подружня дезадаптація та позашлюбні сексуальні зв'язки* (Автореф. дис. ... д-ра мед. наук за спец. 19.00.04 – медична психологія). ХМАПО МОЗ України. Харків, 28 с.
9. Потапчук, Є. (2014). Мовленнєва поведінка подружжя в ситуаціях адюльтеру як психологічна проблема. *Психолінгвістика*, 15, 126–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2014_15_11
10. Воронина, Т. Н., Лукьянов, А. С. (2015). *Психология супружеской измены: Причины, готовность, гендерные различия. Современные проблемы науки и образования*, 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22157>
11. Турбан, В. В. (2016). Сімейний конфлікт як предмет дослідження у практичній психології. *Актуальні проблеми психології*, 28 (10), 444–453. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v10/i28/42.pdf>
12. Кругла, Т. (2017). Сімейний конфлікт: Причини виникнення, попередження, врегулювання. *Медсестринство*, 4, 71–74.
13. Посвистак, О. (2016). Поведенческий подход к семье: специфика и основные понятия. *Наука и образование*, 7, 111–117. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-7-19>

References

1. Eydemiller, E. G., Yustitskiy, V. V. (2008). *Psihologiya i psihoterapiya semi [Psychology and psychotherapy of the family]*. Sankt-Peterburg: Piter, 692 p. [in Russian].
2. Druzhynin, V. N. (2006). *Psykhologhiia simi [Family Psychology]*. Sankt-Peterburg: Vyd-vo «Piter», 176 p. [in Ukrainian].
3. Kratochvil, S., Vasilchenko, G. S., Danilova, T. V. (2008). *Psihoterapiya supruzheskih otnosheniy [Psychotherapy marital relations]*. Sankt-Peterburg: Meditsina, 327 p. [in Russian].
4. Olifirovych, N. I., Zinkevych-Kuzemkina, T. A., Velenta, T. F. (2006). *Psykhologhiia simeinykh kryz [Psychology of family crises]*. Sankt-Peterburg: Mova, 360 p. [in Ukrainian].

5. Miashkivska, O. A. (2005). Varianty, formy i psikhokorektsiia dezadaptatsii podruznoi pary pry pozashliubnykh zviyazkakh i venerychnykh zakhvoriuvanniakh zhinok [Variants, forms and psychocorrection of spouses desadaptation at fornication and venereal diseases in women]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: KhMAPO MOZ Ukrainy, 27 p. [in Ukrainian].

6. Raygorodskiy D. Ya. (Eds.). (2001). *Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi. Uchebnoe posobie* [Practical psychodiagnosics. Methods and tests. Tutorial]. Samara: «Bahrah-M», 672 p. [in Russian].

7. Byuyul, A., Tsefel, P. (2002). *SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannykh i vosstanovlenie skrytykh zakonomernostey* [SPSS: the art of information processing. Analysis of statistical data and restoration of hidden patterns]. Sankt-Peterburg: DiaSoftYuP, 608 p. [in Russian].

8. Kadenko, O. A. (2007). Podruznhia dezadaptatsiia ta pozashliubni seksualni zviyazky [Spouses desadaptation and extramarital sexual relations.]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: KhMAPO MOZ Ukrainy, 28 p. [in Ukrainian].

9. Potapchuk, Ye. (2014). Movlennieva povedinka podruzzhzia v sytuatsiiakh adiulteru yak psikhologichna problema [Speech behavior in situations of spouses adultery as a psychological problem]. *Psikholinhvistyka – Psycholinguistics*, 15, 126–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2014_15_11 [in Ukrainian].

10. Voronina, T. N., Lukyanov, A. S. (2015). Psihologiya supruzheskoy izmenyi: Prichiny, gotovnost, gendernye razlichiya [Psychology of adultery: causes, preparedness, gender differences]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education*, 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22157> [in Russian].

11. Turban, V. V. (2016). Simeinyi konflikt yak predmet doslidzhennia u praktychnii psikhologii [Family conflicts as an object of cognition in practical psychology]. *Aktualni problemy psikhologii – Actual problems of psychology*, 28 (10), 444–453. URL: <http://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v10/i28/42.pdf> [in Ukrainian].

12. Kruhla, T. (2017). Simeinyi konflikt: Prychyny vynyknennia, poperedzhennia, vrehuliuvannia [Family Conflict: Causes, Prevention, Settlement]. *Medsestrynstvo – Nursing*, 4, 71–74 [in Ukrainian].

13. Posvistak, O. (2016). Povedencheskiy podhod k seme: spetsifika i osnovnyie ponyatiya [Behaviouristic approach to family: specificity and basic concepts]. *Nauka i obrazovanie – Science and Education*, 7, 111–117. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-7-19> [in Russian].

Received: 04.11.2019

Accepted: 18.11.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРАТИВНОЇ ФУНКЦІЇ МІФУ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЗІСТАВЛЕННЯ З ІСТОРІЄЮ

Савчук Володимир

Національний університет «Острозька академія»,
Острог, Україна
volodymyr.savchuk@oa.edu.ua

У статті проаналізовано подібності та розбіжності між поняттями «міф» й «історія» з урахуванням психологічних аспектів досліджуваних явищ. Вивчено деформуючу природу міфу в процесі відображення об'єктивної дійсності та роль хронологічної віддаленості у взаємовпливі міфу й історії. Окреслено інтегруючу функцію міфу в контексті конвенціоналістичної теорії нації. Визначено роль міфу як маркера належності до конкретної спільноти, зокрема й у відмежуванні від представників інших національних та етнічних груп. Охарактеризовано місце образу героя в структурі міфу та функції фундаторських наративів. Досліджено позицію міфу в системі ідентичності особистості з акцентом на національній самоідентифікації. Проаналізовано психологічну мотивацію міфотворення та міфологічні потреби індивіда у співвіднесенні з його соціальними потребами. Охарактеризовано терапевтичний ефект міфу для людської психіки під час сприйняття подій та формування пам'яті, зокрема історичної. Простежено особливості утворення, розвитку й занепаду міфів паралельно з подібними явищами в процесі існування націй. Вивчено специфіку використання історичних наративів у політичній сфері в контексті функцій агресії та оборони й досліджено характер використання міфів із метою політичної консолідації суспільства. Крім того, проаналізовано природу реакційних міфів як відповіді психіки на суспільні, політичні, культурні, ідеологічні та інші зміни у світі, що мають вплив на світогляд індивіда, зокрема на межі зіткнення консервативних переконань і революційних тенденцій. Насамкінець, окреслено перебіг історизації міфу з виокремленням трьох ключових етапів цього процесу.

Ключові слова: міф, наратив, перцепція, історична пам'ять, колективна ідентичність, інтегративна функція

Savchuk Volodymyr. Psychological Peculiarities of Myth's Integrative Function in the Context of its Comparison with History. The paper includes the analysis of similarities and differences between the notions of myth and history paying attention to psychological aspects of the phenomena studied. The author researches into the distortive nature of the myth in reflection of objective reality, and the role which chronological remoteness plays in correlation between myth and

history. The paper outlines the integrative function of the myth in the context of conventionalist theory of the nation. It indicates the role of the myth as a marker of belonging to a specific community. It characterizes the position taken by the image of a hero in the structure of the myth, and the function of foundation narratives. The author studies the location of the myth in the system of one's identity, focusing on the national self-identification. The paper analyzes psychological motivation of myth creation and an individual's mythological needs. It characterizes the therapeutic effect myth has on a human and traces the peculiarities of creation, development and demise of myths in comparison with similar processes in the history of nations. The author studies the use of historical narratives in political field in the context of aggression and defense as well as the character of the employment of myths for political consolidation. The paper encompasses the analysis of the essence of reactionary myths as a response of one's psyche to changes which affect the individual's worldview, especially in the midst of conflict between conservative convictions and revolutionary trends. Finally, it outlines the three-phase process of myth's historization.

Key words: myth, narrative, perception, historical memory, collective identity, integrative function.

Савчук Владимир. Психологические особенности интегративной функции мифа в контексте его сопоставления с историей. В статье анализируются сходства и различия между понятиями «миф» и «история» с учетом психологических аспектов исследуемых явлений. Изучается деформирующая природа мифа в процессе отображения объективной действительности и роль хронологической отдаленности в взаимовлиянии мифа и истории. Обозначается интегративная функция мифа в контексте конвенциональной теории нации. Определяется роль мифа как маркера принадлежности к определенному обществу, в том числе и в отделении себя от представителей иных национальных и этнических групп. Характеризуются место образа героя в структуре мифа и функции фундаторских нарративов. Исследуется позиция мифа в системе идентичности личности с акцентом на национальной самоидентификации. Анализируется психологическая мотивация мифообразования и мифологические потребности индивида в соотношении с его социальными потребностями. Охарактеризован терапевтический эффект мифа для человеческой психики во время восприятия событий и формирования памяти, особенно исторической. Отслеживаются особенности образования, развития и исчезновения мифов параллельно с подобными явлениями в процессе существования наций. Изучается специфика использования исторических нарративов в политической сфере в контексте функций агрессии и защиты, а также исследуется характер использования мифов с целью политической консолидации. Кроме того, анализируется природа реакционистических мифов как ответа психики на социальные, политические, культурные, идеологические и другие изменения, имеющие влияние на мировоззрение индивида, в том числе на грани столкновения между консервативными убеждениями и

революционными тенденциями. В заключении определяется ход историзации мифа с вычленением трех ключевых этапов этого процесса.

Ключевые слова: миф, нарратив, перцепция, историческая память, коллективная идентичность, интегрирующая функция.

Постановка проблеми. Об'єднувальна функція міфу постає особливо актуальною на сучасному етапі історії не лише України, але й інших країн світу з огляду на численні випадки інформаційних воєн і, як наслідок, на необхідність їм протистояти. Намагання зруйнувати або принаймні ослабити суспільство через розділення його соціально-політичних груп є однією з провідних цілей інформаційної агресії, а тому вимагає комплексного та ефективного підходу. Крім того, глобалістичні тенденції у світі теж сприяють тому, що проблема міфу як інтегративного фактора є на часі. Парадоксально, попри культурну інтеграцію та стирання кордонів, а також максимальну доступність комунікації завдяки інформаційним технологіям, проблема самотності людини тільки загострюється і, як наслідок, постає потреба пошуку механізмів згуртування суспільства.

Із погляду конвенціоналістичної теорії суспільства, що поширюється на інші спільноти, наприклад націю, міф відіграє одну з провідних ролей у консолідації такого колективу. Відзначимо, що спільне бачення власної історії – також один із потужних об'єднавчих факторів для суспільства. Попри чітке, на перший погляд, розмежування між поняттям «міф» та «історія», можемо спостерігати їх тісне переплетення й взаємозаміщення. Такі зв'язки між міфом та історією разом із міждисциплінарною природою першого, виносять питання їх співвіднесення на перетин не лише таких галузей знань, як психологія та історія, а й політології, соціології, педагогіки, культурології.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Міф як особливий різновид нарративу був об'єктом дослідження багатьох учених у різних галузях. Із погляду психоаналізу міф вивчали З. Фройд, А. Адлер та В. Щербаков. С. Виноградова та Г. Мельник аналізували це явище під кутом психології масової комунікації. Функції міфу в освітньому процесі були предметом дослідження А. Седжестен та Н. Сміт. Р. Мей вивчав цей тип нарративу під кутом екзистенціальної психології. На взаємозв'язках міфу й культури зосередилися І. Брайден та Г. Тревор-Роупер. Дж. Шопфлін, Дж. Госкінг і Г. Сетон-Вотсон вивчали національний міф. Натомість науковий інтерес І. Гирича, Ю. Шаповала й Л. Бойї становив взаємовплив міфу та історії, а

також історичний різновид міфу. Х. Торесілья досліджував як національні, так і історичні міфи. Теоретичні засади міфу як такого аналізували Дж. Сміт, Р. Бакстон і К. Болле. Не залишилися поза увагою дослідників і філософські засади міфу: на них та особливостях перцепції такого наративу зосередився Р. Барт, тоді як П. Рікер сфокусувався на його зв'язку із часосприйняттям.

Мета статті – окреслити специфіку міфу та історії в їх дотичності з огляду на соціально-психологічні процеси, із якими вони пов'язані, – конкретизується в таких **завданнях**:

- визначити розбіжності між поняттями «міф» й «історія», а також взаємозв'язки між ними;
- виявити особливості сприйняття міфів індивідом та колективом і місце наративів у світогляді;
- охарактеризувати основні аспекти об'єднувальної функції міфу;
- дослідити специфіку використання міфів під час формування політичної свідомості спільноти;
- проаналізувати особливості часосприйняття на перцепцію історичних наративів.

Методологічну базу дослідження становили аналітичний, компаративний і системний підходи, а також індуктивний метод.

Виклад основного матеріалу. Найдоцільніше розпочати дослідження з визначення інтегруючої функції міфу. Г. Сетон-Вотсон зазначає, що є підстави говорити про існування нації в тому разі, якщо значна кількість людей у спільноті вважає, що вони утворили націю або поведуться, ніби вони це зробили (Seton-Watson, 1977). За словами Х. Торесільї, саме поняття «нація» є доволі суперечливим у наукових колах. Дослідник наводить визначення Б. Андерсона, що розрізняє нації, які вже здобули державність і які є продуктом епохи Просвітництва, і нації, яким перші дають можливість політичного вираження (Torresilla, 2009). Б. Андерсон переконаний: походження націй другого типу потрібно шукати в далекому минулому, що є важливим для дослідження історичного та національного міфу.

Н. Сміт звертає увагу на це явище в контексті освітнього процесу. Так, вона вважає, що вивчення історії може підсилити колективні міфи й суспільні практики, які покладено в основу певної ідентичності. Так само вивчення історії може виправдовувати своєрідні норми міжгрупових відносин та соціальних ієрархій, зображуючи історію відносин між групами (Smith, 2016). Про належність міфів до куль-

турної ідентичності нації свідчить і Л. Бойя (Boia, 2001). Поняття колективного міфу можна зіставити із запропонованим А. Седжестен терміном «публічний наратив». Такий міф перебуває в інституційному просторі або міжособистісних мережах, які виходять за межі особистого рівня та інтегрують таку екзистенційну історію індивіда в складнішу й більшу систему значущостей (Segesten, 2011).

Зазначимо, що в консолідації національної спільноти значну роль відігравали й архаїчні міфи та їхні елементи, інтегровані в літературні жанри. За словами Н. Сміт, інтерес до казок в Англії зростав паралельно з розвитком вікторіанської медієвістики й був формою націоналізму, оскільки творив славнозвісний та глибоко цінований фольклор країни (Smith, 2016).

Р. Мей стверджує, що людська потреба в міфі виходить із потреби в спільноті. Людина без міфу – це людина без дому, оскільки належність до спільноти, як переконаний науковець, передбачає спільність міфів і почуття гордості цієї групи людей. Натомість, чужинець для нас – це той, хто не поділяє наших міфів. Підсумовуючи, Р. Мей указує, що міф – це наратив, завдяки якому спільнота стає одним цілим (May, 1991). Так само і Дж. Сміт та інші переконані, що міфи завжди відігравали важливу роль в утриманні в єдності політичних одиниць – починаючи від сіл і закінчуючи цілими державами (Smith, Buxton, & Bolle, 2018). На тісний зв'язок міфу з явищем населеного пункту також звертає увагу Р. Мей. За його словами, багато наративів сягають корінням давніх часів, коли люди завдячували своїм життям містам, оскільки їхні стіни (як-от у випадку Мікен чи Трої) забезпечували мир і захист. У зв'язку з цим, як зазначає дослідник, міфи про спільноту здебільшого позитивні, оптимістичні та надихаючі (May, 1991). Отже, можемо зробити висновок, що в мотиваційній сфері потреба в міфі значно глибші, ніж може здатися на перший погляд: не на п'ятому (потреби самовираження), а на третьому (соціальні) й навіть другому (потреби безпеки) рівні, за концепцією А. Маслоу.

На противагу «оборонному» контексту, Н. Сміт зосереджується на «атакувальній» функції міфу. Оскільки Британська імперія розширювалася географічно, поставала нагальна необхідність просування ідеї національної ідентичності, що уможливила б існування відчуття єдності по всіх підконтрольних короні територіях. Отже, є підстави говорити про колоніальний дух, притаманний англійцям. Потрібно

звернути увагу на те, що і в цьому випадку простежуємо контрастивну уніфікацію: як зазначає дослідниця, вищезгаданий колоніальний дух не приписується іншим імперіям (наприклад Франції, Німеччині, Іспанії) (Smith, 2016).

Іншою визначною складовою частиною міфу про батьківщину є герой. Р. Мей указує, що саме на цей персонаж проєктуються найвищі цілі конкретної спільноти. Проте цей компонент міг застосовуватись і в протилежному контексті: відмовляючись від міфічного центру, герой потрапляв у вигнання. Він покидав місто, у якому за своїв мову та етику, що були основою міфу, а отже, і спільноти (May, 1991). Говорячи про ізоляцію, потрібно згадати й тезу А. Адлера про те, що причиною невроту може бути нестача суспільного інтересу, оскільки невротики часто є ізольованими від членів своєї спільноти. Психологічні проблеми залишаються невирішеними, допоки пацієнт не виробить повноцінного інтересу до суспільства та прийняття власної відповідальності перед спільнотою. Зрештою, А. Адлер знову підводить нас до важливості спільної «провідної вигадки», яку дослідник використовує як синонім до слова «міф» (Adler, 1968).

Отже, за словами Р. Мей, самотність та її заперечення чи намагання втекти від неї є дуже важливими міфами в Америці. Це зумовлено тим фактом, що, вирушаючи на новий континент, вихідці з Європи, які згодом сформували американську націю, відкинули історію своїх попередніх батьківщин «з відчуттям полегшення» (May, 1991: 112). Звідси – американський міф самотності, оскільки спільне бачення минулих подій гуртує народ. Так само й А. Седжестен зазначає, що уніфікаційний міф, якщо його використовують у політичній пропаганді, призводить до формування суспільства, у якого відсутня здатність до критики, а індивідуальність заміщена ізоляцією та розсіяним відчуттям колективної відповідальності. Інтегративна ж функція міфу паралельно відіграє роль у проведенні кордонів між спільнотами: міфічне пояснення підсилює або ж витісняє об'єктивні фактори розрізнення між спільнотами, які, в іншому випадку, було б важко відокремити одну від одної (Segesten, 2011).

Продовжуючи тему маніпуляції міфами з політичних мотивів, згадаємо дослідження Г. Госкінга та Дж. Шопфліна (Hosking & Schopflin, 1997). Провідну роль у цьому процесі відіграє засновницький або фундаторський міф. До цієї категорії наративів належать ті, що постулюють міцний, але містичний зв'язок між народом та

певною територією. У таких міфах широко застосовують метафору (наприклад «колиска цивілізації»), а земля та символи, що її репрезентують (прапор, карта тощо), нерозривно пов'язані з долею її мешканців. Інша підкатегорія засновницьких міфів стосується поняття спорідненості та спільного походження й розглядає спільноту (і навіть сучасну націю) як дуже широку родину, усі члени якої об'єднані хоч і далекими, але кровними зв'язками. Прикладом такого міфу може бути сарматський міф шляхетської Польщі, відповідно до якого всі представники цього привілейованого стану споріднені між собою, оскільки мають спільних предків – войовничих сарматів. Потрібно також зазначити, що перебільшена форма такого фундаторського міфу може використатись і для пропагування ідеї об'єднання окремих сучасних націй на основі спільного походження (як у російському панславистичному міфі).

За словами В. Щербакова, у ролі ідентифікаційних моделей образи міфу виконують функцію соціалізації індивіда, який несвідомо відтворює у своєму житті сприйняті структури. Смилова система міфу набуває значення «історичного апріорі», яке визначає становлення як індивідуальної, так і соціальної історії (Щербаков, 2001). Так само З. Фройд уключає міфологічні структури в дослідницьке поле своєї теорії, що дає змогу говорити про своєрідну «міфологічну» саморефлексію. Вона полягає в прийнятті смислової єдності міфу як відправної точки дослідження історичного наслідування мисленнєвих форм, які ідентифікують людину як таку (Фрейд, 1998).

П. Рікер співвідносить міф та історію, визначаючи їх обох як наративи, що об'єднують події в уніфіковані розповіді, які потім можна переповісти. Проте дослідник зазначає, що різниця між ними полягає в темпоральній площині. Міф – це наратив про походження, події, у якому розгортаються в первісному часі, відмінному від сучасної реальності. Історія ж – це наратив про нещодавні події, що відбулися в найбільш віддаленому минулому, але в людському часі (Ricoeur, 1984).

Важливу особливість у співвідношенні між міфом та історією, зокрема в дитячій психології, визначає й Р. Мей. За його словами, дуже часто міф – це єдине, що може зберегти дитячий розум. До того ж такий міф, болючий він чи ні, спричинятиме менше дискомфорту ніж сама історична подія. Міфи мають заспокійливий ефект, хоча можуть стосуватись і жорстоких речей. Отже, для міфу типове пере-

плетення жорстоких фактів із такими, що мають позитивний характер і, як наслідок вибудовування зразків, котрі ми можемо високо цінувати та називати нашими (May, 1991). Х. Торесілья переконаний, що міф є значущим не лише тому, що є нібито достовірною інтерпретацією минулого, скільки тому, що містить стратегію протистояння теперішньому та, зрештою, формування майбутнього. Отже, значимість того, якій меті слугують міфи, переважає значимість того, наскільки вони відповідають об'єктивній правді (її дослідник означає як історичні події, що можуть бути доведені науково) (Torrecilla, 2009). Цю тезу підтверджує й І. Брайден, оскільки з культурного погляду міф про короля Артура, наприклад, мав більшу важливість, ніж питання, чи існував легендарний монарх узагалі (Bryden, 2005).

Інший важливий аспект співвідношення міфу та історії виокремлює й А. Седжестен (Segesten, 2011). На її думку, реакційні міфології спрямовані проти радикальних змін, до яких призводять революції. Наративи цього типу консервативні, спроектовані в минуле та скептично налаштовані щодо змін. Висловом «Раніше було краще» зазвичай користуються прихильники таких міфів, чиєю метою є дискредитувати здобутки революцій. При цьому здійснюються маніпуляції таким поняттям, як «Золота доба», що є чистою репрезентацією ностальгійного мислення, оскільки в часовій картині вона розміщає ідилічне існування суспільства до його трагічного занепаду.

Загалом, як вважають Дж. Сміт та інші, є можливість простежити подібність між історією та міфом навіть у працях тих, кого цілком заслужено можна назвати істориками, одним із яких є й «батько історії» Геродот. Зрештою, за словами дослідників, тенденції до секуляризації та міфологізації явища, наративу або ідеї є різними аспектами того самого історичного процесу (Smith, Buxton, & Bolle, 2018). Як зазначає А. Седжестен, історичні події, подані у формі міфу, не обов'язково повинні були відбутися, проте теза про їх правдивість має постулюватися наративом для того, щоб у нього повірили (Segesten, 2011). Крім того, Р. Барт стверджує, що історія, яка стоїть за міфом, зникає. Люди не цікавляться, звідки походить міф, вони просто в нього вірять. Хоча міф і ґрунтується на людській історії, він не може насправді відбутися, оскільки «його тактика – не неправда чи брехня, а відхилення» і, отже, цей наратив нічого не приховує й не демонструє, а деформує (Барт, 2017: 255).

Наступним питанням у зіставленні історії та міфу є явище альтернативності. С. Виноградова та Г. Мельник переконані, що отри-

мані з різних джерел дані можуть лягти в основу міфів. Завжди маючи реальне підґрунтя, міфи швидко поширюються за наявності таких факторів, як низька інформаційна культура, упереджене ставлення до даних, отриманих з офіційних джерел, недостатній розвиток критичного мислення при сприйнятті дійсності (Виноградова & Мельник, 2014). На альтернативних поглядах зосереджується й Дж. Сміт та ін. Попри розмиття понять історії й міфу, важливу роль в історичному підході відіграє встановлення хронологічних рамок із порівнянням конкуруючих переказів із метою впорядкування узгодженого викладу подій. Якщо ж письмових згадок (або писемності загалом) немає, роль авторитетних джерел здійснюють міфи, що передаються усно. Отже, до міфів звертаються, якщо теперішня ситуація залежить від того, яка з версій минулого вважається прийнятною. Хоча, як зазначають дослідники, навіть у писемних спільнотах, де функціонують значні кола істориків, більшість населення формує своє бачення минулого на основі переданих із попередніх поколінь міфоподібних переказів (Smith, Buxton, & Bolle, 2018).

Важливу роль у процесі фіксування історії відіграє фактор суб'єктивності, що накладає відповідну конотацію на описувані події. Так, за словами Х. Торресільї, залежно від автора, захоплення Піренейського півострова мусульманами подавалося або як трагедія, що поставила існування іспанської нації під загрозу, або як початок однієї з найвизначніших епох для мистецтва та науки (Torrecilla, 2009). У цьому контексті варто згадати тезу І. Гирича і Ю. Шаповала про відносність поняття об'єктивної історії, оскільки в чистому вигляді воно є неможливим. Дослідники переконані, що історія є більшою мірою уявленням автора про минуле, аніж фіксацією того, що відбувалося справді. Зрештою, історичні тексти завжди містять указівки на суб'єктивність відчуття історії (Гирич & Шаповал, 2010).

Перебіг історизації міфу описує Г. Тревор-Роупер, ілюструючи власну концепцію процесом творення шотландської традиції, напр. XVIII – поч. XIX ст. У ході першого етапу відбувається культурний бунт (зазіхання на ірландську культуру з боку Шотландії, переписування її ранньої історії, зрештою – заява про те, що «Кельтська Шотландія» – центр, а Ірландія культурно залежна від неї). Друга фаза передбачає штучне творення нової (високогірної – у випадку Шотландії) традиції, що трактується як древня, первинна та самотутня. Завершальним етапом прийняття й засвоєння міфу широкими масами (поширення на низинну частину Шотландії) (Trevor-Roper, 1988). По-

при значний рівень упередженості дослідника в підході до «шотландського питання», його теоретичні положення заслуговують на увагу. Триетапну концепцію історизації міфу можна простежити й на прикладі Російської імперії.

Як зазначає Р. Барт, міф володіє імперативністю відгуку, виходячи з деякого історичного поняття, а виникаючи безпосередньо з поточних обставин, він звертається до реципієнта. Такий наратив вимагає від людини прийняти його всеохопний суперечливий характер (Барт, 2017). Головний принцип міфу, на думку вченого, – перетворення історії в природу. Отже, стає зрозуміло, чому в очах реципієнтів міфу його інтенція та адресна зверненість поняття можуть лишатися явними й водночас здаватися безкорисливими. Той інтерес, заради якого виголошується міфічне слово, виражений у ньому цілком відкрито, але одразу «застигає» в природній формі. Як наслідок, інтерес прочитується вже не як спонука, а як причина. Це можна простежити на прикладі історичного міфу, досліджуваного Н. Сміт (Smith, 2016). Національна свідомість постає на основі наративів, що спроможні встановити національну історію, відповідно до якої, минуле та розвиток спільноти чітко пояснено та підтверджено. Така національна історія, стверджує дослідниця, виконує низку функцій при творенні загальної історії. Наприклад, якщо оперувати припущенням, що нація існувала завжди, з'являється можливість підтвердити автентичність народу. Крім того, відводячи нації конкретне місце в історичному перебігу подій, національна історія надає певну територію, із якою в представників спільноти виробляється міцна пов'язаність. Зрештою, національна історія акцентує увагу на героях минулого, таким чином створюючи заповітний родовід, що продовжується аж до сучасності реципієнтів міфу.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, об'єднувальна функція як одна з провідних характеристик міфу може трактуватися з погляду конвенціоналістичного підходу до феномену нації. Так само й освіта має можливість здійснювати маніпуляції міфами, на яких значною мірою ґрунтується ідентичність особистості. Крім того, зокрема в політичній сфері, такі наративи сприяють консолідації також через виокремлення тих, хто не входить до конкретної групи, не поділяє їхніх міфів, а отже, і колективної ідентичності. Це надає міфам потенціалу не лише для захисту (відчуття єдності, безпеки), а й для нападу (виправдання та мотивування військової агресії,

завоювань). За своєю природою потреба цього типу наративів походить із потреби в приналежності до колективу, а тому й формування нових спільнот (наприклад молодих націй) передбачає відмову від старих міфів і продукування нових. Отже, особливо актуальними для дослідження колективної ідентичності постають міфи про заснування держав чи походження націй, оскільки вони сприймаються без критичного аналізу.

Той факт, що такий наратив стає історичним тлом (незапам'ятні часи), на якому вибудовується історична пам'ять про подальші події (більш недавнє минуле), походить із легкості для засвоєння та заспокоїливого ефекту, який міф має для дитячої психіки. У зв'язку з цим функціонування міфу і в наш час може бути зумовлене застосуванням його як своєрідної копінг-стратегії «уникання» при сприйнятті індивідом актуальних труднощів. Отже, глибше вивчення та застосування терапевтичних властивостей міфу становить перспективний напрям психологічних досліджень. Говорячи про реакційну природу міфу, потрібно згадати й культурний аспект на рівні колективу. Такі наративи часто використовувалися з метою відстоювання усталених поглядів та протиставлялися різким змінам, що відбувалися в суспільстві. Потрібно також зазначити, що міф не створює нову реальність, а спотворює вже наявну, а отже, займає своє місце в пам'яті індивіда. Саме на цьому механізмі ґрунтується процес історизації міфу, особливо актуальний на сучасному етапі досліджень історичної пам'яті, національної ідентичності та національної свідомості.

Перспективність подальших досліджень інтегруючої функції міфу та його перетину з історією зумовлена можливістю використання отриманих напрацювань у сфері педагогіки (формування національної свідомості та самосвідомості), політології (розв'язання проблеми застосування міфів в інформаційній агресії), історичній науці (механізми спотворення історичної правди), соціальної психології (об'єднавчий потенціал міфу) та психології особистості (становлення ідентичності індивіда).

Література

1. Барт, Р. (2017). *Мифологии* (С. Засекина, Перев.). Москва: Академ. проект.
2. Виноградова, С. М., & Мельник, Г. С. (2014). *Психология массовой коммуникации: учеб. для бакалавров*. Москва: Изд-во Юрайт.
3. Гирич, І., & Шаповал, Ю. (2010). *Чому необхідно переосмислювати минуле?* Київ: Фонд Конрада Аденауера.

4. Фрейд З. (1998). *Очерки по психологии сексуальности* (М. Драко, перев.). Минск: Попурри.
5. Щербakov В. П. (2001). Миф в психоанализе. *Смыслы мифа: мифология в истории и культуре. Сборник в честь 90-летия проф. М. И. Шахновича. Серия «Мыслители»*, 8, 300. <http://anthropology.ru/ru/text/shcherbakov-vp/mif-v-psihoanalize>
6. Adler, A. (1968). On the role of the unconscious in neurosis. *Practice and theory of Individual Psychology*, pp. 227–234. Totowa, N. J.: Littlefield, Adams.
7. Voia, L. (2001). *History and Myth in Romanian Consciousness* (J. C. Brown, Trans.). Budapest: Central European University Press.
8. Bryden, I. (2005). *Reinventing King Arthur: The Arthurian Legends in Victorian Culture*. Aldershot, England: Ashgate.
9. May, R. (1991). *The Cry for Myth*. New York: W. W. Norton & Company.
10. *Myths and nationhood* (1997). G. Hosking, & G. Schopflin (Eds.). New York: Routledge.
11. Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative* (K. McLaughlin, & D. Pellauer, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
12. Segesten, A. D. (2011). *Myth, Identity and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. Lanham: Lexington Books.
13. Seton-Watson, H. (1977). *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colorado: Westview.
14. Smith, J. Z., Buxton, R. G. A., & Bolle, K. W. (2018, October 13). *Myth*. Retrieved from Encyclopaedia Britannica website: <https://www.britannica.com/topic/myth#ref23605>.
15. Smith, N. C. (2016). King Arthur and the historical myth of England: a child's guide to nationalism and identity in the Victorian era. *College of Arts & Sciences Senior Honors Theses*, 124, 35.
16. Torrecilla, J. (2009). Spanish Identity: Nation, Myth, and History. *Studies in 20th & 21st Century Literature*, 33(2), 204–226. doi:10.4148/2334-4415.1699
17. Trevor-Roper, H. (1988). *Invention of tradition*. London: University Press, Cambridge.

References

1. Barthes, R. (2017). *Mifologii* [Mythologies] (S. Zasyekina, Trans.). Moscow: Akademicheskiiy proekt [in Russian].
2. Vinogradova, S. M., & Melnik, G. S. (2014). *Psihologiya massovoy kommunikatsii: uchebnik dlia bakalavrov* [Psychology of mass communication: a textbook for undergraduate students]. Moscow: Izdatelstvo Yurayt [in Russian].
3. Hyrych, I. & Shapoval, Yu. (2010). *Chomu neobkhidno pereosmysliuvaty mynule?* [Why should we reconsider the past?]. Kyiv: Konrad Adenauer Foundation [in Ukrainian].
4. Freud, S. (1998). *Ocherki po psihologii seksualnosti* [Essays on the psychology of sexuality] (M. Drako, Trans.). Minsk: Popurri [in Russian].

5. Shcherbakov, V. P. (2001) Mif v psihoanalize [Myth in psychoanalysis]. *Smisli mifa: mifologia v istorii i culture. Sbornik v chest 90-letia prof. M. I. Shahnovicha. Seria «Misliteli»* [Meanings of the myth in history and culture. The collection deicated to Prof. M. I. Shahnovich's 90th birthday. «The Thinkers» Series], 8, 300 [in Russian]. <http://anthropology.ru/ru/text/shcherbakov-vp/mif-v-psihoanalize>
6. Adler, A. (1968). On the role of the unconscious in neurosis. *Practice and theory of Individual Psychology*, pp. 227–234. Totowa, New-York: Littlefield, Adams.
7. Boia, L. (2001). *History and Myth in Romanian Consciousness* (J. C. Brown, Trans.). Budapest: Central European University Press.
8. Bryden, I. (2005). *Reinventing King Arthur: The Arthurian Legends in Victorian Culture*. Aldershot, England: Ashgate.
9. May, R. (1991). *The Cry for Myth*. New York: W. W. Norton & Company.
10. *Myths and nationhood* (1997). G. Hosking, & G. Schopflin (Eds.). New York: Routledge.
11. Ricoeur, P. (1984). *Time and Narrative* (K. McLaughlin, & D. Pellauer, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
12. Segesten, A. D. (2011). *Myth, Identity and Conflict: A Comparative Analysis of Romanian and Serbian Textbooks*. Lanham: Lexington Books.
13. Seton-Watson, H. (1977). *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*. Boulder, Colorado: Westview.
14. Smith, J. Z., Buxton, R. G. A., & Bolle, K. W. (2018, October 13). *Myth*. Retrieved from Encyclopaedia Britannica website: <https://www.britannica.com/topic/myth#ref23605>.
15. Smith, N. C. (2016). King Arthur and the historical myth of England: a child's guide to nationalism and identity in the Victorian era. *College of Arts & Sciences Senior Honors Theses*, 124, 35.
16. Torrecilla, J. (2009). Spanish Identity: Nation, Myth, and History. *Studies in 20th & 21st Century Literature*, 33(2), 204–226. doi:10.4148/2334-4415.1699
17. Trevor-Roper, H. (1988). *Invention of tradition*. London: University Press, Cambridge.

Received: 09.08.2019

Accepted: 14.09.2019

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМПОНЕНТІВ СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» З ОСОБЛИВОСТЯМИ СІМЕЙНОГО СТАТУСУ В ПЕДАГОГІВ

**Фесун Галина,
Нечитайло Тетяна,
Канівець Тетяна**

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
м. Чернівці, Україна
galynafesun@gmail.com
t.nechytailo@chnu.edu.ua
Kaniv79@ukr.net

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження синдрому «професійного вигорання». Теоретичне обґрунтування проблеми стосується питань визначення особливостей виникнення, розвитку та протікання синдрому «професійного вигорання» в педагогічній діяльності. Зазначено, що інтенсифікація життя, соціально-політичні й соціально-економічні зміни, які відбуваються в Україні сьогодні, висувають до працівників освітніх організацій нові, більш складні вимоги, що, безумовно, впливають на психологічний стан працівників, зумовлюють виникнення емоційного напруження, розвиток значної кількості професійних стресів. Суттєвим фактором стресу є психологічні та фізичні перевантаження педагогів, які сприяють виникненню так званого «синдрому професійного вигорання» – виснаження моральних і фізичних сил, що неминуче позначається як на ефективності професійної діяльності, психологічному самопочутті, так і на стосунках у сім'ї.

Професія педагога – один із тих видів професій людина–людина, серед яких синдром «професійного вигорання» є найбільш поширеним. Тому дуже важливе вивчення особливостей його виникнення, розвитку та протікання саме в педагогічній діяльності. Ми обрали моделі, котрі, на нашу думку, найбільш повно розкривають сутність синдрому «професійного вигорання». Дослідження ґрунтувалося на моделі синдрому «професійного вигорання» таких учених, як К. Маслач, С. Джексон., В. Бойко. Науковці розглядають синдром «професійного вигорання» як трьохкомпонентну систему, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію й редукцію власних особистісних досягнень. Використання цих моделей під час проведення емпіричного дослідження дало змогу глибоко та всебічно вивчити прояви синдрому «професійного вигорання» у вчителів. Особливо цікавим для нас було з'ясування того, чи існує взаємозв'язок між компонентами синдрому «професійного вигорання» й сімейним

статусом педагогічних працівників. То ж наше дослідження спрямоване на визначення ступеня розвитку та особливостей прояву синдрому «професійного вигорання» у вчителів.

Ключові слова: стрес, стадії стресу, синдроми стресу, емоційне вигорання, професійне вигорання.

Fesun Halyna, Nechytailo Tetyana, Kanivets Tetiana. Interconnection between the Components of «Professional Burnout» Syndrome and the Features of Marital Status of Teachers. The article represents the results of theoretical and empirical study of «professional burnout» syndrome. The theoretical grounding of the problem concerns the issues of determining the peculiarities of the emergence, development and course of the «professional burnout» syndrome in pedagogical activity. It is noted, that intensification of life, socio-political and socio-economic changes that taking place in Ukraine today, place new, more complex requirements on employees of educational organizations, which, of course, affect the psychological state of workers, cause emotional stress, development of a significant amount of professional stress. Profession teacher is one of those kind of occupations, a human-human, among whom the syndrome of «professional burnout» is the most common. Therefore, it is very important to study the peculiarities of its occurrence, development and course in pedagogical activity. We have chosen models that, in our opinion, most fully reveal the essence of the syndrome of «professional burnout». Our research was based on the model of «professional burnout» syndrome by cholars as K. Maslach and S. Jackson, V. Boyko. The use of these models during an empirical study made it possible to study profoundly and comprehensively the manifestations of the syndrome of «professional burnout» of teachers.

Particularly interesting for us was to find out whether there is a relationship between the components of the «professional burnout» syndrome and the marital status of teachers. Our study was aiming to determine the degree of development and features of the manifestation of the «professional burnout» syndrome of teachers.

Key words: stress, stages of stress, stress syndromes, emotional burnout, professional burnout.

Фесун Галина, Нечитайло Татьяна, Канивец Татьяна. Взаимосвязь компонентов синдрома «профессионального выгорания» из особенностями семейного статуса педагогов. В статье представлены результаты теоретико-эмпирического исследования синдрома «профессионального выгорания». Теоретическое обоснование проблемы касается вопросов определения особенностей возникновения, развития и протекания синдрома «профессионального выгорания» в педагогической деятельности. Отмечается, что интенсификация жизни, социально-политические и социально-экономические изменения, которые происходят в Украине сегодня, выдвигают к работникам образовательных организаций новые, более сложные требования, которые, безусловно, влияют на психологическое состояние работников, обуславливающих возникновение эмоционального напряжения, развитие значительного количества профессио-

нальних стрессов. Существенным фактором стресса являются психологические и физические перегрузки педагогов, способствующих возникновению так называемого «синдрома профессионального выгорания» – истощение моральных и физических сил, что неизбежно сказывается как на эффективности профессиональной деятельности, психологическом самочувствии, так и на отношениях в семье.

Профессия педагога – один из тех видов профессий человек–человек, среди которых синдром «выгорания» является наиболее распространенным. Поэтому очень важным является изучение особенностей его возникновения, развития и протекания именно в педагогической деятельности. Мы выбрали модели, которые, по нашему мнению, наиболее полно раскрывают сущность синдрома «профессионального выгорания». Наше исследование базировалось на модели синдрома «профессионального выгорания» таких ученых, как К. Маслач, С. Джексон, В. Бойко. Ученые рассматривают синдром «профессионального выгорания» как трехкомпонентную систему, включающую эмоциональное истощение, деперсонализацию и редукцию собственных личностных достижений. Использование данных моделей при проведении эмпирического исследования позволило глубоко и всесторонне изучить проявления синдрома «профессионального выгорания» в учителей. Особенно интересным для нас было выяснить, существует ли взаимосвязь между компонентами синдрома «профессионального выгорания» и семейным статусом педагогических работников. Наше исследование направлено на определение степени развития и особенностей проявления синдрома «профессионального выгорания» в учителей.

Ключевые слова: стресс, стадии стресса, синдромы стресса, эмоциональное выгорание, профессиональное выгорание.

Постановка проблеми. Серед переліку факторів, що впливають на якість життя людини, одним із найважливіших є професійна діяльність. Зокрема, професії системи «людина–людина» (педагога, психолога, лікаря, соціального працівника та ін.), незалежно від ролей і функцій, які вони виконують, належить до групи професій із підвищеним рівнем моральної відповідальності за здоров'я та життя окремих людей, груп населення й суспільства в цілому. Така діяльність впливає на психологічний стан працівників, зумовлює виникнення емоційного напруження, розвиток значної кількості професійних стресів.

Особливо яскраво вплив стресів проявляється в педагогічній діяльності через перенасиченість її такими стресорами, як відповідальність за розвиток підростаючого покоління, активна міжособистісна взаємодія, підвищена емоційна напруженість, недостатня соціальна оцінка тощо. Одним із найважчих наслідків довготривалого

професійного стресу є синдром «професійного вигорання». Його прояви полягають у тому, що людина не в змозі використовувати свої особистісні можливості та засоби. Вона відчуває психічну втому або втрату своїх професійних умінь і навичок. Як наслідок, підвищується психічне, емоційне напруження, що пов'язано зі стресом на робочому місці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить, що проблема синдрому «професійного вигорання» відображена в роботах вітчизняних (Т. Зайчикова, Л. Карамушка, Н. Левицька, Г. Ложкін, С. Максименко, Л. Малець, В. Орел, Т. Форманюк) і зарубіжних (М. Буриш, Г. Діон, М. Лейтер, Е. Махер, М. Смульсон, Х. Фрейденбергер, У. Шуфелі та ін.) учених, які переважно розкривають зміст і структуру цього поняття. Методів діагностики синдрому «професійного вигорання» стосуються праці В. Бойко, Н. Водоп'янової, С. Джексона, К. Маслач, Т. Ронгинська, О. Старченкова та ін. Особливості професійного стресу й окремі вияви синдрому «професійного вигорання» в представників освітніх організацій досліджувалися такими вченими, як О. Баранов, В. Зеньковський, Л. Китаєв-Смик, Л. Колеснікова, А. Реан, А. Шафранова та ін. Що ж до особливостей вияву синдрому «професійного вигорання» в педагогічних працівників і соціально-психологічних детермінант його виникнення, то ця проблема не виступала раніше предметом спеціального дослідження. Емоційне вигорання в педагогів, залежно від сімейного стану, вивчалось дуже мало й несистемно. Деякі аспекти цього явища розглядали зарубіжні дослідники, однак цілісного уявлення про причини виникнення, особливості прояву та ознаки емоційного вигорання в педагогів залежно від сімейного статусу у вітчизняній науці сьогодні немає. Отже, соціальна значущість проблеми і її недостатня наукова розробка зумовили вибір теми нашого дослідження.

Метою статті – визначити особливості виникнення, розвитку та протікання синдрому «професійного вигорання» в педагогічній діяльності й дослідити взаємозв'язок між його компонентами та сімейним статусом педагогічних працівників.

Для досягнення мети потрібно виконати такі **завдання**: 1) розкрити психологічні особливості синдрому «професійного вигорання» у вчителів; 2) дослідити основні прояви синдрому «професійного вигорання» та його зв'язок з особливостями сімейного статусу у вчителів.

Виклад основного матеріалу. Термін «професійне вигорання» з'явився в психологічній літературі відносно недавно. Він уведений американським психіатром Г. Фрейденбергером у 1974 р. для характеристики психічного стану здорових людей, котрі перебувають в інтенсивному спілкуванні з клієнтами, пацієнтами, в емоційно навантаженій атмосфері під час надання професійної допомоги (Friedman, I., 1995). Це люди, які працюють у системі «людина–людина»: лікарі, юристи, соціальні працівники, психіатри, психологи, учителі та ін. У своїй діяльності вони змушені постійно стикатися з негативними емоційними переживаннями своїх клієнтів, мимовільно стають залученими до цих переживань, через що відчують підвищене емоційне напруження. Із 1974 р. в літературі з'явилося понад 2500 статей і книг щодо синдрому «професійного вигорання». Але більшість із них має описовий та епізодичний характер. Літератури, котра б розкривала науково-практичні дослідження в цій галузі, ще недостатньо. Інтерес до розвідок цього феномену постійно зростає й на сьогодні проблеми, які пов'язані з труднощами управління власним життям, мають діагностичний статус. Дослідження зазначеного синдрому розпочалось зі співробітників медичних установ і різних громадських організацій. Френсіс Сторлі – професор Школи догляду при Університеті штату Невада – проводила дослідження цього феномену на медсестрах, котрі працюють у кардіології. Вона зробила висновок, що цей синдром є результатом конфронтації з реальністю, коли людський дух виснажується в боротьбі проти обставин, які важко змінити. Як наслідок, розвивається професійний аутизм. Необхідна робота виконується, але емоційний внесок, який перетворює завдання у творчу форму, відсутній.

Професор психології Каліфорнійського університету Крістіна Маслач деталізувала це поняття, окресливши його як синдром фізичного та емоційного виснаження, що включає розвиток негативної самооцінки, негативного ставлення до роботи й утрату розуміння та співчуття стосовно клієнтів (Maslach, C.; Jackson, S.; Leiter, M., 1997). Доктор К. Маслач підкреслює, що вигорання – це не втрата творчого потенціалу, не реакція на нудьгу, а радше емоційне виснаження, яке виникає на фоні стресу, викликаного міжособистісним спілкуванням (Maslach, C., Schaufeli W., Leiter, M.). Найбільш поширеним підходом до визначення синдрому «професійного вигорання» є підхід, запропонований американськими дослідниками К. Маслач і С. Джексон

(Maslach, C., Jackson, S., Leiter, M., 1997). Вони розглядають синдром «професійного вигорання» як трьохкомпонентну систему, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію власних особистісних досягнень.

Російський учений В. Бойко розробив власну класифікацію симптомів, котрі супроводжують різні стадії «професійного вигорання» (Войко, В., 1996). Дослідник, спираючись на виділені К. Маслач компоненти «вигорання» (емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція професійних обов'язків) і теорію Г. Сельє, відзначив такі компоненти синдрому «професійного вигорання», як *напруження, резистенція та виснаження*. Кожен із них супроводжується чотирма симптомами, завдяки яким можна дослідити специфіку прояву синдрому у вчителів (Selye, H., 1946).

1. За В. Бойко, перший компонент – «напруження» – характеризується відчуттям емоційної виснаженості, втоми, викликаної власною професійною діяльністю.

Він виявляється у таких симптомах, як: 1) *переживання психотравмувальних обставин* – людина сприймає умови роботи та професійні міжособистісні стосунки як психотравмувальні; 2) *незадоволеність собою* – незадоволеність власною професійною діяльністю й собою як професіоналом; 3) *«загнаність у кут»* – відчуття безвихідності ситуації, бажання змінити роботу чи професійну діяльність узагалі; 4) *тривога та депресія* – розвиток тривожності в професійній діяльності, підвищення нервовості, депресивні настрої.

2. Другий компонент – «резистенція» – характеризується надмірним емоційним виснаженням, що провокує виникнення й розвиток захисних реакцій, які роблять людину емоційно закритою, відстороненою, байдужою. На такому тлі будь-яке емоційне залучення до професійних справ та комунікацій викликає в людини відчуття надмірної перевтоми.

Це знаходить проявляється в таких симптомах, як: 1) *неадекватне вибіркове емоційне реагування* – неконтрольований вплив настрою на професійні стосунки; 2) *емоційно-моральна дезорієнтація* – розвиток байдужості в професійних стосунках; 3) *розширення сфери економії емоцій* – емоційна замкненість, відчуження, бажання згорнути будь-які комунікації; 4) *редукція професійних обов'язків* – згортання професійної діяльності, прагнення якомога менше часу витратити на виконання професійних обов'язків.

3. Третій компонент – «виснаження» – характеризується психофізичною перевтомою людини, спустошеністю, нівелюванням власних професійних досягнень, порушенням професійних комунікацій, розвитком цинічного ставлення до тих, із ким доводиться спілкуватися з робочих питань, розвитком психосоматичних порушень.

Тут проявляються такі симптоми, як: 1) *емоційний дефіцит* – розвиток відсутності емоційної чутливості на тлі виснаження, мінімізація емоційного внеску в роботу, автоматизм і спустошення людини під час виконання професійних обов'язків; 2) *емоційне відчуження* – створення захисного бар'єру в професійних комунікаціях; 3) *особистісне відчуження (деперсоналізація)* – порушення професійних стосунків, розвиток цинічного ставлення до тих, з ким доводиться спілкуватися під час виконання професійних обов'язків, та до професійної діяльності взагалі; 4) *психосоматичні та психовегетативні порушення* – погіршення фізичного самопочуття, розвиток таких психосоматичних і психовегетативних порушень, як розлади сну, головні болі, проблеми з артеріальним тиском, шлункові розлади, загострення хронічних хвороб тощо.

Вітчизняний учений Л. Китаєв-Смик стверджує, що прояви «вигорання» бувають трьох типів (Chitaev-Smyk L., 1983). До першого належать «збідніння», «згасання» емоцій, коли зникає гострота почуттів і переживань. Натомість з'являється відчуття нудьги, ніщо не хвилює, не приносить задоволення, слабшають почуття до найближчих та найдорожчих людей, навіть улюблена їжа не приносить задоволення. До другого типу віднесено виникнення конфліктів на роботі, які спочатку є прихованими, а в майбутньому переходять у зневагу, неприязнь до своїх співробітників, учнів тощо. Спочатку роздратування стримується, але надалі воно стає сильнішим і все менше піддається контролю. При цьому його жертвою може стати невинна людина, котра чекала від професіонала допомоги або хоча б доброзичливого ставлення. Безумовно, такі почуття й переживання не можуть не відобразитися на сімейних стосунках. Третій тип є найбільш соціально та економічно небезпечним для суспільства. Це втрата уявлень про цінності життя. Людина за звичкою може зберігати і апломб, і респектабельність, але ставлення до всього навколо стає цинічним, байдужим, без емоцій та почуттів до зовнішнього світу.

Про наявність великої кількості стресорів у педагогічній діяльності говорять уже давно у як зарубіжній, так і вітчизняній науці.

Професія педагога насичена багатьма стресорами, серед яких – такі, як соціальна оцінка, невизначеність, повсякденна рутинна тощо. Прояви стресу в роботі вчителя різноманітні й численні. Серед найбільш розповсюджених можна виокремити фрустрованість, підвищену тривожність, роздратованість, виснаженість (Гринберг Дж., 2002; Картрайт С., Купер К., 2004; Chitaev-Smyk L., 1983; Klyuchnikov S., 2002). Суттєвим фактором стресу є психологічні та фізичні перевантаження педагогів, які сприяють виникненню так званого «синдрому професійного вигорання» – виснаження моральних і фізичних сил, що неминуче позначається як на ефективності професійної діяльності, психологічному самопочутті, так і на стосунках у сім'ї.

Науково-теоретичний аналіз особливостей прояву та особливостей виникнення синдрому «професійного вигорання» у вчителів зумовив необхідність емпіричного вивчення цього феномену. Професія педагога – один із тих видів професій людина–людина, серед яких синдром «професійного вигорання» найбільш поширений. Тому дуже важливе вивчення особливостей його виникнення, розвитку та протікання саме в педагогічній діяльності. Потрібно з'ясувати, чи існує взаємозв'язок між компонентами синдрому «професійного вигорання» й сімейним статусом педагогічних працівників.

Відтак наше дослідження спрямоване на визначення ступеня розвитку та особливостей прояву синдрому «професійного вигорання» у вчителів. Дослідження проводили в лютому-квітні 2018 р. серед 80 осіб із трьох шкіл міста та області у два етапи. Вибірку нашої наукової розвідки становили вчителі середніх навчальних закладів: 22 педагоги ЗОШ школи № 1 м. Сторожинець і 28 – Сторожинецької гімназії, а також 20 – ЗОШ с. Тисовець і 10 – с. Нижні Петрівці Сторожинецького району.

На першому етапі здійснено теоретичне осмислення проблеми, проведено аналіз літературних джерел із проблематики, опрацьовано досвід зарубіжних і вітчизняних учених. Ми обрали моделі, які, на нашу думку, найбільш повно розкривають сутність синдрому «професійного вигорання». Дослідження ґрунтувалося на моделі синдрому «професійного вигорання» таких учених, як К. Маслач та С. Джексон, В. Бойко (Maslach, C., Jackson, S., Leiter, M., 1997; Boyko, V., 1996). Використання цих моделей під час проведення емпіричного вивчення дало змогу глибоко та всебічно опанувати прояви синдрому «професійного вигорання» у вчителів.

Завданнями другого етапу були:

- 1) вивчити рівень розвитку синдрому «професійного вигорання» у педагогів;
- 2) експериментально дослідити взаємозв'язок між синдромом «професійного вигорання» й сімейним статусом учителів.

У ході дослідження використано *метод опитування* та «*Методика діагностики рівня емоційного вигорання*» В. Бойко.

Під час застосування *методу опитування* ми опиралися на визначення С. Максименко, що опитування – це метод одержання соціально-психологічної інформації, яка ґрунтується на усному або письмовому зверненні до досліджуваної групи людей із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему на певному емпіричному рівні. Складовою частиною нашого опитування стало анкетування.

Метод анкетування використано нами з метою вивчення соціально-демографічних характеристик досліджуваних. *Демографічна частина анкети*, або, як її ще називають, «паспортичка», роздавалася для заповнення в комплексі з тестовою методикою. Анкету складено нами за допомогою прямих, закритих запитань. Проведення цього виду анкетування дало можливість вивчити соціально-демографічні та професійні детермінанти синдрому «професійного вигорання» у вчителів.

Методика діагностики рівня емоційного вигорання В. Бойка дала змогу глибоко вивчити синдром «професійного вигорання» не лише за трьома компонентами, але й за дванадцятьма симптомами «професійного вигорання». Вибір цієї методики зумовлений тим, що на сьогодні вона дає можливість показати найбільш повну картину особливостей синдрому «професійного вигорання», зокрема в педагогів.

Результати нашого дослідження опрацьовано за допомогою *методів математико-статистичної обробки даних*. Зокрема, використано результати кореляційного аналізу, отримані за допомогою програми SPSS (версія 12.0). Отримані дані піддано статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Результати емпіричного дослідження дали підставу оцінити особливості прояву компонентів «професійного вигорання» в педагогічних працівників. Проаналізуємо результати, які уможливили оцінку рівня розвитку компонентів синдрому «професійного вигорання» залежно від сімейного статусу.

У результаті дослідження зв'язку між сімейним статусом і «професійним вигоранням» за «Методикою діагностики рівня емоційного вигорання» В. Бойка (Войко, V., 2008) виявлено статистично значущий взаємозв'язок між синдромом «професійного вигорання» й сімейним статусом (табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок сімейного статусу та компонентів синдрому «професійного вигорання»

№ з/п	Компонент синдрому «професійного вигорання»	Сімейний статус, (% від загальної кількості опитаних)								
		одружені			неодружені			розлучені		
		низ.	сер.	вис.	низ.	сер.	вис.	низ.	сер.	вис.
1	Напруження	54,5**	34,4**	11,1**	42,9**	28,6**	28,6**	25,0**	50,0**	25,0**
2	Резистенція	20,6	45,0	34,4	20,0	42,9	37,1	18,8	25,0	56,3
3	Виснаження	60,8*	30,2*	9,0*	48,6*	31,4*	20,0*	31,3*	62,5*	6,3*

* – $p < 0,05$;

** – $p < 0,01$.

Як видно з табл. 1, вигорання переважає в неодружених і розлучених педагогічних працівників. Отже, можемо говорити про те, що синдром «професійного вигорання» найчастіше загострюється саме тоді, коли життя людини обмежене лише професійною діяльністю. То ж потрібно зазначити, що важливість сім'ї важко переоцінити. Сімейні турботи чи радощі не дають людині зациклитися лише на професійних справах. Повага та підтримка в сім'ї дає особі віру у свої сили, і, якщо щось не ладиться на роботі, людина все одно знає, що її цінують та люблять удома. Такий «плацдарм для відступу» створює почуття захищеності, підтримує впевненість індивіда у своїх силах.

Детальний аналіз симптомів «професійного вигорання» дав нам можливість більш глибоко проаналізувати вплив такої характеристики, як сімейний статус учителя. Як видно з табл. 1, одружені педагоги переважно менш схильні до «професійного вигорання», ніж неодружені та розлучені. Якщо ж відстежити поведінкові реакції всіх трьох категорій працівників, які вже перебувають у стані стресу, можемо зазначити, що неодружені й розлучені педагоги в стресовій ситуації більш схильні відчувати себе «загнаними в кут» (на рівні статистичної значущості ($p < 0,01$) високий рівень розвитку цього

симптому серед розлучених виявлено у 25,0 %, серед неодружених – у 22,9 %, у той же час як серед одружених високі показники виявлено лише в 7,4 % опитаних).

Неодружені та розлучені педагоги більш схильні до таких поведінкових реакцій, як «особисте відчуження (деперсоналізація)» – на рівні статистичної значущості ($p < 0,05$). Високий рівень розвитку цього симптому серед неодружених виявлено у 25,7 %, серед розлучених – у 18,8 %, серед одружених – лише у 12,2 % опитаних. Можемо припустити, що відчуття самотності, непотрібності дуже часто супроводжує самотніх людей у стані стресу. Відзначимо, що вони більш гостро відчують потребу в соціальній підтримці, у друзях, у коханій людині. Водночас учителі, котрі мають сім'ю, у стресових ситуаціях схильні відчувати безсилля, вплинути на близьких людей задля зміни та покращення ситуації, підвищується роздратованість, близькі та оточення можуть сприйматися як додаткове джерело стресу. Тому, ураховуючи симптоми, котрі мають статистично значущий взаємозв'язок, можемо сказати, що одружені педагоги в стані стресу більш схильні до таких поведінкових реакцій, як емоційне відчуження, – 9,5 % опитаних (у той час як у неодружених – 8,6 %, у розлучених – 6,3 %), емоційно-моральна дезорієнтація – 32,8 % опитаних (у неодружених – 17,1 %, у розлучених – 12,5 %), неадекватне вибіркоче емоційне реагування – 50,8 % респондентів (у неодружених – 17,1 %, у розлучених – 12,5 %). Якщо стосунки в сім'ї не компенсують стрес на роботі, у одружених педагогів може з'явитися бажання усамітнитися задля збереження емоційного здоров'я (табл. 2).

Дослідження зарубіжних учених свідчать про наявність високого кореляційного зв'язку між сімейним статусом і «професійним вигоранням». Дослідники відзначають вищий ступінь здатності до «професійного вигорання» в неодружених/незаміжніх педагогів. Також учені звертають увагу на той факт, що неодружені чоловіки більш схильні до «професійного вигорання», ніж незаміжні жінки, при цьому зазначають, що чоловіки, які ніколи не були одружені, є більш схильні до «професійного вигорання» за розлучених (De-Mercato, R., Cantello, G., Celentano, U., Romano, A., 1995).

Незважаючи на деякі думки про те, що значно легше тим педагогам, які не «обтяжені» шлюбом, особливості прояву й ознаки емоційного вигорання в учителів залежно від сімейного статусу у вітчизняній науці досліджені мало та несистемно. Цікаво, що деякі резуль-

тати нашого дослідження впливу сімейного стану на прояви «професійного вигорання» в учителів перегукуються з результатами досліджень зарубіжних науковців.

Таблиця 2

Взаємозв'язок сімейного статусу та симптомів «професійного вигорання»

№ з/п	Компонент синдрому «професійного вигорання»	Симптоми «професійного вигорання»	Сімейний статус (показники високого рівня розвитку симптомів, % від загальної кількості опитаних)		
			одружені	неодружені	розлучені
1	Напруження	Переживання психотравмувальних обставин	30,2	31,4	56,3
		Незадоволеність собою	11,6	17,1	18,8
		«Загнаність у кут»	7,4**	22,9**	25,0**
		Тривога й депресія	28,0	37,1	18,8
2	Резистенція	Неадекватне вибіркоче емоційне реагування	50,8*	57,1*	37,5*
		Емоційно-моральна дезорієнтація	32,8**	17,1**	12,5**
		Розширення сфери економії емоцій	32,3	37,1	43,8
		Редукція професійних обов'язків	41,3	40,0	50,0
3	Виснаження	Емоційний дефіцит	11,6	17,1	12,5
		Емоційне відчуження	9,5*	8,6*	6,3*
		Особистісне відчуження (деперсоналізація)	12,2*	25,7*	18,8*
		Психосоматичні та психовегетативні порушення	29,1	28,6	43,8

* – $p < 0,05$;

** – $p < 0,01$.

Як і західні вчені, з огляду на дані нашого дослідження, ми можемо констатувати, що до проявів вигорання більше схильні саме неодружені/незаміжні педагоги. При цьому в них показники компонентів синдрому «професійного вигорання» значно вищі, тоді як в

одружених/заміжніх – суттєво нижчі. Також більше схильні до проявів редуції професійних обов’язків розлучені – 50 % опитаних, тоді як серед одружених/заміжніх – 41,3 % (табл. 2).

Отже, можемо констатувати актуальність проблеми професійного вигорання для педагогів, а також наявність зв’язку між синдромом «професійного вигорання» та сімейним статусом педагогів.

Зв’язок між кількістю дітей у сім’ї і «професійним вигоранням». Досить цікавим є також взаємозв’язок між ступенем розвитку синдрому «професійного вигорання» у вчителів та кількістю дітей у сім’ї. Дослідження показало, що статистично значущий взаємозв’язок цієї характеристики з трьома компонентами «професійного вигорання» в цілому відсутній (табл. 3).

Таблиця 3

Взаємозв’язок кількості дітей у сім’ї та компонентів синдрому «професійного вигорання»

№ з/п	Компоненти синдрому «професійного вигорання»	Кількість дітей у сім’ї, (% від загальної кількості опитаних)					
		немає дітей			1 дитина		
		низ.	сер.	вис.	низ.	сер.	вис.
1	Напруження	46,8	29,8	23,4	54,7	37,3	8,0
2	Резистенція	14,9	44,7	40,4	24,0	44,0	32,0
3	Виснаження	51,1	29,8	19,1	62,7	33,3	4,0
№ з/п	Компоненти синдрому «професійного вигорання»	Кількість дітей у сім’ї, (% від загальної кількості опитаних)					
		2 дитини			3 і більше дітей		
		низ.	сер.	вис.	низ.	сер.	вис.
1	Напруження	49,0	35,6	15,4	66,7	26,7	6,7
2	Резистенція	18,3	42,3	39,4	40,0	46,7	13,3
3	Виснаження	53,8	33,7	12,5	80,0	20,0	–

Проте більш детальний аналіз засвідчив, що статистично значущий взаємозв’язок існує між кількістю дітей у сім’ї та трьома симптомами «професійного вигорання»: переживання психотравматичних обставин, неадекватне вибіркове емоційне реагування, емоційне відчуження (табл. 4).

Отримані в ході дослідження дані свідчать про тенденцію до домінування високих показників синдрому в педагогів, котрі мають двох дітей (показники найвищі саме в цієї категорії педагогічних працівників). Тобто можемо припустити, що необхідність відповідати

за життя та добробут двох власних дітей збільшує психологічне навантаження на вчителя, що може проявлятися у таких поведінкових реакціях, як підвищене роздратування в спілкуванні з колегами й учнями, відчуття постійного психологічного та фізичного перевантаження, емоційної замкненості, виснаження тощо. Також можемо припустити, що кількість дітей у сім'ї вимагає збільшення витрат і, отже, призводить до зростання невдоволеності складними соціально-економічними умовами, у яких сьогодні перебуває вчитель. Необхідність відповідати ролі гарного батька (матері) також впливає підвищення повсякденного психічного напруження.

Таблиця 4

Взаємозв'язок кількості дітей у сім'ї та симптомів «професійного вигорання»

№ з/п	Компонент синдрому «професійного вигорання»	Симптоми «професійного вигорання»	Кількість дітей у сім'ї, (показники високого рівня розвитку симптомів, % від загальної кількості опитаних)			
			немає дітей	1 дитина	2 дитини	3 і більше дітей
1	2	3	4	5	6	7
1	Напруження	Переживання психотравмувальних обставин	34,0*	30,7*	34,6*	6,7*
		Незадоволеність собою	14,9	6,7	17,3	6,7
		«Загнаність у кут»	12,8	10,7	11,5	0
		Тривога й депресія	34,0	26,7	28,8	20,0
2	Резистенція	Неадекватне вибіркове емоційне реагування	61,7**	40,0**	56,7**	26,7**
		Емоційно-моральна дезорієнтація	25,5	22,7	36,5	20,0
		Розширення сфери економії емоцій	34,0	32,0	36,5	20,0
		Редукція професійних обов'язків	44,7	42,7	40,4	40,0

Закінчення таблиці 4

1	2	3	4	5	6	7
3	Виснаження	Емоційний дефіцит	14,9	9,3	15,4	0
		Емоційне відчуження	8,5***	1,3***	16,3** *	0***
		Особистісне відчуження (деперсоналізація)	21,3	13,3	12,5	6,7
		Психосоматичні та психовегетативні порушення	27,7	26,7	34,6	20,0

* – $p < 0,05$;

** – $p < 0,01$;

*** – $p < 0,001$.

Висновки. Результатами теоретичного дослідження доведено, що синдром «професійного вигорання» розвивається й детермінується комплексом факторів, які включають психологічні особливості особистості та специфічні особливості професійної діяльності емоційного характеру.

Аналіз наукової літератури дав підставу визначити структуру синдрому «професійного вигорання» як трикомпонентну систему (за К. Маслач і С. Джексон), що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію особистісних досягнень (Maslach, S., Jackson, S., Leiter, M., 1997). А також важливе визначення В. Бойка, який до структури синдрому включає такі компоненти, як напруження, резистенція, виснаження (Войко, V., 1996).

Деякі аспекти взаємозв'язку «професійного вигорання» й сімейного статусу вивчали зарубіжні дослідники, однак цілісного уявлення про причини виникнення, особливості прояву та ознаки «професійного вигорання» в педагогів, залежно від сімейного статусу, у вітчизняній науці сьогодні немає. Результати теоретичного узагальнення й емпіричного дослідження психологічних чинників показали, що синдром «професійного вигорання» є наслідком довготривалих професійних стресів середньої інтенсивності.

У результаті нашого дослідження встановлено статистично значущий взаємозв'язок між симптомами «професійного вигорання» та такою характеристикою, як сімейний статус ($p < 0,05$). Також вияв-

лено, що більшість симптомів «професійного вигорання» притаманні педагогам, у яких є двоє дітей. Існує багато об'єктивних і суб'єктивних причин отриманих результатів. Вони можуть бути емоційного чи соціально-економічного походження та впливати на формування симптомів «професійного вигорання» в педагогів. Імовірно, відповідальність за життя й добробут двох власних дітей, матеріальні труднощі збільшують психологічне навантаження на вчителів. Їх накопичення, зі свого боку, формує відчуття невдоволеності, роздратованості, що, у результаті, зумовлює професійні кризи, виснаження та вигорання.

Установлено, наскільки важливу роль можуть відігравати сімейні стосунки в подоланні стресу. Сімейні педагоги зазвичай переносять стрес легше, зменшуючи його негативну дію на самих носіїв та оточення. Мабуть, сімейні турботи чи радощі не дають людині зациклитися лише на професійних справах. Підтримка сім'ї дає змогу легше долати труднощі, зумовлені специфікою альтруїстичних професій, зокрема, педагогічної діяльності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці ефективних методів і програм профілактики й подолання професійного вигорання задля мінімізації його негативного впливу, а також у розвитку навичок у педагогів до самопізнання та саморозвитку як механізмів протидії впливу професійних стресів на освітні процеси й сімейне чи особисте життя.

Література

1. Бойко, В. В. (1996а). *Енергія емоцій в общении: взгляд на себя и других*. Москва: Информ. издат. дом Филін, 154 с.
2. Бойко, В. В. (2008b). *Синдром емоционального выгорания: диагностика и профилактика*. Санкт-Петербург: Питер, 336 с.
3. Гринберг, Дж. (2002). *Управление стрессом*. 7-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 496 с.
4. Китаев-Смык, Л. А. (1983). *Психология стресса*. Москва: Из-во: Наука, 368 с.
5. Ключников, С. (2002). *Держи стресс в кулаке. Как извлечь выгоду из стрессовых ситуаций*. Санкт-Петербург: Питер, 192 с.
6. Картрайт, С., Купер, К. (2004). *Стресс на рабочем месте*. Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 236 с.
7. De-Mercato, R., Cantello, G., Celentano, U., Romano, A. et al. (1995). Burnout syndrome in medical and non-medical staff. *New Trend in Experimental and Clinical Psychiatry*, Vol. 11(1), 43–45.
8. Dietzel, L. C., Coursey, R. D. (1998). Predictors of emotional exhaustion amount nonresidential staff persons. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, Vol. 21 (4), 340–348.

9. Maslach, C., Jackson, S. E., Leiter, M. P. (1997). Burnout Inventory Manual (4 Edition). *Palo Alto, California: Consulting Psychological Press, Inc.*, 46–71.

10. Maslach, C., Schaufeli W. B., Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. II *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, 397–422.

11. Selye, H. (1946). The general adaptation syndrome and the diseases of adaptation. *Journal of Clinical Endocrinology*, Vol. 6, 117.

12. Friedman, I. A. (1995). Student behavior patterns contribution to teacher burnout. *Journal of Educational Research*, Vol. 88 (5), 281–289.

References

1. Boyko, V. V. (1996a). Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i drugikh [*Energy of emotions in communication: a glance at oneself and on others*]. Moskva: Inform. izdat. dom Filin, 154 p. [in Russian].

2. Boyko, V. V. (2008b). Sindrom emotsional'nogo vygoraniya: diagnostika i profilaktika [*Emotional burnout syndrome: diagnostics and prevention*]. Sankt-Peterburg: Piter, 336 p. [in Russian].

3. Grinberg, Dz. (2002). Upravleniye stressom [*Stress management*]. 7-ye izd., Sankt-Peterburg: Piter, 496 p. [in Russian].

4. Kitayev-Smyk, L. A. (1983). Psikhologiya stressa [*Psychology of stress*]. Moskva: Nauka, 368 p. [in Russian].

5. Klyuchnikov, S. (2002). Derzhi stress v kulake [*Hold your stress in your fist. How to benefit from stressful situations*]. Sankt-Peterburg: Piter, 192 p. [in Russian].

6. Kartrayt, S., Kuper, K. (2004). Stress na rabochem meste [*Stress in the workplace*]. Kharkov: Gumanitarnyy Tsentr, 236 p. [in Russian].

7. De-Mercato, R., Cantello, G., Celentano, U., Romano, A. et al. (1995). Burnout syndrome in medical and non-medical staff. *New Trend in Experimental and Clinical Psychiatry*. Vol. 11(1), 43–45 [in English].

8. Dietzel, L. C., Coursey, R. D. (1998). Predictors of emotional exhaustion amount nonresidential staff persons. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, Vol. 21 (4), 340–348 [in English].

9. Maslach, C., Jackson, S. E., Leiter, M. P. (1997). Burnout Inventory Manual (4 Edition). *Palo Alto, California: Consulting Psychological Press, Inc.*, 46–71 [in English].

10. Maslach, C., Schaufeli W. B., Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. II *Annual Review of Psychology*, Vol. 52, 397–422 [in English].

11. Selye, H. (1946). The general adaptation syndrome and the diseases of adaptation. *Journal of Clinical Endocrinology*, Vol. 6, 117 [in English].

12. Friedman, I. A. (1995). Student behavior patterns contribution to teacher burnout. *Journal of Educational Research*, Vol. 88 (5), 281–289 [in English].

Received: 15.09.2019

Accepted: 22.10.2019

ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ДИСПОЗИЦІЙНОГО НАПРЯМУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ КОНСТРУКТІВ ТА ДІАГНОСТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Шевчук Ольга

Луцький педагогічний коледж,
Луцьк, Україна,
olhavylyuk@gmail.com

У статті відображено результати теоретичного й емпіричного аналізу найбільш популярних теорій особистості диспозиційного напрямку – п'ятифакторна модель (або Велика п'ятірка) в інтерпретації П. Т. Коста та Р. Р. МакКрея, скрізного біполярного переліку Л. Р. Голдберга й факторних теорій Г. Ю. Айзенка та Р. Б. Кеттелла. Проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних психологів на прогностичний потенціал конструктів, які використовуються для опису психологічного портрету особистості. Зазначено головні спроби емпіричної верифікації діагностичного інструментарію теорій диспозиційного напрямку. Описано процедуру дослідження, головною метою якого було встановити статистично-значущі кореляційні взаємозв'язки між п'ятифакторною моделлю П. Т. Коста й Р. Р. МакКрея із суміжною теорією Л. Р. Голдберга та факторними теоріями Г. Ю. Айзенка й Р. Б. Кеттелла. За допомогою методів математичної статистики виявлено та проаналізовано 589 статистично значущих кореляційних зв'язків. До уваги бралися як позитивні, так і негативні кореляційні взаємозв'язки між параметрами методик. Інтерпретація результатів дала змогу описати семантичний простір кожного конструкту за допомогою назв шкал, із якими вони корелюють, унаслідок чого можна формулювати висновки причинно-наслідкового характеру. Обґрунтовано, що кореляційний аналіз свідчить про високу перехресну конструктну валідність перекладених нами українською мовою опитувальників, оскільки всі однойменні шкали корелюють між собою. У результаті емпіричного дослідження виокремлено чотири суперфактори, за допомогою яких можна описати особистість: емоційна стабільність-нейротизм, інтроверсія-екстраверсія, антагонізм-доброзичливість, психотизм-сила суперєго. Здійснено апробацію перекладених українською мовою опитувальників диспозиційного напрямку.

Ключові слова: диспозиційний напрям, риса особистості, п'ятифакторна модель особистості, факторні теорії особистості.

Shevchuk Olha. Personality Theories of Dispositional Direction: Comparative Analysis of Theoretical Constructs and Diagnostic Means. The article represents the results of theoretical and empirical analysis of the most popular

personality theories of dispositional direction – The Five-Factor Model (The Big Five) by Paul T. Costa, Jr. and Robert R. McCrae, L. R. Goldberg «transparent bipolar list», H. J. Eysenck and R. B. Cattell trait theories. The domestic and foreign psychologists' views on the prognostic potential of the constructs used to describe the psychological portrait of personality are analyzed. The main attempts of empirical verification of the diagnostic tools of dispositional direction theories are stated. The main aim of the described research procedure was to establish statistically significant correlations between P. T. Costa and R. R. McCrae's Five-Factor Model, L. R. Goldberg's related theory, H. J. Eysenck and R. B. Cattell trait theories. 589 statistically significant correlations were identified and analyzed using mathematical statistics methods. Both positive and negative correlations between methods parameters were taken into account. The interpretation results allow describing the semantic space of each construct with the help of the correlated scales' names and therefore can be drawn conclusions of causally consequential character. It was grounded, that correlation analysis testifies about the high cross construct validity of translated by us into Ukrainian questionnaires, since all cognominal scales correlate with each other. Four super factors, with the help of which a personality can be described, were singled out as the result of empirical research: emotional stability-neuroticism, introversion-extraversion, antagonism-benevolence, psychoticism-power of superego. The approbation of the translated into Ukrainian dispositional direction questionnaires was made.

Key words: dispositional direction, personality trait, the five-factor model of a personality, trait theories of a personality.

Шевчук Ольга. Теории личности диспозиционального направления: сравнительный анализ теоретических конструкторов и диагностических средств. В статье отражаются результаты теоретического и эмпирического анализа наиболее популярных теорий личности диспозиционального направления – пятифакторная модель (или Большая пятерка) в интерпретации П. Т. Коста и Р. Р. МакКрея, сквозного биполярного перечня Л. Г. Голдберга и факторных теорий Г. Ю. Айзенка и Р. Б. Кеттелла. Анализируются взгляды отечественных и зарубежных психологов на прогностический потенциал конструкторов, которые используются для описания психологического портрета личности. Указываются главные попытки эмпирической верификации диагностического инструментария теорий диспозиционного направления. Описывается процедура исследования, главной целью которого было установить статистически значимые корреляционные взаимосвязи между пятифакторной моделью П. Т. Коста и Р. Р. МакКрея со смежными теориями Л. Г. Голдберга и факторными теориями Г. Ю. Айзенка и Р. Б. Кеттелла. При помощи методов математической статистики определяются и анализируются 589 статистически значимых корреляционных связей. Во внимание принимались как положительные, так и отрицательные корреляционные взаимосвязи между параметрами методик. Интерпретация результатов позволила описать семантическое пространство каждого конструктора при помощи названий шкал, с которыми они

коррелирують, в результаті чого можна формулювати висновки причинно-слідственного характеру. Обосновуються, що кореляційний аналіз свідчить про високу перекрестну конструктивну валідність переведених нами на український мову опитувальників, оскільки всі одноіменні шкали коррелирують між собою. В результаті емпіричного дослідження виділяються чотири суперфактори, за допомогою яких можна описати особистість: емоційна стабільність-нейротизм, інтроверсія-екстраверсія, антагонізм-доброжелателність, психотизм-сила супер'єго. Здійснюється апробація переведених на український мову опитувальників диспозиційного напрямку.

Ключові слова: диспозиційне напрямку, риса особистості, п'ятифакторна модель особистості, факторні теорії особистості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Створення методу оцінки особистості з високим прогностичним потенціалом становить значний практичний інтерес у багатьох сферах: в організаційній, політичній, віковій психології, профвідборі, профорієнтації. Психологічна практика відчуває постійну потребу, з одного боку, у стандартизації й формалізації наявного діагностичного інструментарію, а з іншого – у достатньо валідних методах оцінки особистості з погляду їх відповідності тому чи іншому виду діяльності. Найбільшою мірою, на нашу думку, цим потребам відповідають опис й оцінка особистості через стійкі поведінкові прояви, які в психології відомі як риси. Це поняття є основною категорією диспозиційного підходу, започаткованого у 20-х роках ХХ ст.

У низці досліджень виявлено, що показники отримані за допомогою тестів, які побудовані на базі факторного аналізу значно корелюють між собою, що дає змогу констатувати їх суміжність (Моросанова, 2003; Первін, 2000; Шмелев, 2002). Однак дослідження взаємозв'язку параметрів рис особистості, які виділяються в рамках різних факторних теорій, здійснювалося здебільшого в зарубіжних дослідженнях. Отже, апробація й верифікація перекладених українською мовою опитувальників на україномовній вибірці створює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Дослідження взаємозв'язку параметрів рис особистості, які виділяються в рамках різних факторних теорій, відображені в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених-психологів. Серед українських науковців проблемами взаємозв'язку рис особистості займалися О. Г. Шмелев, А. Н. Капустіна, В. І. Моросанова, М. С. Барановська, Е. Р. Слободська,

М. В. Сафронова, О. А. Ахметова, В. В. Столиц. Значний інтерес становлять роботи й зарубіжних учених, таких як Г. Бругман, Р. Р. МакКрея та П. Т. Коста, Лаак Ян тер, В. К. Хофсті. Диспозиційний (*disposition* – схильність) напрям – це підхід до трактування особистості, що виділяє стійкі якості (рисид особистості), які забезпечують постійність поведінки в часі й у різних ситуаціях. В основі цього підходу покладено дві головні ідеї: 1) для людей характерні стабільність у вчинках, думках, емоціях, незалежно від подій, плину часу, життєвого досвіду; 2) не існує людей повністю ідентичних за своєю природою.

Цей підхід побудовано на постулатах і роботах Г. У. Олпорта, який вважається його основоположником, Х. Одберта, У. Нормана, Д. В. Фіске, Е. К. Тьюпеса, Р. К. Крістела, Г. Ю. Айзенка, Л. Р. Голдберга, Р. Б. Кеттелла, П. Т. Коста й Р. Р. МакКрея, котрі стверджували, що особистість являє собою унікальне та індивідуальне поєднання рис. При цьому більшість дослідників рису розуміють як фундаментальну одиницю особистості, яка являє собою узагальнену дискозицію (схильність) реагувати певним чином (Первин, 2000: 287).

До появи п'ятифакторної моделі, основні дискусії в межах диспозиційного напрямку зводилися до обговорення питань про необхідну кількість рис для опису особистості, про перевагу конструктивів – риси або типів. Так, згідно з поглядами Р. Б. Кеттелла, будь-яку людину можна описати в поєднанні 16 базових рис, а за Г. Ю. Айзенком – у співвідношенні трьох базових типів (Первин, 2000). Створення Великої п'ятірки є значним кроком у напрямі досягнення консенсусу серед персонологів диспозиційного напрямку.

Прихильники п'ятифакторної моделі особистості різними способами намагалися її верифікувати. Однак усі вони одностайні в думці, що п'ятифакторна модель отримує підтвердження з трьох основних джерел:

- 1) із факторного аналізу величезної кількості позначень рис, котрі трапляються в природній мові;
- 2) із зв'язку опитувальників для визначення рис особистості з іншими опитувальниками та оцінками сторонніх спостерігачів;
- 3) з аналізу генетичних (спадкових) впливів на особистість (Шмелев, 2002; Cattell 1970; Costa, 1992).

Перший напрям досліджень ґрунтується на психолінгвістичній гіпотезі, згідно з якою в мові наявні слова для опису найбільш значу-

щих особистісних характеристик (Первин, 2000). Процедура дослідження в межах психолінгвістичного підходу полягає в оцінюванні респондентами себе або інших людей за широким колом особистісних характеристик, ретельно відібраними експертами зі словника. Отримані оцінки факторизуються задля визначення груп спільно-варіюючих рис.

У результаті таких досліджень виявилось, що перелік значущих особистісних характеристик має свої обмеження й групується в певну кількість факторів. Перші спроби верифікації п'ятифакторної моделі належать двом американським військовим психологам – Е. К. Тьюпесу та Р. К. Крістелу (Tupes, 1992). Вони поставили собі за мету провести кореляцію й піддати факторному аналізу зв'язок між прикметниками рейтингових шкал Р. Б. Кеттелла та виявити таким чином фундаментальні параметри особистості.

Першим хто намагався теоретично верифікувати цю модель особистості, був У. Т. Норман. Він подав перелік дескрипторів рис, які використовуються для оцінки поведінки, і піддав їх факторному аналізу, що дало змогу виявити основні параметри особистості. Ним представлено 1431 термін, які розділено на 75 кластерів відповідно до факторів Е. К. Тьюпеса й Р. К. Крістела (Tupes, 1992). У. Т. Норман уперше називає п'ять факторів екстраверсією, доброзичливістю, сумлінністю, емоційною стабільністю та культурою.

Подібні п'ятифакторні рішення простежено в багатьох дослідженнях, проведених різними вченими, зокрема О. Джоном, А. Англейтнером, Д. Дігманом й ін. (Первин, 2000:291).

Ера Великої п'ятірки починається з роботи Л. Р. Голдберга, де вперше з'являється сам термін (Big Five (B5)). Л. Р. Голдберг, услід за попередніми авторами, використовує списки прикметників, передбачаючи, що мова є вичерпним носієм особистісної мінливості людини. У 1992 р. Л. Р. Голдберг опублікував стійку п'ятифакторну модель особистості, засновану на прикметниках (Hofstee, 1992: 146–163).

Результати численних досліджень як лонгітюдного, так і кроскультурного характеру дали підставу П. Коста і Р. МакКрею виокремити п'ять базових факторів (типів), які об'єднують 30 базових рис (Costa, 1992). Базовими факторами стали нейротизм, екстраверсія, відкритість досвіду, доброзичливість, свідомість.

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – вивчення рівня узагальнення п'ятифакторної моделі П. Коста й Р. Мак-

Крея щодо скрізного біполярного переліку Л. Р. Голдберга та факторних теорій Г. Ю. Айзенка й Р. Б. Кеттелла, за допомогою виявлення взаємозв'язків між шкалами опитувальників. До завдань цієї розвідки належать, по-перше, виявлення основних шляхів емпіричної верифікації диспозиційних теорій; по-друге, емпіричне дослідження рис особистості за допомогою українськомовних опитувальників.

Методи та методики. Вибірку емпіричного дослідження становили студенти III–IV курсів факультету початкової освіти і фізичної культури Луцького педагогічного коледжу. Вік респондентів – 19–21 рік. Загальна їх кількість – 105 осіб.

Як діагностичний інструментарій у цьому дослідженні використано персональний опитувальник Г. Ю. Айзенка (EPQ) (Айзенк, 1972), багатофакторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттела (16 PF) (форма С) (Капустина, 2006), п'ятифакторний особистісний опитувальник Р. Р. МакКрея і П. Т. Коста (NEO-PI-R), скрізний біполярний опитувальник Л. Р. Голдберга B5) (Лаак, 2003).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Статистична обробка здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу. Щодо кількості вибірки дослідження значущими є показники, які перевищують $r=0,254$. Розрахунок коефіцієнтів кореляції дав змогу виявити наявність до 20 статистично значущих взаємозв'язків між шкалами опитувальників Г. Ю. Айзенка, Р. Б. Кеттелла, Л. Р. Голдберга й параметрами NEO-PI-R. Взаємозв'язки між шкалами методик набувають як позитивного, так і негативного характеру, коли низькі показники одного параметра відповідають високим показникам іншого. Найбільшу чисельність кореляцій спостерігаємо за шкалою нейротизму ($x=20$) і її підшкалами ($px=68$). До середнього рівня відносимо шкалу свідомості ($x=7$) ($px=26$), екстраверсії ($x=6$) ($px=17$). Найменше число кореляцій виявлено за шкалами доброзичливості ($x=4$) ($px=13$) і відкритості досвіду ($x=3$) ($px=17$). Очікувалося, що шкала екстраверсії матиме більшу кількість значущих взаємозв'язків, адже використані методики включають цей конструкт. Отриманий результат може свідчити про те, що автори вкладали різний зміст у це поняття, або ж він викликаний спотворенням перекладу.

Для того щоб побачити, яка з методик має найтісніший взаємозв'язок з опитувальником NEO-PI-R, отриману кількість кореляцій за кожною методикою поділено на чисельність шкал, яку вона містить.

Відсоткове співвідношення кількості статистично значущих взаємозв'язків представлено на рис. 1.

Рис. 1. Відсоткове співвідношення кількості статистично значущих взаємозв'язків показників методик NEO-PI-R з EPQ, 16 PF, B5

Найбільше статистично значущих показників кореляції між методикою NEO-PI-R і EPQ ($x=49\%$). Це може бути зумовлено кількістю шкал, які містить цей опитувальник ($x=3$), і тим, що виділені Г. Ю. Айзенком фактори є складниками всіх використовуваних нами методик. Стосовно методики Р. Б. Кеттелла ($x=27\%$), котра містить 17 шкал, і скрізного переліку Л. Р. Голдберга, що складається із 30 шкал, то результати кореляції майже однакові.

Виявлений кореляційний зв'язок між конструктами NEO-PI-R і конкретними шкалами EPQ, 16 PF, B5 представлений у табл. 1–4.

Таблиця 1

Кореляційний зв'язок між шкалою екстраверсії методики NEO-PI-R зі шкалами методик EPQ, 16 PF, B5

Методика	Шкала екстраверсії	Коефіцієнт кореляції
EPQ	Фактор екстраверсії	0,252
16 PF	Фактор Q2: «конформізм-нонконформізм»	-0,29
B5	Фактор: інтроверсія-екстраверсія;	0,26
	підшкала: не любить пригод – любить пригоди	0,288
	підшкала: лінивий–старанний	0,288
	підшкала: нетворчий–творчий	0,264

Конструкт екстраверсії, за методикою П. Коста й Р. МакКрея, корелює з відповідними параметрами, виокремленими в інших методиках, що свідчить про конструктну валідність NEO-PI-R. Проте ті характеристики, якими володіє екстраверт, за Р. Б. Кеттеллом, не відображені в кореляційних зв'язках з опитувальником NEO-PI-R.

Таблиця 2

Кореляційний зв'язок між шкалою доброзичливості методики NEO-PI-R зі шкалами методик EPQ, 16 PF, B5

Методика	Шкала доброзичливості	Коефіцієнт кореляції
EPQ	Фактор психотизму	-0,36
16 PF	Фактор L: «довірливість – підозрілість»	-0,33
B5	Фактор: антагонізм–доброзичливість	0,287
	підшкала: лінивий–старанний	0,273

Шкала доброзичливості має низький рівень відображення в інших методиках. Та все ж конструкт доброзичливості, виокремлений Л. Р. Голдбергом, корелює з відповідним параметром, виділеним П. Коста й Р. МакКреєм. Судячи з отриманих даних, людина, яка володіє високим рівнем доброзичливості, є довірливою, старанною та має низький рівень психотизму.

Таблиця 3

Кореляційний зв'язок між шкалою свідомості методики NEO-PI-R зі шкалами методик EPQ, 16 PF, B5

Методика	Шкала свідомості	Коефіцієнт кореляції
EPQ	Фактор психотизму	-0,33
	Фактор нейротизму	-0,31
16 PF	Фактор L: «довірливість – підозрілість»	0,259
	Фактор В: «інтелект»	0,256
	Фактор F: «стриманість–експресивність»	-0,27
	Фактор М: «практичність–мрійливість»	0,315
	Фактор Q3: «низький самоконтроль–високий самоконтроль»	0,328
B5	Фактор: антагонізм–доброзичливість	0,266
	підшкала: недобрий–добрий	0,293
	підшкала: егоїстичний–неєгоїстичний	0,281

Конструкт свідомості має негативний кореляційний зв'язок із факторами нейротизму ($r=-0,33$) і психотизму ($r=-0,31$) методики EPQ, а отже, людина яка володіє високим рівнем свідомості, має низькі показники психотизму й нейротизму та навпаки. За Р. Б. Кеттеллом, свідомою людиною характеризується довірливістю, високим інтелектом, практичністю та високим самоконтролем. Кореляція методики NEO-PI-R із методикою B5 свідчить, що риса свідомості включає в себе доброзичливість і неогоїстичність

Таблиця 4

Кореляційний зв'язок між шкалою нейротизму й відкритості досвіду методики NEO-PI-R зі шкалами методик EPQ, 16 PF, B5

Методика	Шкала нейротизму	Коефіцієнт кореляції
EPQ	Фактор нейротизму	0,557
16 PF	Фактор L: «довірливість–підозрілість»	-0,28
	Фактор А: «замкнутість–комунікабельність»	-0,26
	Фактор С: «емоційна нестійкість–емоційна стійкість»	-0,43
	Фактор Н: «боязкість–сміливість»	-0,46
	Фактор О: «впевненість–тривожність»	0,317
	Фактор Q2: «конформізм–нонконформізм»	-0,27
	Фактор Q3: «низький самоконтроль–високий самоконтроль»	-0,28
B5	Фактор Q4: «розслабленість–напруженість»	0,408
	Фактор: інтроверсія–екстраверсія;	-0,36
	підшкала: мовчазний–комунікабельний	-0,32
	підшкала: боязкий–зухвалий	-0,49
	Фактор: незібраність–свідомість	-0,27
	підшкала: неорганізований–організований	-0,36
	підшкала: безвідповідальний–відповідальний	-0,33
	Фактор: емоційна стабільність–нейротизм	0,43
	підшкала: розслаблений–напружений	0,408
	підшкала: приймає все легко–нервозний	0,381
	підшкала: неемоційний–емоційний	0,42
підшкала: недосвідчений–досвідчений	-0,32	
16 PF	Фактор С: «емоційна нестійкість–емоційна стійкість»	-0,26
	Фактор Q2: «конформізм–нонконформізм»	-0,31

Найбільшу кількість взаємозв'язків між шкалами опитувальників EPQ, 16 PF, B5 і методикою NEO-PI-R виявлено за шкалою нейротизму. Усі відповідні конструкти в інших методиках відображені в значущих показниках кореляції. Стосовно характеристики невротика, яка впливає з отриманих показників, то, за методикою 16 PF і B5, він є інтровертом, тривожним, конформним, підозрілим, замкнутим, емоційно нестійким, боязким, незібраним, неорганізованим, безвідповідальним, напруженим, нервозним і недосвідченим. Щодо шкали відкритості досвіду, то вона має найменшу кількість кореляцій і до характеристик відкритості досвіду можемо віднести емоційну стійкість і нонконформізм.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отримані дані переважно збігаються з даними зарубіжних досліджень [5; 6]. Передусім, це стосується особливостей взаємозв'язку параметрів Великої п'ятірки із суперфакторами Г. Ю. Айзенка, факторами особистості Р. Б. Кеттелла й переліком Л. Р. Голдберга. Крім перевірки значення Великої п'ятірки, нами фактично апробовано українськомовну версію методики NEO-PI-R на українській вибірці, оскільки результати тестів, які операціоналізують факторні теорії Р. Б. Кеттелла, Г. Ю. Айзенка й п'ятифакторну модель Л. Р. Голдберга, можуть розглядатися як критерії валідності особистісного опитувальника NEO-PI-R.

Отже, отримані результати дають підстави зробити висновок як про високу міру узагальненості конструктів п'ятифакторної моделі особистості П. Коста й Р. МакКрея відповідно до рис (типів), виокремлених у рамках інших факторних теорій особистості, так і про високу критеріальну валідність українськомовного особистісного опитувальника NEO PI-R. Це засвідчує перспективність використання п'ятифакторної моделі в наукових дослідженнях як найбільш універсальну й узагальнену таксономію особистісних рис у рамках диспозиційного напрямку в психології особистості.

Література

1. Айзенк, Г. Ю. (1972). *Проверьте свои способности*. Москва, 121 с.
2. Голдберг, Л. Р. (1993). Межкультурное исследование лексики личностных черт: «Большая Пятёрка» факторов в английском и русском языках. *Психологический ж-л*, 4, 32–40.
3. Капустина, А. Н. (2006). *Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла*. Санкт-Петербург: Речь, 112 с.

4. Лаак, Ян тер (2003). *Big 5: Как измерить человеческую индивидуальность: оценки и описания*. Москва: Книжный дом «Университет», 112 с.
5. Моросанова, В. И., Коноз, Е. М. (2003). Регуляторные аспекты основных личностных измерений. *Журнал практической психологии*, 3, 51–57.
6. Первин, Л., Джон, О. (2000). *Психология личности: теория и исследования*. Москва: Аспект Пресс, 607 с.
7. Шмелев, А. Г. (2002). *Психодиагностика личностных черт*. Санкт-Петербург: Речь, 480 с.
8. Cattell, R. B., Eber, H. W., Tatsuoka, M. M. (1970). *Handbook of the sixteen personality factor questionnaire (16PF)*. Compaign Illinois, 210 p.
9. Costa, P. T., McCrae, R. R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five – Factor Inventory (NEO-FFI). *Professional Manual*. Odessa, Fl.: Psychological Assessment Resources, 101 p.
10. Hofstee, W. K. Goldberg, L. R. (1992). Integration of the Big Five and circumplex approaches to trait structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 146–163.
11. Tupes, E. C., Cristal, R. C. (1992). Recurrent personality factors based on trait ratings. *Journal of Personality*, 60, 25–51.

References

1. Ayzenk, G. Y. (1972). *Prover'te svoi sposobnosti [Test your abilities]*. Moskva, 121 p. [in Russian].
2. Goldberg, L. R. (1993). Mezukul'turnoye issledovaniye leksiki lichnostnykh chert: «Bol'shaya Pyaterka» faktorov v angliyskom i russkom yazikakh [Intercultural study of vocabulary of personality traits: The Big Five factors in English and Russian languages]. *Psikhologicheskiy zh-l*. 4, 32–40 [in Russian].
3. Kapustina, A. N. (2006). *Mnogofaktornaya lichnostnaya metodika R. Kettella [The multifactorial personality technique of R. Kettell]*. Sankt-Peterburg: Rech', 112 p. [in Russian].
4. Laak, Yan ter (2003). *Big 5: Kak izmerit' chelovecheskuyu individual'nost': Otsenki i opisaniya [How to Measure Human Identity: Ratings and Descriptions]*. Moskva: Knizhnyy dom «Universitet». 112 p. [in Russian].
5. Morosanova, V. I., Konoz, E. M. (2003). Regulyatornyye aspekty osnovnykh lichnostnykh izmereniy [Regulatory aspects of the main personality dimensions]. *Zhurnal prakticheskoy psikhologii*, 3, 51–57 [in Russian].
6. Pervin, L., Dzhon, O. (2000). *Psikhologiya lichnosti: Teoriya i issledovaniya [Psychology of personality: Theory and research]*. Moskva: Aspekt Press, 607 p. [in Russian].
7. Shmelev, A. G. (2002). *Psikhodiagnostika lichnostnykh chert [Psychodiagnostics of personality traits]*. Sankt-Peterburg: Rech', 480 p. [in English].
8. Cattell, R. B., Eber, H. W., Tatsuoka, M. M. (1970). *Handbook of the sixteen personality factor questionnaire (16PF)*. Compaign Illinois, 210 p. [in English].

9. Costa, P. T, McCrae, R. R. (1992). Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five – Factor Inventory (NEO-FFI). *Professional Manual*. Odessa, Fl.: Psychological Assessment Resources, 101 p. [in English].

10. Hofstee, W. K., Goldberg, L. R. (1992). Integration of the Big Five and circumplex approaches to trait structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 146–163 [in English].

11. Tupes, E. C., Cristal, R. C. (1992). Recurrent personality factors based on trait ratings. *Journal of Personality*, 60, 25–51 [in English].

Received: 07.11.2019

Accepted: 18.11.2019

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ КУРСАНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ НА ЗРАЗКАХ ПРИКОРДОННОЇ ІСТОРІЇ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Шинкарук Олег

Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, Україна
nadpsu@dpsu.gov.ua

У статті здійснено аналіз психологічних аспектів патріотичного виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького на зразках прикордонної історії.

Це питання на сучасному етапі розвитку української державності, а особливо загрози її втрати, є досить актуальним. Відтак важливого значення набуло питання пошуку більш досконалих методів і засобів, зокрема й використання психологічних чинників, роботи з цивільною та військовою молоддю, які б забезпечили високий рівень їхнього патріотизму.

Дослідження поняття патріотизму дає підстави зробити висновок, що це явище як один із базових компонентів індивідуальної та суспільної свідомості має комплексну структуру. Він об'єкт вивчення історії, етнології, соціології, політології, а також етнічної психології й психології міжгрупових відносин. Вони акумулювали значний масив даних, що сьогодні уможливають виокремлення проблеми патріотизму як самостійного об'єкта дослідження, використовувати для опису цього явища відповідний концептуально-термінологічний інструментарій, і позначення його соціально-психологічної специфіки.

Зважаючи на те, що серед принципів формування патріотизму є також такий, як «відповідності національним інтересам України, пріоритетності духовних, національно-історичних і військових цінностей і традицій українського народу, Збройних сил України», автор зазначає, що цей принцип актуальний і для українських прикордонників, адже національно-історичні цінності, глибокі традиції є і в них, про що свідчать численні наукові дослідження останніх років.

Наявні зразки прикордонної історії командирів, відповідних посадових осіб, науково-педагогічних працівників, усього персоналу Національної академії Державної прикордонної служби України використовують у своїй діяльності все активніше, здійснюючи своєрідний вплив на свідомість, підсвідомість і поведінку особистості майбутнього офіцера-прикордонника й на психологічний стан військового колективу в процесі їхньої життєдіяльності з

метою формування в них високих морально-політичних, громадянських, військово-професійних, соціально-психологічних, психічних і фізичних якостей, необхідних для успішного виконання в умовах будь-якої складності конституційного обов'язку щодо захисту Української держави.

Ключові слова: патріотизм, курсант, виховання, Національна академія Державної прикордонної служби України, прикордонна історія, етнічна психологія, психологія міжгрупових відносин.

Shynkaruk Oleh. Patriotic Education of Cadets of The National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine on Examples of Border History: Psychological Aspect. The psychological aspects of patriotic education of cadets of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine on the examples of border history have been analyzed by the author.

At the present stage of development of the Ukrainian statehood, and the threat of its loss in particular, this issue is quite urgent, therefore the problems of finding in-depth methods and resources, including the use of psychological factors, work with civilian and military youth, which would ensure their high level of patriotism, have acquired great significance.

The study of the concept of patriotism leads to the conclusion that this phenomenon, as one of the basic components of the individual and social consciousness, has a complex structure. It is the object of the research of history, ethnology, sociology, political science, as well as ethnic psychology and psychology of intergroup relations. They have accumulated a considerable amount of data recently that allow us to identify the problem of patriotism as an independent object of study, to use appropriate conceptual and terminological tools for the description of this phenomenon and to indicate its socio-psychological specific character.

Among the variety of patriotism shaping principles, there are the «conformity to national interests of Ukraine, priority of spiritual, national-historical and military values and traditions of the Ukrainian people, the Armed Forces of Ukraine» fundamentals. Considering that, the author proves that border guards also have national-historical values and deep traditions, which have been recently confirmed by a number of scientific studies.

Commanders, responsible officials, scientific and pedagogical staff, all the personnel of NASBGSU are increasingly taking advantage of the available examples of the border history in their activities, exerting an original influence on the consciousness, subconsciousness and behavior of the personality of the future border guard officer and on the psychology of the military collective in the process of their vital activity. Thus, they develop high moral-political, civic, military-professional, social-psychological, mental and physical qualities, necessary for the successful performance of their constitutional duty of any complexity to protect the Ukrainian state.

Key words: patriotism, cadet, education, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, border history, ethnic psychology, psychology of intergroup relations.

Шинкарук Олег. Патриотическое воспитание курсантов Национальной академии Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого на образцах пограничной истории: психологический аспект. В статье автор анализирует психологические аспекты патриотического воспитания курсантов Национальной академии Государственной пограничной службы Украины на образцах пограничной истории.

Этот вопрос на современном этапе развития украинской государственности, особенно угрозы ее потери, является весьма актуальным, поэтому важное значение приобрел вопрос поиска более совершенных методов и средств, в том числе использование психологических факторов, работы с гражданской и военной молодежью, которые бы обеспечили высокий уровень их патриотизма.

Исследование понятия патриотизма позволяет сделать вывод, что это явление как один из базовых компонентов индивидуального и общественного сознания имеет комплексную структуру. Он – объект изучения истории, этнологии, социологии, политологии, а также этнической психологии и психологии межгрупповых отношений. Они аккумулировали значительный массив данных, позволяющих сегодня выделить проблему патриотизма в качестве самостоятельного объекта исследования, использовать для описания данного явления соответствующий концептуально-терминологический инструментарий и обозначить его социально-психологическую специфику.

Исходя из того, что среди различных принципов формирования патриотизма и такой, как «соответствия национальным интересам Украины, приоритетности духовных, национально-исторических и военных ценностей и традиций украинского народа, Вооруженных сил Украины», отмечаем, что этот принцип очень актуален и для украинских пограничников. Ведь национально-исторические ценности, традиции есть и у них, о чем свидетельствуют многочисленные научные исследования последних лет.

Имеющиеся образцы пограничной истории командиры, соответствующие должностные лица, научно-педагогические работники, весь персонал Национальной академии Государственной пограничной службы Украины используют в своей деятельности все активнее, осуществляя своеобразное влияние на сознание, подсознание и поведение личности будущего офицера-пограничника и на психологическое состояние воинского коллектива в процессе их жизнедеятельности с целью формирования у них высоких морально-политических, гражданских, военно-профессиональных, социально-психологических, психических и физических качеств, необходимых для успешного выполнения в условиях любой сложности конституционного долга по защите украинского государства.

Ключевые слова: патриотизм, курсант, воспитание, Национальная академия Государственной пограничной службы Украины, пограничная история, этническая психология, психология межгрупповых отношений.

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному історичному етапі українське суспільство продовжує пошуки влас-

ного шляху розвитку. На жаль, це відбувається не лише в політичній площині, а й охоплює всі сфери життя. Наслідком такої невизначеності стали перманентні проблеми в соціально-економічному становищі; низький рівень життя більшості населення; утрата традицій і розмивання культурних та моральних норм і цінностей; забуття історичного минулого українського народу тощо. Усе це вкрай негативно впливає на моральні підвалини підростаючого покоління, перекручує реалістичну оцінку ними дійсності, зокрема й призводить до збайдужіння в сприйнятті таких вищих цінностей, як суспільна відповідальність, любов до батьківщини та ін.

Тому в умовах чергового етапу реформаційних процесів у нашій країні, агресії Російської Федерації та військових дій на Донбасі, утрати частини державних територій, важливого значення набуло питання пошуку більш досконалих методів і засобів, зокрема й використання психологічних чинників, роботи з цивільною та військовою молоддю, які б забезпечили високий рівень їхнього патріотизму. А оскільки події в нашій країні і на її кордонах розвиваються дуже динамічно й вищеозначені проблеми не втрачають своєї гостроти, то дослідження визначеного питання для службово-бойової діяльності сучасних прикордонників мають не тільки пізнавальне, але й наукове та прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень із проблеми. Про актуальність проблеми психологічних особливостей патріотичного виховання молодих військовослужбовців, правоохоронців свідчить також наявність різнопланових наукових досліджень і публікацій. Так, Ю. Каменюк та В. Алещенко аналізують психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців Збройних сил України (Каменюк, 2015: 82–87), В. Алещенко й А. Афанасьєв переймаються проблемами й шляхами вирішення питання патріотичного виховання особового складу Збройних сил України (Алещенко, 2006: 27–33), В. Медведєв і О. Шевченко розглядають психологічні особливості патріотичного виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України (Медведєв, 2011: 123–130), І. Юрій досліджує правові аспекти національно-патріотичного виховання особистості в системі відомчих навчальних закладів МВС України (Юрій, 2015: 64–69), Н. Мороз розібралась в особливостях національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на заняттях з іноземної мови (Мороз, 2017), А. Левицька створила структурно-функціональну модель патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах

військових традицій (Левицька, 2019) тощо. Особливо потрібно відзначити авторів таких ґрунтовних праць, як монографії «Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників» – В. Мірошниченко (Мірошниченко, 2012) і «Військове виховання: історія, теорія та методика» – навчального посібника за редакцією В. Ягупова (Ягупов, 2002). Але досі комплексного наукового дослідження психологічних особливостей патріотичного виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) на матеріалах історії відомства проведено не було.

Формулювання мети та завдань. Мета статті – проаналізувати психологічні аспекти патріотичного виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького на зразках прикордонної історії.

Відповідно до сформульованої мети потрібно виконати такі завдання:

– визначити можливості психологічного впливу на процес патріотичного виховання курсантів вищого прикордонного навчального закладу;

– дослідити психологічні аспекти патріотичного виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України на історичних прикладах.

Методи та методики. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнопсихологічні концепції діяльності, зокрема професійної; дослідження соціальних процесів; теоретичні засади вивчення особистості як активного суб'єкта учбово-професійної діяльності; психологічні особливості професіоналізації; теоретичні положення про розвиток професійно важливих якостей; положення військово-педагогічної й психологічної науки про вимоги до рівня професійних якостей майбутніх офіцерів; методів активного соціально-психологічного навчання тощо.

Для виконання поставлених у статті завдань та досягнення мети використано загальнонаукові методи: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення наукової літератури з проблеми патріотичного виховання майбутніх прикордонників; емпіричні: спостереження, бесіда, методи активного соціально-психологічного навчання тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Феномен патріотизму як один із базових

компонентів суспільної свідомості має комплексну структуру. Він – об'єкт вивчення низки суспільних наук і, передусім історії, етнології, соціології, політології. Для вітчизняної соціальної психології проблема патріотизму до останнього часу не була традиційною. Але це не означає, що психологи взагалі не виявляли інтересу до її вивчення. Дослідження проблематики, так чи інакше пов'язаної з феноменом патріотизму, має давню історію в етнічній психології та психології міжгрупових відносин. Ці дисципліни акумулювали досить значний масив даних, що дають змогу сьогодні виділити проблему патріотизму як самостійного об'єкта дослідження, використовувати для опису цього явища відповідний концептуально-термінологічний інструментарій, і позначити його соціально-психологічну специфіку.

Як визначають автори філософського словника, патріотизм – це любов до батьківщини, відповідальність за її долю й готовність служити її інтересам. Це явище соціально-історичне. Почуття патріотизму виникає ... внаслідок історичного розвитку суспільства (Шинкарук, 1973; 371).

Отже, патріотизм – це одна з базових складових частин національної самосвідомості особи й народу, що виражається в почуттях любові, гордості та відданості своїй батьківщині, її історії, культури, традицій та побуту, у почутті морального обов'язку тощо.

Патріотичні почуття проявляються в розумінні цінності й необхідності для життя кожної людини бути включеним у велику цілісну сукупність народу, а з іншого боку – це інстинкт самозбереження національної самобутності. Сенс патріотизму – в об'єднанні держави та збереженні нації як цілісної єдності, адже саме в ньому міститься та духовна сила, яка приводить у дію потенціали й засоби, що підтримують єдність народу: почуття історичної традиції та спадкоємності, мову, національну культуру, національні риси релігії, рідні терени. Тож, якщо спостерігається процес згасання патріотизму – це найвірогідніша ознака кризи соціуму, а його штучне руйнування – цілеспрямована діяльність, спрямована на знищення народу.

Прямолінійне чи спрощене ставлення до явища патріотизму помилкове, адже це багатогранне й багатоаспектне явище, що становить складний комплекс властивостей і характеристик, які по-різному проявляються на різних рівнях функціонування соціальної системи.

На рівні окремої людини патріотизм може бути розглянутий як один із компонентів його особистісної підструктури та віднесений до

сфери вищих почуттів і стійких особистісних особливостей (цінностей, переконань, норм поведінки, критеріїв оцінки соціальних явищ).

Як складне інтегральне особистісне утворення патріотизм уключає:

- любов до батьківщини;
- безкорисливу відданість і служіння їй;
- нерозривну єдність із нею, ідентифікацію своїх інтересів з інтересами Вітчизни;
- патріотичні почуття, пов'язані з вищим духовним підструктурам людини, які передбачають духовний розвиток: батьківщина – це «духовна реальність», тому духовно мертва людина не може любити свою батьківщину, бути патріотом;
- наявність активної громадянської позиції, готовність відстоювати інтереси своєї Батьківщини, діяти в ім'я збереження й розвитку її благоденства;
- жертвність, тобто готовність пожертвувати заради Вітчизни своїми особистими інтересами, у тому числі й життям;
- сприйняття служіння Батьківщині як однієї з важливих основ свого життєвого самовизначення, святого та найпершого обов'язку;
- визнання Батьківщини в якості вищої, головної цінності в ієрархії системи цінностей особистості;
- гордість за свою культуру й досягнення свого народу; ставлення з повагою до його святинь, історичного минулого та кращих традицій (при одночасній їх виваженій і критичній оцінці);
- домінування в людині громадських орієнтації над індивідуалістичними, класовими чи вузькопрофесійними інтересами;
- повагу до інших народів і культур (Кольцова, 2005: 92).

У статті «Психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців Збройних сил України» Ю. Каменюк і В. Алещенко зазначають: «Обґрунтування психологічних засад формування патріотизму військовослужбовців та побудова його процесу неможливі без чіткого визначення його принципів. Будучи вихідними положеннями, що впливають із закономірностей, вони визначають основні вимоги до його змісту, методики й організації» (Каменюк, 2015: 83).

Серед таких принципів формування патріотизму, як науковий підхід до його організації й проведення; повага до людини, її конституційних прав і свобод; державна та суспільна спрямованість на досягнення конкретної мети – забезпечення високого рівня психологіч-

ної готовності військовослужбовців і військових колективів до захисту України, сумлінного виконання військового обов'язку тощо, автори зосереджують увагу й на принципі «відповідності національним інтересам України, пріоритетності духовних, національно-історичних і військових цінностей та традицій українського народу, Збройних сил України» (Каменюк, 2015: 83).

Зазначимо, що такі національно-історичні цінності й традиції є і в українських прикордонників. Їх розкривають останні дослідження, проведені вченими в галузі історії прикордонних структур України. Отже вищезазначений психологічний принцип закономірно покладено в основу процесу патріотичного виховання курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України.

Для забезпечення масивом інформації й фактів про історію прикордонної варті України в НАДПСУ ще з кінця 90-х років минулого століття розпочалися наукові дослідження, які тривають і до сьогодні. Як наслідок, уже у 2000 р. опубліковано першу монографію «Історія кордонів та прикордонних військ України» (Кабачинський, 2000). Згодом з'явилися наступні (Кабачинський, 2006), а також підручники (Кабачинський, 2008), наукові статті (Кабачинський, 2002; 2003; 2002) тощо. Загалом можемо стверджувати про наявність уже сотень публікацій із цих питань.

Ця потужна робота сьогодні дає можливість працювати з курсантами, використовуючи дані не лише про радянських героїв-прикордонників, а й про найбільший їхній подвиг – захист Брестської фортеці (ці штампі в радянську добу були глибоко вбиті в голови громадян), а також широко осягнути прикордонні аспекти в усій національній історії.

Так, про високий рівень державотворчих процесів у наших предків-слов'ян свідчить те, що одним із найяскравіших проявів їхнього життя є прикордонно-оборонне будівництво. Деревоземляні оборонні вали («Змієві вали») загальна протяжність яких ще й до сьогодні нараховує близько 1000 км, будувалися слов'янами в період із II по VII ст. На валах і вежах були дозори, які в разі небезпеки розпалювали димове багаття, попереджаючи й закликаючи до оборони. Така система економила великі людські сили, адже набагато важче було б тримати постійно насторожі озброєні загони.

А якщо ворог долав прикордонні укріплення, то його зустрічали за стінами фортець. І так було всюди, бо землі слов'ян мають до

півтори тисячі городищ. Недарма скандинави називали цю територію «землею городів» (Гардарікі).

Уже півтори тисячі років тому предки добре розумілися на будівництві оборонних споруд. Так, укріплення городів складалося з валів і ровів. Вал був кілька метрів заввишки, там, де доступ був легкий, клали вали вищі й сильніші. У більших городах вали йшли двома й трьома рядами. Вал будували із землі й глини, яку міцно втовкували. Навколо города залишали рів, яким, що була річка, пускали воду. Вал скріплявся дерев'яними палями та викладався частоколом. Вхід до города вів через оборонні ворота (Кабачинський, 2005: 43–50).

Київська Русь – це праукраїнська імперія, вершина української державності. Окрім усім відомих звитяг Великих князів і руських богатирів, перед нами сьогодні відкриваються сторінки й прикордонних подвигів. Більше того, сьогодні достеменно відомо, що Великий князь Володимир Святославович у 988 р. створив могутню прикордонну інфраструктуру й Державну прикордонну службу.

«І сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи вздовж Десни, вздовж Остра і Трубежа, вздовж Сули і Стугни». Володимира наслідував його син – Ярослав Мудрий (Махновець, 1989: 67).

Городи княжої доби ділилися на три основні категорії:

– до першої відносимо городи-гіганти, площа котрих – сотні гектарів. Це – Київ, Чернігів та ін. Усі вони мали досить сильні укріплення й складне планування, що включало кілька фортифікованих районів;

– менші городи – Вишгород, Луцьк, Червень, Гродно інші – це друга категорія. Вони теж мали складне планування, складались із 2–3 укріплених районів або з укріпленого дитинця;

– городки-фортеці, котрі були розкидані по всій території країни, належали до третьої категорії. Площа їх не перевищувала 1000 м², вони теж були обнесені валами з дерев'яними стінами й вежами. Із зовнішнього боку до них прилягали рови, наповнені водою. Такі городки часто будувалися як сторожові застави.

Новоспоруджені городи вбудовувались у прикордонні системи укріплень, основа яких – лінії валів і ровів.

По правому боці Дніпра вали були у двох місцях – над річками Стугною й Россю; на Лівобережжі – над Трубежем, Сеймом і Сулою. У другій половині XI ст. набіги половців змусили князів насипати ще одну лінію – Дніпровську.

Що собою являли такі прикордонні укріплення, можемо зрозуміти з характеристики лінії на р. Сулі. Вона виникла ще у 80-х роках Х ст. Від витоків Сули до її гирла, тобто до Дніпра, відомо 18 укріплених містечок. Серед них – Лубни, Лукольм, Горошин, Жолпин, Воїнь. Усі вони розміщувалися на висотах правого берега, що створювало зручності для спостереження й оборони, та мали між собою й ворогом природну річкову перепону. Стояли вони один від одного на приблизно однаковій відстані та кожному з них відводилася ділянка кордону довжиною близько 10 км. Ці фортечки становили передову лінію охорони й оборони південних рубежів, з'єднуючись між собою валом. Вал тягнувся від Лубен до Дніпра, протяжністю близько 90 км і сполучався з валом, що був уздовж лівого берега Дніпра – від Тясьмину до Золотоноші на довжину до 100 км.

Для епохи Київської Русі Змієві вали стали найбільш ефективним засобом захисту від кочовиків; вони були серйозною перешкодою, широким фронтом, перекриваючи шляхи для проникнення рухливої легкої кінноти.

Широко використовувалась у Київській Русі й система прикордонних штучних перепон. На проїжджих дорогах у безлісих районах влаштовувалися «засічні ворота». Для їх охорони будували земляні городки, укріплення з вежами, оточені ровами з водою. На підступах до укріплень влаштовувалися надовби, розкидалися рогульки. Біля річкових переправ зводилися забої – ряд кілля, забитого поперек усієї річки, перекопувалися броди тощо.

Змієві вали, залишаючись пасивним засобом захисту, перебували під контролем сторожових загонів. Фортеці в лінії валів слугували не лише опорними пунктами для відбиття ворога. Їхні гарнізони охороняли оборонні рубежі: «І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи» (Махновець, 1989: 67).

Але й ворог був доладним і часто проривався навіть через такі оборонно-охоронні редути, тому й у самому Києві, як свідчать давні билини, була застава, на якій «при князі Володимирі жили богатирі» і було їх там одинадцять. «...Вони їздили, богатирі, розглядали шляхи-дорожки проїзні, всі навколишні та дрібні стежечки, річки швидкі, кам'яністі, тихі заводи, всі глибокі лісові озерця, всі темні ліси та сирі бори. Вони дивились, богатирі, доглядали, як не запустити ворога на святу Русь» (Кабачинський, 2005: 50–8)].

Урешті глибокоешелонована система укріплень давала змогу Київській Русі відбити натиск печенігів й утримати за собою Середнє Подніпров'я: «...була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолівав їх» (Махновець, 1989: 67).

Нічого іншого, крім захоплення величчю духу предків, не викликає прикордонна справа українського козацтва, яке з кінця XV по XVIII ст. обживає порубіжжя. Швидко зрозумівши військові можливості козацтва, державці почали використовувати його в прикордонній службі вже з початку XVI ст.

Так, із 1503 р. стають відомі черкаські козаки й козацькі загони старост прикордонних міст (козаки князь-Дмитрія, князь-Ружинського інших). Вони вже становили нерегулярне військо в Литві, та уряд організовував їх для захисту кордонів від татарських нападів.

У 1572 р. вже польський король Сигізмунд II Август видав універсал про формування із запорожців загону із 300 осіб. Одним із головних завдань реєстровців був захист кордонів: «влаштувавши козаків, король звелів їм бути насторожі проти татар у всій готовності біля дніпровських порогів...».

А коли в 1734 р. запорожці повертались у підданство Російської корони, то однією з основних умов у договорі, підписаному в Лубнах між ними та царським урядом, було: «...бути вартою кордонів держави російської».

Різним і багатим був арсенал форм і засобів, котрі застосовували століттями запорожці-прикордонники, а основними були бекети, радути, фігури й могили.

Бекетами, або пікетами, називалися прикордонні роз'їзди вздовж південних і східних кордонів козацьких володінь.

Радути – це особливі приміщення для сторожових бекетів. Будувалися вони на відстані 10, 20 чи 30 верст, залежно від місцевості так, щоб з однієї радути було видно іншу.

Сигналізаційні та спостережні функції виконували фігури й могили.

Прикордонні команди запорожців поділялися на водні й сухопутні, залежно від того, яку ділянку кордону потрібно охороняти. Кордони охоронялися не лише влітку, у документах також наведено реєстри команд зимової дислокації. За необхідності вони на кордоні виставляють карантинні (протичумні) застави; проводять розвідку в Криму, Туреччині, ногайських татар; беруть участь у прикордонних комісіях тощо.

У другій половині XVII ст. окріпла й організована у військовому відношенні Слобідська Україна добровільно прийняла на себе охорону південно-східного кордону Московського царства. Для цього будувалися фортеці й цілі оборонні системи (Засічні лінії) із фортець, валів, ровів, засік тощо.

А кожне місто Слобідської України мало своїх вартових і станічників. Із мешканців посилалися роз'їзди в степ, на кримську сторону для нагляду за рухом татар. Притулками для них були острожки з вежами-калавурнями, де іноді будували маяки, або піраміди; у 1648 р. ольшанський воєвода писав цареві: «А у тих городках для каравулу збудовані піраміди у 6 сажнів вишини, а на них маяки; як побачать в степу татар, зараз на маяках підіймається дим уверх, – щоб у полях і на сінокосах люди про татар були освідомленні й утікали б у город» (Кабачинський, 2005: 85–162).

На початку XX ст. українці отримали можливість знову відновити свою державність і, як завжди, у перших рядах борців за незалежність знову були прикордонники. Так, уже 7 березня 1918 р. Рада Народних міністрів Української Народної Республіки (далі – УНР) уперше розглянула на своєму засіданні справу організації охорони кордону.

20 березня Рада Народних міністрів створює Окремий корпус кордонної охорони (далі – ОККО) і затверджує полковника Б. Желіховського отаманом.

23 березня міністри обговорили статут корпусу та внесли його на розгляд і затвердження до Центральної ради.

29 квітня 1918 р. стався державний переворот, тому план створення ОККО, розроблений за часів Центральної ради, утілювався в життя в добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Корпус мав складатись із дев'яти бригад: 1-ша – Волинська, 2-га – Подільська, 3-тя – Одеська, 4-та – Чорноморська, 5-та – Дністровська, 6-та – Північна, 7-ма – Хоперська, 8-ма – Азовська, 9-та – Курська.

18 листопада 1918 р. Рада міністрів затвердила штати всіх підрозділів корпусу. Кожна наземна бригада складалась із шести відділів, відділ – із п'яти загонів, а загін – із трьох вартарок. Наземно-морська бригада мала чотири морські відділи й один наземний. До морського відділу входили чотири загони, а до наземного – п'ять із трьома вартарками. Штат загону нараховував 71 особу.

У 1920 р. розроблено інструкцію з прийому козаків до корпусу. Потрапити на службу могли прикордонники, а також військові, які були грамотні, з добрим слухом і зором, не нижчі середнього від зросту. Не приймалися особи нехристиянської віри, а також ті, котрі проживали ближче ніж за 50 верст від кордону.

У кінці листопада 1920 р. прикордонники разом із частинами армії УНР опинилися на еміграції. 27 листопада 1921 р. наказом Головної команди військ УНР Окремий корпус кордонної охорони згорнуто до однієї Окремої кадрованої бригади кордонної охорони (Кабачинський, 2005: 215–234).

Ми навели лише кілька прикладів прикордонної звитяги, але ними рясніє вся національна історія, незважаючи на те, існувала в той чи інший період власна країна, адже й у час бездержавності потрібні були мужні люди, котрі б могли, попри всі небезпеки та перестороги, виступити на захист свого народу.

Не менш важливим питанням у процесі роботи з формування патріотизму є її організація. Ю. Каменюк і В. Алещенко зазначають, що «загальне керівництво цією діяльністю здійснюють командири (начальники). Безпосередніми організаторами є посадові особи та структурні підрозділи органів по роботі з особовим складом» (Каменюк, 2015: 84). На нашу думку, треба уточнити, що в навчальному закладі, а саме в НАДПСУ, питаннями формування патріотизму військовослужбовців займається весь персонал.

Як наслідок, у науково-педагогічний склад Національної академії підготував, а керівництво включало в план навчальної роботи навчальні дисципліни: «Історія кордонів та прикордонних військ України» (108 год), яку викладали під час підготовки слухачів за напрямом підготовки «Військові науки»; «Історія кордонів України» (54 год), що викладається в процесі підготовки курсантів за напрямом підготовки «Охорона та захист державного кордону»; розділи й теми в навчальних дисциплінах: «Военно-політичні та соціально-економічні проблеми державного і військового управління», «Суспільні дисципліни», «Актуальні проблеми Історії України», «Історія України та української культури». Зауважимо, що такі навчальні дисципліни й спецкурси також підготовлені вперше та викладаються лише в прикордонному навчальному закладі.

А посадові особи й структурні підрозділи органів із роботи з особовим складом у своїй системі постійно проводять велику кіль-

кість різноманітних заходів, під час яких із майбутніми офіцерами, охоронцями Державного кордону, розглядають прикордонну історію тощо.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, ґрунтуючись на принципі «відповідності національним інтересам України та пріоритетності духовних, національно-історичних і військових цінностей та традицій українського народу», командири, відповідні посадові особи, весь персонал НАДПСУ використовують зразки прикордонної історії, здійснюючи своєрідний вплив на свідомість, підсвідомість і поведінку особистості майбутнього офіцера-прикордонника і на психологію військового колективу в процесі їхньої життєдіяльності з метою формування в них високих морально-політичних, громадянських, військово-професійних, соціально-психологічних, психічних і фізичних якостей, необхідних для успішного виконання в будь-яких умовах конституційного обов'язку щодо захисту Української держави.

Подальші дослідження стосуватимуться аналізу можливостей розвитку морально-вольових якостей курсантів засобами психологічного впливу в умовах навчального закладу.

Література

1. Каменюк, Ю. В., Алещенко, В. І. (2015). Психологічні засади формування патріотизму військовослужбовців Збройних сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (44), 82–87.
2. Алещенко, В. І., Афанасьєв, А. О. (2006) Патріотичне виховання особового складу Збройних Сил України: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Наука і оборона*, 4, 27–33.
3. Медведєв, В. С., Шевченко, О. М. (2011). Психологічні особливості патріотичного виховання курсантів у вищих навчальних закладах МВС України. *Юридична психологія і педагогіка*, 1, 123–130.
4. Юрій, І. А. (2015). Правові аспекти національно-патріотичного виховання особистості в системі відомчих навчальних закладів МВС України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. Вип. 30, Т. 1, 64–69.
5. Мороз, Н. В. (2017). Особливості національно-патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на заняттях з іноземної мови. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка*, 6.
6. Левицька, А. (2019). Структурно-функціональна модель патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах військових традицій.

Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка, 1.

7. Мірошниченко, В. І. (2012). Система патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників: монографія. Хмельницький, 376 с.

8. Ягупов, В. В. (ред.) (2002). *Військове виховання: історія, теорія та методика*: навч. посіб. Київ, 560 с.

9. Шинкарук, В. І. (ред.) (1973). *Філософський словник*. Київ, 600 с.

10. Кольцова, В. А., Соснин, В. А. (2005). Социально-психологические проблемы патриотизма и особенности его восприятия в современном обществе. *Психологический журнал*, 1, 89–92.

11. Кабачинський, М. І. (2000). *Історія кордонів та прикордонних військ України*: монографія. Хмельницький, 216 с.

12. Кабачинський, М. І. (2006). *На варті рубежів Батьківщини: прикордонні війська України в 1991–2003 роках*: монографія. Хмельницький, 564 с.

13. Кабачинський, М. І. (2008). *Історія кордонів України*: навч. посіб. Хмельницький, 344 с.

14. Кабачинський, М. І. (2002). Кордони та прикордонні споруди і системи середньовічних українських держав Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. *Науково-практичний альманах «Науковий вісник Прикордонних військ»*, 2, 47–50.

15. Кабачинський, М. І. (2003). Охорона кордонів запорозьким та слобідським козацтвом. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, 167–172.

16. Кабачинський, М. І. (2002). Особливості організації прикордонної варті на землях України у кінці XVIII – на початку XX ст. *Збірник праць молодих вчених*, 1 (8), 98–113.

17. Переклад з давньоруської Махновця, Л. Є. (1989). *Літопис руський*. Київ, 591 с.

18. Кабачинський, М. І. (2005). *Історія охорони кордонів України*: монографія. Хмельницький, 355 с.

References

1. Kameniuk, Yu. V., Aleshchenko, V. I. (2015). Psychologichni zasady formuvannya patriotyzmu viiskovosluzhbovtziv Zbroinyh syl Ukrayiny [Psychological Principles of Forming Patriotism of Armed Forces of Ukraine Personnel]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrayiny – Bulletin of National Defense University of Ukraine*, 1 (44), 82–87 [in Ukrainian].

2. Aleshchenko, V. I., Afanasiev, A. O. (2006) Patriotychne vyhovannia osobovogo skladu Zbroinyh Syl Ukrayiny: problemy ta shlyahy yih rozviazannia [Patriotic Education of the Armed Forces of Ukraine Personnel: Problems and Ways of Their Decision]. *Nauka i oborona – Science and Defense*, 4, 27–33 [in Ukrainian].

3. Medvedev, V. S., Shevchenko, O. M. (2011). Psychologichni osoblyvosti patriotychnogo vyhovannia kursantiv u vyshchyyh navchalnyh zakladah MVS Ukrayiny [Psychological Features of Cadets' Patriotic Education in Higher

Educational Institutions of MIA of Ukraine]. *Yurydychna psykholohiya i pedahohika – Legal Psychology and Pedagogics*, 1, 123–130 [in Ukrainian].

4. Yuriy, I. A. (2015). Pravovi aspekty natsionalno-patriotychnoho vyhovannia osobystosti v systemi vidomchyh navchalnyh zakladiv MVS Ukrayiny [Legal Aspects of Personality's National and Patriotic Education in the System of Agency's Educational Institutions of MIA of Ukraine.]. *Naukovii visnyk Uzhgorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Seriya PRAVO*. Vyp. 30. T. 1, 64–69 [in Ukrainian].

5. Moroz, N. V. (2017). Osoblyvosti natsionalno-patriotychnoho vyhovannia maibutnih ofitseriv-prykordonnykiv na zaniattiah z inozemnoii movy [Peculiarities of Future Border Guard Officers' National and Patriotic Education in Foreign Language Classes.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrayiny – Bulletin of National Academy of State Border Guard Service of Ukraine. Seriya: Pedagogika*, 6 [in Ukrainian].

6. Levytska, A. (2019). Strukturno-funktsionalna model patriotychnoho vyhovannia maibutnih ofitseriv-prykordonnykiv na zasadah viiskovyh tradytsii [Structural and Functional Model of Future Border Guard Officers' Patriotic Education on Principles of Military Traditions.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrayiny – Bulletin of National Academy of State Border Guard Service of Ukraine. Seriya: Pedagogika*, 1 [in Ukrainian].

7. Miroshnichenko, V. I. (2012). *Systema patriotychnoho vyhovannia maibutnih ofitseriv-prykordonnykiv [System of Future Border Guard Officers' Patriotic Education.]: monografiya*. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrayiny. 376 p. [in Ukrainian].

8. Yagupov V. V. (red.) (2002). *Viiskove vyhovannia: istoriia, teoriia ta metodyka [Military Education: History, Theory and Methodology]: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Graphic&Design, 560 p. [in Ukrainian].

9. Shynkaruk V. I. (red.) (1973). *Filosofskiy slovnyk [Philosophical Dictionary]*. Kyiv: Golovna redaktsiia Ukrayinskoj Radianskoj Entsyklopedii AN Ukrainiskoi RSR, 600 p. [in Ukrainian].

10. Koltsova, V. A., Sosnin, V. A. (2005). Sotsyalno-psykholohicheskie problemy patriotizma i osobennosti ego vospriiatia v sovremennom obshchestve [Social and Psychological Problems of Patriotism and Particulars of Its Perception in Modern Society]. *Psykholohicheskii zhurnal – Psychological Journal*, 1, 89–92 [in Russian].

11. Kabachynskiy, M. I. (2000). *Istoriia kordoniv ta prykordonnyh viisk Ukrayiny [History of Borders and Border Guard Troops of Ukraine]: Monografiia*. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo Khmelnytskoi miskoi drukarni. 216 p. [in Ukrainian].

12. Kabachynskiy M. I. (2006). *Na varti rubezhiv Batkivshchyny: Prykordonni viiska Ukrayiny v 1991–2003 rokax [On the Guard of Motherland's Borders: the Border Guard Troops of Ukraine in 1991–2003]: monografiia*. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrayiny. 564 p. [in Ukrainian].

13. Kabachynskyi, M. I. (2008). *Istoriia kordoniv Ukrainy [History of Ukraine's Borders]*: Navchalnyi posibnyk. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy im. B. Khmelnytskoho. 344 p. [in Ukrainian].

14. Kabachynskyi, M. I. (2002). Kordony ta prykordonni sporudy i systemy serednovichnyh ukraiinskyh derzhav Kyivskoi Rusi ta Galytsko-Volynskoho kniazivstva [Borders and Frontier Constructions and Systems of Medieval Ukrainian States of Kyivan Rus and Galych and Volyn Principality]. *Naukovo-praktychnyi almanah «Naukovyi visnyk Prykordonnyh viisk» – Research and Practice Almanac «Scientific Bulletin Of Border Guard Troops»*, 2, 47–50 [in Ukrainian].

15. Kabachynskyi, M. I. (2003). Ohorona kordoniv zaporozskym ta slobidskym kozatstvom [Border Protection by Zaporozki and Slobotski Cossacks]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini – New Researches of Monuments of Cossack Age in Ukraine*, 12, 167–172 [in Ukrainian].

16. Kabachynskyi, M. I. (2002). Osoblyvosti organizatsii prykordonnoi varty na zemliakh Ukrainy u kintsi XVIII – na pochatku XX st. [Peculiarities of Border Guard's Organization on Ukraine's Lands in the End XVIII – at the Beginning of XX Century]. *Zbirnyk prats molodyh vchenykh – Collection of Works of Young Scientists*, 1 (8), 98–113 [in Ukrainian].

17. Pereklad z davnoruskoi Mahnovtsia, L. Ye. (1989). *Litopys ruskyi [Chronicle of Rus]*. Kyiv: Dnipro. 591 p. [in Ukrainian].

18. Kabachynskyi, M. I. (2005). *Istoriia ohorony kordoniv Ukrainy [History of Border Protection of Ukraine]*: Monografiia. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy im. B. Khmelnytskoho, 355 p. [in Ukrainian].

Received: 15.10.2019

Accepted: 03.11.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРУСТРАЦІЇ В ЛЮДЕЙ ІЗ МІГРАЦІЙНИМИ НАМІРАМИ

Шмарова Наталія

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
natalishmarova5@gmail.com

У статті висвітлено психологічні особливості прояву фрустрації в людей, які мають міграційні наміри. Констатовано, що потенційним мігрантам притаманний специфічний тривожно-фрустраційний фон, зумовлений переживаннями й певним страхом перед невідомістю, а також проблемами адаптації до інших соціокультурних та економічних моделей життєіснування. Відзначено, що фрустрація як типова реакція на тривале й невизначене очікування гнітить і робить дискомфортним усталений біосоціальний ритм людини.

Здійснено теоретичний аналіз основних науково-психологічних підходів до проблеми фрустрації та міграційних намірів особистості. Зазначено, що міграційна готовність людини є проявом її самоорганізації й фіксує міру налаштованості на добровільну зміну свого місця проживання та стилю життєдіяльності. Здебільшого вона виникає на підставі суперечностей між образом світу (уявленим або реальним) і способом життя. Міграційні наміри супроводжуються численними емоційними реакціями, серед яких виокремлюється фрустрація. Фрустрація розглядається як один із найтипівіших психостанів людини з міграційними намірами, що проявляється в переживаннях та особливостях її поведінки, зумовлених реальними або уявними перепонами, які видаються надмірно складними, важкими й нездоланими та перешкоджають досягненню очікуваної й жаданої мети.

Акцентовано, що потенційні мігранти переживають труднощі пристосування до нових обставин і реалій чужого середовища, зокрема з урахуванням факторів ксенофобії, мігрантофобії, сегрегації тощо. Фрустрованість потенційного мігранта свідчить про його підвищену чутливість до травмогенних чинників та недостатню сформованість фрустраційної толерантності як спроможності дати відсіч проблемам, які насуваються. Зазначено, що потенційні мігранти з підвищеною вразливістю до фрустрації потребують виваженого професійного психологічного супроводу.

Ключові слова: особистість із міграційними намірами, фрустрація, тривожно-фрустраційний фон, потенційні мігранти, міграційна готовність, страх, тривога, фрустраційна толерантність.

Shmarova Nataliya. Psychological Peculiarities of Frustration of People with Migration Intentions. The article highlights the psychological peculiarities of

frustration manifestation of people with migration intentions. It is stated, that potential migrants inherent specific anxiety and frustration background, caused by experiences and certain fear of the unknown, as well as by the problems of adaptation to the other social, cultural and economic models of life existence. It is noted that frustration as typical reaction to the long and uncertain expectations oppresses and makes uncomfortable the established human biosocial rhythm.

The theoretical analysis of the main scientific and psychological approaches to the problem of frustration and migration intentions of a personality is made. It is indicated, that a person's migration readiness is manifestation of his or her self-organization and fixes the degree of willingness to the voluntary change of own place of residence and lifestyle activity. For the most part it arises on the basis of contradictions between the world image (imagined or real) and the lifestyle. Migration intentions are accompanied by numerous emotional reactions, among which frustration is singled out. Frustration is considered as one of the most typical human psycho states with a migration intentions, manifested in experiences and behavior peculiarities, caused by real or imagined obstacles, which are seemed to be excessively difficult, hard, insurmountable and hinder the achievement of the expected and desired aim.

It is emphasized that potential migrants experience difficulties in adapting to the new circumstances and realities of foreign environment, in particular taking into account the factors of xenophobia, migrantophobia, segregation, etc. Frustration of a potential migrant testifies about increased sensitivity to traumagenic factors and insufficient formation of frustration tolerance as ability to respond to emerging problems. It is noted that potential migrants with the increased vulnerability to frustration need thoughtful professional psychological support.

Key words: personality with migration intentions, frustration, anxiety and frustration background, potential migrants, migration readiness, fear, anxiety, frustration tolerance.

Шмарова Наталья. Психологические особенности фрустрации в людей с миграционными намерениями. В статье отражаются психологические особенности проявления фрустрации у людей с миграционными намерениями. Констатируется, что потенциальным мигрантам присущ специфический тревожно-фрустрационный фон, предопределенный переживаниями и страхом перед неизвестностью, а также проблемами адаптации к другим социокультурным и экономическим моделям жизнесуществования. Отмечается, что фрустрация как типичная реакция на длительное и неопределенное ожидание угнетает и делает дискомфортным устоявшийся биосоциальный ритм человека.

Осуществляется теоретический анализ основных научно-психологических подходов к проблеме фрустрации и миграционных намерений личности. Отмечается, что миграционная готовность человека является проявлением его самоорганизации и фиксирует меру настроенности на добровольное изменение своего места жительства и стиля жизнедеятельности. По большей части она возникает на основании противоречий между образом мира (воображаемым или реальным) и образом жизни. Миграционные намерения сопровождаются

многочисленными эмоциональными реакциями, среди которых выделяется фрустрация. Она рассматривается как одно из самых типичных психосостояний человека с миграционными намерениями, что проявляется в переживаниях и особенностях его поведения, предопределенных реальными или мнимыми преградами, которые кажутся излишне сложными, тяжелыми и непреодолимыми, а также препятствуют достижению ожидаемой и желанной цели.

Акцентируется, что потенциальные мигранты переживают трудности приспособления к новым обстоятельствам и реалиям чужой среды, в частности с учетом факторов ксенофобии, мигранофобии, сегрегации и т. п. Фрустрированность потенциального мигранта свидетельствует о его повышенной чувствительности к травмогенным факторам и недостаточной сформированности фрустрационной толерантности как возможностях дать отпор недвигающимся проблемам. Отмечается, что потенциальные мигранты с повышенной уязвимостью к фрустрации нуждаются во взвешенном профессиональном психологическом сопровождении.

Ключевые слова: личность с миграционными намерениями, фрустрация, тревожно-фрустрационный фон, потенциальные мигранты, миграционная готовность, страх, тревога, фрустрационная толерантность.

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед різноманіття психоемоційних станів людини з міграційними намірами виокремлюємо специфічне тривожно-фрустраційне тло, зумовлене здебільшого переживаннями як через дію синдрому «птахи полишають гнізда», так і спричинене певним острахом перед невідомістю й проблемами адаптації до інших соціокультурних та економічних моделей життєіснування. Крім станів амбівалентності, апатії, готовності, бойової лихоманки, тривоги, у потенційних мігрантів на афективному рівні можуть істотно коливатися й інші базові індикатори психоемоційної сфери, зокрема активність/пасивність, самопочуття, настрої, емоційно-вольова напруженість тощо. Разом із цілком можливим і зрозумілим ейфорійним очікуванням у вигляді емоцій радості й задоволення дуже часто може проявлятися і несприятливий психоемоційний спектр, насамперед у відчуттях депресивності, розгубленості, суб'єктивного відчуття самотності, невротизму, тривожності та інших амортизаційних психостанів. Безперечно, таке афективне роздвоєння негативно впливає на життєдіяльність особистості з міграційними намірами та викристалізовує фрустрацію як типову реакцію на тривале й невизначене очікування, що гнітить і робить дискомфортним усталений біосоціальний ритм. Потенційний мігрант транслює власну тривожно-фрустраційну дисгармонійність на всю мережу міжособистісних взаємин, унаслідок чого цілком можливими постають комунікативно-перцептивні конфлікти, непорозуміння, кризи та розлади.

Мета й завдання статті – теоретичний аналіз психологічних особливостей фрустрації потенційних мігрантів.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Взаємодія потенційного індивіда (мігранта) і приймаючого суспільства, причинно-наслідкові та психологічні аспекти мотиваційної готовності людини до міграції, її основні поведінкові наміри, а також їх трансформація розглядаються в рамках позитивістського (М. Тодаро) і біхевіористського підходів (В. А. Томас, Ф. В. Знанецький), асиміляційної теорії (С. Айзенштадт, М. М. Гордон, О. Хандлін та ін.), теорії екології людини (Р. Парк, М. Маккензі), методології структурного функціоналізму (М. Кастельс), концепції тяжіння-виштовхування (Г. Джером, Е. Лі й ін.) (Блинова, 2010: 145–156; Шмарова, 2018: 176–181). Традиційно міграційні наміри трактуються крізь призму специфіки різних еміграційних хвиль, тобто тих домінуючих економічних, політичних, ідеологічних, релігійних та інших чинників, що зумовили масовий виїзд корінного населення певної держави в інші країни. Міграційні наміри породжуються цілим симбіозом найрізноманітніших детермінант, а основною функціональною семантикою виступає або психологічний захист (спроба автономізації, сепарування, ізоляції, утечі) людини від фруструючого довкілля, що переважається нею в конкретній соціальній реальності, або як спосіб її нового самоототожнення та набуття самоідентифікації.

М. Шульга стверджує, що якраз унаслідок збою «соціальної матриці» відбувається велике переселення народів та з'являються насамперед біженці, репатріанти, трудові мігранти як віддзеркалення й наслідок цих складних глобальних геополітичних процесів (Шульга, 2002: 256).

Маніфестуючи власні міграційні наміри, людина мимоволі (або й усвідомлено та демонстративно) збільшує психологічну дистанцію із соціальним мікро- й макродовкіллям. Особливості прояву міграційних намірів як відображення міграційних тенденцій тісно корелюють з особистісним актуалгенезом на тлі розвитку наявної (здебільшого ускладненої) соціальної ситуації.

Міграційна готовність людини є проявом її самоорганізації та фіксує міру налаштованості на добровільну зміну свого місця проживання й стилю життєдіяльності. Здебільшого вона виникає на підставі суперечностей між образом світу (уявлюваним або реальним) і способом життя. Якщо між ними виявляється істотний дисбаланс, то

вибудовується низка найрізноманітніших намірів щодо мігрування з метою досягнення відповідності одне одному. Міграційна готовність детермінується багатьма внутрішніми й зовнішніми факторами, одним із найважливіших серед яких є економічна депривація, що блокує можливість самореалізації. Унаслідок сформованої міграційної готовності відбувається переосмислення значної кількості елементів старої системи цінностей і з'являються нові аксіологічно-сміслові пріоритети, які впливають на побудову нового образу світу й себе в ньому (Шульга, 2002: 256).

О. Блинова розглядає міграційну готовність як розгалужене інтегративне утворення, що детермінується кризою ідентичності особистості в багатьох площинах її самореалізації, тобто через неспроможність самоздійснення в політичній, економічній, етнокультурній, сімейній, фаховій та інших сферах. Міграційна готовність постає реакцією людини на суперечності між її прагненням якомога повномірніше самореалізуватися, задовольнити базові потреби (насамперед у поцінуванні афіліації, повазі, самоактуалізації) і неспроможністю віднайти засоби й варіанти самоактуалізації у своїй державі. Учена констатує, що міграційна готовність є, насамперед, настановленням на зміну місця свого проживання та задіяння власної праці, що спричиняє низку змін в афективній і когнітивній сферах людини (Блинова, 2010: 145–156).

Детальний аналіз проявів етнічної міграційної готовності сучасних молодих людей як важливої психологічної якості, що передбачає активно спрямовані настановлення та діяльність на добровільну зміну свого місця проживання й роботи в межах «чужої» етногрупи, здійснено в дослідженні Ю. Фоміної. Дослідниці завдяки спеціально підбраному пакету психодіагностичних методик удалось експериментально встановити основні показники етнічної міграційної готовності в російської й африканської молоді. Завдяки кількісній обробці та якісній інтерпретації отриманих результатів удалося встановити, що етнічна міграційна готовність притаманна як російській молоді, так і молодим людям представникам африканських народів, однак із чітко вираженою відмінністю в останніх. Констатовано, що в африканській молоді міграційна готовність і налаштованість значно вираженіша й сильніша, що свідчить про істотно вищу депривацію потреби в особистісній самореалізації. Дослідниця відзначає, що російській молоді притаманні стійкість, життєздатність, готовність іти на жертви, низь-

ка соціальна й етнічна толерантність, а представникам африканських народів характерні доброзичливість, відкритість, ширість. Водночас установлено, що африканській молоді властиві самовпевненість, емоційна нестійкість, підвищена конфліктність, хвороблива реакція на низьку оцінку особистісних характеристик, невпинне бажання самоствердитися, піднятися в очах оточення. Водночас зазначено, що міграційні наміри сучасної молоді супроводжуються розбалансованістю афективної сфери, а типовими проявами є тривожність, фрустрованість та невизначена амбівалентність (Фоміна, 2018: 195–210).

Уважається, що термін «фрустрація» в його безпосередньому науково-психологічному трактуванні застосовано З. Фройдом і розглянуто як такий, що прямо пов'язаний із феноменом агресії (Фрейд, 2003: 390).

Із погляду біхевіористських теорій, функціональна семантика фрустрації зводиться до констатування певної зміни або помітного загальмування очікуваної реакції, тобто розглядається як значуща перепона діяльності. Ключові біхевіористські підходи до феномену фрустрації можна умовно згрупувати за такими трьома концептуальними вимірами: 1) теорія «фрустрації – агресії» (Дж. Доллард, Д. Дуб, О. Мауер, Н. Міллер, Д. Сірс); 2) теорія «фрустраційної регресії» (К. Багнер, К. Левін, Т. Дембо та ін.); 3) теорія «фрустраційної фіксації» (Н. Майер) (Фоміна, 2018: 195–210; Шмарова, 2018: 176–181).

На думку С. Розенцвейга, засновника евристичної теорії фрустрації, вона є здатністю (або неспроможністю) людського організму адаптуватися до умов мікро- й макросоціуму, тому основна сутність полягає в тому, що це своєрідний спосіб поведінки людини, який обмежується біологічними рамками. Визначальними концептами та специфічними характеристиками цієї теорії є: 1) диференціація типів фрустрації (первинна й вторинна); 2) класифікація (таксономізація) реакцій людини на фрустраційну ситуацію (за напрямками та типами); 3) вичленування трьох рівнів психозахисту організму людини в ситуації фрустрації (імунологічний, автономний, кортикальний); 4) запровадження й обґрунтування термінологічної суті фрустраційної толерантності як особистісної стійкості до фрустраторів і фрустраційних ситуацій (Rosenzweig, 1941: 347–349). Зазначимо, що такий підхід має на увазі високу ймовірність взаємопроникнення всіх рівнів між собою, наприклад на рівні «ланцюгового» поєднання таких особистісних психологічних станів, як страх, занепокоєння страждання тощо.

Як відомо, ця теорія слугувала підґрунтям для розробки й оформлення методики діагностики фрустраційних реакцій «PF-Stady», якою активно послуговуються в психодіагностичній практиці впродовж тривалого часу як зразком валідного та достовірного інструментарію. Крізь призму логотерапевтичного підходу (за В. Франклом) розглядається базове поняття «екзистенційної фрустрації» як певної альтернативи щодо поглядів, згідно з якими фрустрованими можуть бути лише біологічні потяги людини (Франкл, 1990: 366). А. Плотічер відзначав, що фрустрація є тим складним станом, який притаманний, насамперед, організмові, а не лише особистості в соціальних вимірах. На думку вченого, фрустрація має помежову природу та здебільшого сусідує не так з ознаками й параметрами норми, як із патологією й девіацією, адже стимулює прояв різноманітних афективно-мотиваційних дисфункцій і розладів. Визначальними ознаками фрустрації називаються такі суміжні й похідні психостани: а) найрізноманітніші депресивні прояви, зокрема розлади віри та втрата надії на хороший і успішний перебіг справ у майбутньому, песимістичне ставлення до світу, пасивне й недовірливе очікування гіршого, а не кращого; б) фобічні й тривожні прояви, що відображаються в численних і частих страхах (наприклад коли реально загрозовий об'єкт відсутній, а людина переживає страх і песимізм), які дуже близькі до розпачу та зневіри й розглядаються як неможиві для вирішення через свою нездоланність і складність; в) підвищена лабільність базових емоцій, котрій притаманні різкі перепади між основним типом реагування на життєві ситуації та виклики, унаслідок чого здійснюється флюктуативне й мінливе змінювання між незадоволенням і задоволенням; г) зрідка можливі «дисфонічні стани» як комплекс негативних емоцій різної модальності та спектра, насамперед туги, злості, страху, агресії тощо; г) так звані «абулійні й парабулійні стани», що є типовими в складних випадках різноманітних психопатій і на рівні внутрішніх конфліктів («дуже хочу, однак не можу й не зможу»). Зазначається, що цілком можливі суїцидальні наміри або й наслідки; д) зниження та перепадів креативності, що не завжди є критичними, проте можуть слугувати причиною появи зневіри у власний потенціал, у самого себе; е) настриливе й нав'язливе слідування загальноприйнятим нормам, вираженням чого можуть бути надмірні педантизм і перфекціонізм, щемне та болісне переживання особистісної неспроможності досягнути такої бажаної мети (Плотічер, 1969: 137–141).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відзначимо, що в сучасній психологічній науці використовується значна кількість інтерпретаційних підходів до терміна «фрустрація», проте найбільший наголос зроблено на тому, що це один із типових та важливих психічних станів людини, який водночас є й дуже особливим і проявляється передусім як гнітюча тривога, неспокій, відчай і приреченість. Базовим чинником виникнення цього психостану є наявність загрозованої та невирішеної ситуації, що оцінюється людиною як важка, складна, іноді навіть нездоланна перешкода, яку майже неможливо вирішити й нейтралізувати. Фрустрація зумовлює відчуття невпевненості, боязкості та створює високий і щільний фон різномодального особистісного переживання внаслідок неспроможності уникнути її впродовж реалізації якоїсь важливої діяльності. Типовим афективно-фрустраційним тлом постають немотивована тривога, невпинне роздратування, незрозуміле обурення, постійне відчуття своєї провини, а також низка інших негативних психостанів, котрі виснажують людину. Як відомо, Г. Сельє маркував фрустрацію як перманентний стрес унаслідок нездійсненості надій.

На нашу думку, фрустрація/фрустрованість потенційного мігранта може трактуватися як певна особистісна якість, зумовлена як актуалгенезом, так і минулим життєвим досвідом, набутим завдяки соціальній, фаховій, комунікативній та іншій діяльності. Тому фрустрованість – це, насамперед, схильність особистості до фрустрації, тобто сензитивність до впливу тривоги, невизначеності, стурбованості, пригніченості, песимізму або й відчаю, що виникають і прогресують завдяки тиску справжніх або уявлених невдач та перешкод, зумовлених міграційними намірами. Важливою ознакою фрустрованості виступає переживання людиною перманентної неспроможності досягнути омріяної мети. Причиною фрустрованості потенційного мігранта може бути цілий конгломерат детермінант, а однією з найважливіших, вочевидь, є прогнозовані труднощі пристосування до нових обставин і реалій чужого мікро- й макродовкілля, зокрема з урахуванням факторів ксенофобії, мігрантофобії, сегрегації тощо.

У структурі міграційної готовності можна виокремити такі основні компоненти, як когнітивно-інформаційний (формування бази знань про можливості та специфіку життє- й працевлаштування за кордоном), афективно-оцінний (здебільшого психоемоційне оцінювання негативів життєдіяльності у своїй країні та позитивне (іноді ідеалізовано перебільшене) уявлення про життя й працю за кордоном), ді-

яльнісно-поведінковий (налаштування себе та інших на безпосередні дії, спрямовані на пошук життя та роботи за кордоном, і реальні вчинки, зосереджені на підготовку до виїзду в зарубіжжя).

У тематичному ракурсі дослідження фрустрацію ми розглядаємо як один із найтипівіших психостанів людини з міграційними намірами, що проявляється в переживаннях та особливостях її поведінки, зумовлених реальними або уявними перепонами, які видаються надмірно складними, тяжкими й нездоланими та перешкоджають досягненню очікуваної й жаданої мети.

Оскільки мігрант майже в кожному соціумі трактується як людина, котра відрізняється від титульного населення ментальними, соціальними, культурними та іншими ознаками, то, на нашу думку, його типовим психостаном є тривожне очікування ситуації прийому, вступу в нове соціодовкілля, ініціації в нові та незавідані реалії. Безперечно, розуміння потенційних мігрантів того, що мігрантофобія є не стільки теорією, скільки повсякденною практикою в приймаючому соціумі, налаштовує їх на тривожно-фрустраційне очікування та супроводжується численними вигоральними симптомами. Також у більшості потенційних мігрантів на підставі аналізу інформації в ЗМІ й завдяки розповідям мігрантів із досвідом, вочевидь, складаються не менш реалістичні уявлення про ті непоцінювані ролі та статуси, які вони відіграватимуть у нових соціально-економічних і культурно-духовних умовах. Звичайно, що це породжує насамперед фрустрованість та може істотно блокувати вектори як міграційної налаштованості, так і всі інші види життєдіяльності. Я. Гошовський вважає, що фрустрованість потенційного мігранта свідчить про тиск економічної депривації на його підвищену чутливість до травмогенних чинників та недостатню сформованість фрустраційної толерантності як спроможності дати відсіч проблемам, які насуваються, а також вироблення навичок для рішучих кроків, зокрема психозахисту й копінг-поведінки, для істотного «інструментарію» опірності несприятливим чинникам (Гошовський, 2008: 480). Помітне зняття гостроти та частоти особистісного реагування на фрустрацію може відбутися завдяки зниженню чутливості до їхньої травмивної дії.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Фрустрованість людей із міграційними намірами є свідченням переживання певної кризи та навіть травми, насамперед через острах перед життєвими випробуваннями й невдачами, які можливі в антиципованому майбутньому, та через фактор невідомості й невпевненості в ньому. Натомість фрустраційна толерантність засвідчує достатній рівень і

міру готовності до реагування на несприятливі умови в конкретній передміграційній ситуації.

Зазвичай дуже частими психоемоційними реакціями як наслідками надмірної фрустрованості в потенційних мігрантів є тривога, депресивність, переживання, апатійність, роздратування, гнівливість, занепокоєння та ін. амортизаційні модальності афективного супроводу поведінки. Фрустрація як гнітюче переживання невідомості перед майбутнім породжує підвищений стан нервово-психічної напруги й зумовлює домінування негативних емоцій, які розбалансовують і міграційну готовність, і загальну життєдіяльність. Зауважимо, що найчастіше негативний вплив фрустрації складніше переживають потенційні мігранти з підвищеною нервово-психічною збудливістю та імпульсивністю, розбалансованою й несформованою Я-концепцією, неадекватною самооцінкою, що проявляється в надмірній тривожності, депресивності та песимістичності. Унаслідок цього їм притаманні відсутність оптимістичного світобачення й урівноважувальних реакцій, ускладнений і недостатній рівень домагань, поведінкові елементи завченої безпорадності та неготовності до ускладнень і труднощів, які спричиняють нові міграційні виклики. Потенційні мігранти з підвищеною вразливістю до фрустрації потребують психологічного супроводу, зокрема надання полівекторної фахової допомоги для зниження несприятливого тиску депресивно-невротичних реакцій на ймовірні невдачі. Тому особлива роль повинна бути відведена тренуванню фрустраційної толерантності для спроможності опору фрустраційним і тривожним психостанам.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці медіально-рефлексійних тренінгових технологій, що дадуть змогу гармонізувати й оптимізувати афективні складники психосвіту людей, які внаслідок соціально-економічної депривації мають підвищені міграційні наміри та переживають тривогу й фрустрованість.

Література

1. Блинова, О. Є. (2010). Психологічні основи вивчення міграційної готовності. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, Вип. 15, Ч. 2, 145–156.
2. Гошовський, Я. (2008). *Ресоціалізація депривованої особистості*: [монографія]. Дрогобич: Коло, 480 с.
3. Плотицер, А. И. (1969). Некоторые соображения по вопросу фрустрации. *Вопросы психологии*, № 2, 137–141.
4. Фомина, Ю. И. (2018). Особенности проявлений этнической миграционной готовности у современной молодежи. *Вестник Московского государственного областного университета: электрон. журн.*, № 3, 195–210.

5. Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла*: [пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана]. Москва: Прогресс, 366 с.
6. Фрейд, З. (2003). *Психология бессознательного*. Санкт-Петербург: Питер, 390 с.
7. Шевченко О. М. (2015). Факторы роста мигрантофобии в современном мире. *Смальта*, № 1, 55–59.
8. Шмарова, Н. (2018). Роль економічної депривації та фрустрації в соціогенезі потенційних мігрантів. *Психогенеза особистості: норма і девіація: зб. наук. ст.; [голов. ред. Я. Гошовський]*. Луцьк: Вежа-Друк, 176–181.
9. Шульга, Н. А. (2002). *Великое переселения народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты*. Киев: [б. и.], 256 с.
10. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, Vol. 48, № 4, 347–349.

References

1. Blynova, O. Ye. (2010). Psykholohichni osnovy vyvchennia mihratsiinoi hotovnosti. *Zbirnyk naukovykh prats: filozofii, sotsiologii, psykholohii*. Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka, Vyp. 15, Ch. 2, 145–156 [in Ukrainian].
2. Hoshovskyi, Ya. (2008). *Resotsializatsiia depriyovanoi osobystosti: [monohrafiia]*. Drohobych: Kolo, 480 p. [in Ukrainian].
3. Ploticher, A. I. (1969). Nekotoryie soobrajeniya po voprosu frustratsii. *Voprosyi psihologii*, № 2, 137–141 [in Russian].
4. Fomina, Yu. I. (2018). Osobennosti proyavleniy etnicheskoy migratsionnoy gotovnosti u sovremennoy molodeji. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta (elektronnyiy jurnal)*, № 3, 195–210 [in Russian].
5. Frankl, V. (1990) *Chelovek v poiskah smysla [per. s angl. i nem. D. A. Leon-teva, M. P. Papusha, E. V. Eydmana]*. Moskva: Progress, 366 p. [in Russian].
6. Freyd, Z. (2003). *Psihologiya bessoznatelnogo*. Sankt-Peterburg: Piter, 390 p. [in Russian].
7. Shevchenko, O. M. (2015). Faktoryi rosta mihgrantofobii v sovremennom mire. *Smalta*, № 1, 55–59 [in Russian].
8. Shmarova, N. (2018). Rol ekonomichnoi depriyvatsii ta frustratsii v sotsiogenezi potentsiinykh mihrantiv. *Psikhoheneza osobystosti: norma i deviatsiia: zb. nauk. statei; [hol. red. Ya. Hoshovskyi]*. Lutsk: Vezha-Druk, 176–181 [in Ukrainian].
9. Shulga, N. A. (2002). *Velikoe pereselennya narodov: repatrianty, bejentsyi, trudove migranty*. Kiev: [b. i.], 256 p. [in Ukrainian].
10. Rosenzweig, S. (1941). Need-persistent and ego-defensive reactions to frustration as demonstrated by an experiment on repression. *Psychological Review*, Vol. 48, № 4, 347–349 [in English].

Received: 01.11.2019

Accepted: 13.11.2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА ЯК СПОСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ЕФЕКТІВ (НА ПРИКЛАДІ МОНОТОНІЇ)

Яровий Дмитро

Приватна установа «Університет “Київська школа економіки”»,
Київ, Україна
dmytro.iarovy@gmail.com

Застосування соціальних медіа в політичному дискурсі є досить активним і давно перетворило цей засіб комунікації на інструмент впливу на спільноти. В умовах політичних та соціальних криз такий вплив може бути особливо актуальним, адже суспільство перебуває в мобілізованому стані, а традиційні медіа часто мають менший рівень довіри. Дискурси в соціальних медіа, особливо в умовах нарощення в суспільстві градієнта протистояння в суспільстві є елементами влади, і через реалізацію в них певних психологічних практик може відбуватися соціальне конструювання у формі встановлення соціальної ієрархії. У цій статті завдяки дослідженню із застосуванням критичного дискурс-аналізу за методом Нормана Феркло комунікативного кейсу в українському сегменті соціальних медіа визначено особливості лінгвістичних характеристик, дискурсивних практик та соціальних практик, що ведуть до відтворення психологічної практики сегрегації членів спільноти. Ця практика призводить до послаблення здатності суспільства до єдності й мобілізації через посилення внутрішніх протиріч між індивідами залежно від їхнього ставлення до «політизації» конкретної теми та до побудови додаткової «лінії розлому» між громадянами. У процесі відтворення цієї практики на цільову аудиторію також навіюється ефект монотонії, тобто втоми від інформації й втрати інтересу. Монотонія, зі свого боку, спричиняє зростання пасивності громадян та втрати ними мотивації якимось позиціонувати себе в дискурсах, заповнення комунікаційного простору «зайвою» інформацією й до зниження здатності суспільства до мобілізації.

Ключові слова: психологічні практики, критичний дискурс-аналіз, сегрегація членів спільноти, монотонія.

Dmytro Iarovy. Psychological Practices in Social Media as a Method of Constructing Effects (on the Example of Monotony). The use of social media in political discourse is quite active, and has turned this means of communication into a tool for influencing the communities. In times of political and social crises, such influence can be particularly relevant, since society is mobilized and traditional media often have lower level of trust. Discourses in social media, especially under conditions of increasing gradient of confrontation in society, are elements of power,

and through the implementation of certain psychological practices in them, social construction can take place in the form of establishing a social hierarchy. In this article, which is utilizing a Fairclough's critical discourse analysis of a communicative case in the Ukrainian segment of social media, the features of linguistic characteristics, discursive practices and social practices that lead to the reproduction of the psychological practice of segregation of community members are identified. This practice is weakening the society's ability to unity and mobilization through the strengthening of internal contradictions between individuals, depending on their attitude to the «politicization» of a particular topic, and to the construction of an additional «fault line» between citizens. In the process of reproducing this practice towards the target audience, the effect of monotony is also instilled, that is the fatigue from information and loss of interest. Monotony, in turn, leads to the increase in the passivity of citizens and their loss of motivation to somehow position themselves in discourses, fills the communication space of «excessive» information and reduces the ability of society to mobilize.

Key words: psychological practices, critical discourse analysis, segregation of community members, monotony.

Яровой Дмитрий. Психологические практики в социальных медиа как способ конструирования эффектов (на примере монотонии). Применение социальных медиа в политическом дискурсе является достаточно активным и давно превратило это средство коммуникации в инструмент воздействия на сообщества. В условиях политических и социальных кризисов такое влияние может быть особенно актуальным, ведь общество находится в мобилизованном состоянии, а традиционные медиа часто имеют меньший уровень доверия. Дискурсы в социальных медиа, особенно в условиях наращивания в обществе градиента противостояния в обществе, являются элементами власти, и через реализацию в них определенных психологических практик может происходить социальное конструирование в форме установления социальной иерархии. В этой статье, благодаря исследованию с применением критического дискурс-анализа по методу Нормана Фэркло, коммуникативного кейса в украинском сегменте социальных медиа, определены особенности лингвистических характеристик, дискурсивных практик и социальных практик, ведущих к воспроизводству психологической практики сегрегации членов сообщества. Эта практика ведет к ослаблению способности общества к единству и мобилизации через усиление внутренних противоречий между индивидами в зависимости от их отношения к «политизации» конкретной темы и к построению дополнительной «линии разлома» между гражданами. В процессе воспроизведения этой практики целевой аудитории также внушается эффект монотонии, то есть усталости от информации и потери интереса. Монотония, в свою очередь, ведет к росту пассивности граждан и утраты ими мотивации как-то позиционировать себя в дискурсах, заполнению коммуникационного пространства «лишней» информации и к снижению способности общества к мобилизации.

Ключевые слова: психологические практики, критический дискурс-анализ, сегрегация членов сообщества, монотония.

Постановка наукової проблеми та її значення. Глобалізація інформаційних процесів, бурхливий розвиток інформаційної інфраструктури держав, їх інтегрування у світовий інформаційний простір, значне посилення залежності функціонування суспільних інституцій від стану інформаційної сфери значною мірою відбуваються під впливом Інтернету. Інтернет та соціальні медіа, безсумнівно, варто вважати черговим важливим етапом комунікативної революції. Така колосальна зміна, як поява соціальних медіа, не могла не вплинути на всі сфери людського життя, у тому числі політику. Як джерело комунікації, соціальні медіа впливають на світову політику, міждержавні, внутрішньодержавні та внутрішньосупільні відносини між політичними акторами, соціальні процеси в межах суспільства, пов'язані з конструюванням і підтриманням цілісності спільнот та ідентичностей, а також на інформаційно-психологічну безпеку суспільства. Із соціальними медіа активно змінилися технології інформування, взаємодії й тиску, пропаганди та контрпропаганди, загалом – впливу на психологічний стан суспільства. Цей вплив може відбуватися шляхом продукування певних ефектів, що, зі свого боку, відбувається за допомогою психологічних практик. В українському політико-психологічному науковому доробку, на жаль, не приділено достатньо уваги цілеспрямованому та системному дослідженню особливостей психологічних практик у соціальних медіа та ефектів, які вони продукують. Водночас, ураховуючи те, що завдяки соціальним медіа ефективність інформаційної діяльності, тобто здатність із використанням мінімальних ресурсів впливати на максимальну кількість користувачів, суттєво зросла, таке дослідження видається доцільним для розуміння можливостей психологічного впливу на суспільство з використанням цього інструменту.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Динамічність політичного дискурсу в Україні, у тому числі в Інтернеті, є надзвичайно високою. Відтворення політичних дискурсів у соціальних медіа стає все більш популярним із кожним роком, а Інтернет як феномен сприяє політичній мобілізації суспільства. Політична криза 2013–2014 рр. в Україні довела значну роль соціальних медіа в цій мобілізації, що серед іншого пов'язується з високою соціально-політичною активністю значної кількості користувачів соціальних медіа. Попри те, що цей канал трансляції дискурсу не є всеохопним, він справляє вплив на цільову аудиторію, яка долучається до політичних перетво-

рень у суспільстві. Соціальні медіа є майданчиком поширення дискурсивних практик і даючи змогу подекуди залучати до них ті верстви населення, які зазвичай не відзначалися високою політичною активністю. Особливий потенціал соціальні медіа мають серед молодіжної аудиторії, яка останнім часом дедалі активніше долучається до політичного життя (Олещук, 2014).

В Україні кількість користувачів Facebook, Twitter, YouTube та інших каналів активно зростає з кожним роком, і ці площадки стають платформами розповсюдження цінностей політичних та ідеологічних дискурсів. Роль соціальних медіа в політичній мобілізації українського суспільства велика, і вони дедалі активніше впливають на електоральні процеси та формування громадської думки. Численні ініціативи в соціальних медіа досягли ефекту «відлуння думок», який допоміг їм вступити в конкуренцію з традиційними ЗМІ (Lozev, Murray, 2013: 6), особливо та зокрема під час Євромайдану, анексії Криму Російською Федерацією та антитерористичної операції на Сході України.

Нарощення в дискурсах соціальних медіа градієнта протистояння безпосередньо пов'язане із закріпленням і відтворенням ієрархії в соціально-політичних конфліктах, адже дискурс, зважаючи на наукові здобутки його класичних дослідників М. Фуко (1996), Т. ван Дейка (1989) та Н. Феркло (1992), можна визначити як елемент влади, який впливає на відтворення соціальної ієрархії й соціальних відносин і загалом є способом соціального конструювання.

Зі свого боку, дискурси, будучи сукупністю тематично спільних текстів, характеризуються інтенційно – вони сприймаються та ідентифікуються як мовний корелят певної соціальної (ідеологічної, політичної) практики (Ерофеева и Кудлаева, 2003). Поняття практик як таких досить добре представлене в психології. Їх визначають, відповідно до концепції П. Бурдьє, як те, що соціальний агент робить сам і з чим стикається в соціальному світі (Бурдьє, 2001), а згідно з концепцією М. Вебера – як навмисний комплекс вчинків (коли дія, яка є осмисленою, визначається заздалегідь поставленою метою й має відповідні форми вираження) (Вебер, 1990). Соціальні практики при цьому розуміють як конкретні форми функціонування суспільних інститутів (у такому розумінні загальною формою реалізації інституту є сукупність наявних соціальних практик) або як сукупність прийнятих у культурі способів діяльності тощо (Антонова, 2009; Шугаль-

ський, 2012). В одному з досліджень щодо інтернет-практик соціальні практики визначено також як сукупність прийнятих у культурі способів діяльності, навичок поводження з різними предметами (Суханова, 2017).

Натомість психологічні практики, виходячи з описаного вище, можемо визначити як сукупність прийнятих у суспільстві або культурі способів діяльності, у процесі якої конкретна особистість, використовуючи суспільні інститути та міжособистісні взаємини, що виникли з цього приводу, впливає на систему суспільних відносин і змінює власні стани, процеси й властивості. Особливістю психологічних практик, порівняно із соціальними, у такому випадку є те, що в процесі їх відтворення змінюється не суспільство, а сама людина – емоції, установки, стереотипи, ціннісні орієнтації, світогляд тощо. Психологічні практики в соціальних медіа ідентифікуються на підставі відтворення соціально опосередкованої сукупності лінгвістичних характеристик текстів, дискурсивних та соціальних практик на тлі контексту відтворення відповідних дискурсів.

Мета та завдання статті – визначити, як відтворювані в соціальних медіа психологічні практики можуть впливати на формування психологічного ефекту в суспільстві на прикладі монотонії, або «суспільної втоми».

Методи та методики. Дослідження психологічних практик у соціальних медіа потребує використання моделі, яка на основі вивчення дискурсів у соціальному контексті дасть можливість розглянути та систематизувати дискурсивні та соціальні практики. Такою, зокрема, є модель критичного дискурс-аналізу (КДА) Н. Феркло, котра пояснює зв'язок повідомлення з контекстом, указує на відтворені в дискурсі позиції груп інтересів, демонструє взаємодію різних дискурсів і складається з таких трьох компонентів, як лінгвістичні характеристики, дискурс та соціальна практика.

Перший компонент моделі – дослідження **лінгвістичних характеристик** й інструментів тексту, залучених до дискурсу, зосереджений на аналізі словникового запасу, граматики, мови (українська, російська, діалекти), використанні обценної лексики тощо. Другий компонент – дослідження **дискурсивних практик** – дає усвідомлення того, які дискурси присутні в певній комунікативній ситуації, які ідеї в них транслуються, як дискурси взаємодіють та конкурують у боротьбі за гегемонію на відтворення картини світу і як усе це

впливає на співвідношення сил різних акторів та їх співпраці або протидії (Jorgensen and Phillips, 2010: 86). Третій компонент – дослідження **соціальних практик** – відносить дискурс до ширшого контексту, яким є соціальний світ. Цей аналіз презентує соціальну матрицю дискурсу, що сприяє відслідковуванню відтворення психологічного впливу на перебіг соціально-політичних конфліктів через дискурс (Fairclough, 1992: 27).

Обґрунтування та вичерпність матеріалів для абдуктивного дослідження, тобто такого, що починається з презентації гіпотези на основі наявної теорії з подальшим проведенням психологічних досліджень, ґрунтується на методі теоретичної вибірки, який полягає у відборі даних для теорії, пов'язаних зі збором, кодуванням, аналізом і порівнянням даних. Критерієм теоретичної вибірки є теоретична насиченість, або стадія проведення дослідження, на якій аналіз нових даних не додає суттєвих нових понять до теорії. При цьому теоретична релевантність (суттєвість) понять доводиться, коли вони неодноразово присутні чи помітно відсутні при порівнянні випадків та мають достатню значимість (Auerbach and Silverstein, 2003: 20).

Вибір кейсу для дослідження психологічних практик у соціальних медіа здійснено таким чином, щоб він дав змогу повною мірою виконати мету. Для дослідження обрано короткострокову тему, яка спричинила реакцію у віртуальному середовищі, але не мала пролонгованої дії. Цей кейс стосується питання взаємодії українського суспільства з країною-агресором, при цьому не прив'язаний безпосередньо до ведення військових дій і загибелі людей, належачи радше до сфери «м'якої сили», та не стосуються політиків вищого ешелону (що мінімізує потенційний можливий позадискурсивний вплив через застосування ботферм тощо).

Джерелом емпіричного матеріалу для дослідження є Facebook-акаунти активних користувачів, які беруть участь у політичному дискурсі. Для забезпечення валідності нами використано часову тріангуляцію для мінімізації впливу психічного й емоційного стану та забезпечення об'єктивності показників. Масив даних дослідження розглянуто двічі – у перші дні після активізації теми та після того, як вона втратила актуальність. У період між проведенням аналізу не приділено уваги темі і її обговоренню.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. 21 липня 2018 р. в Москві відбувся двобій

українського боксера Олександра Усика з російським суперником Муратом Гасієвим, після перемоги в якому український боксер став абсолютним чемпіоном світу у своїй ваговій категорії. Подія викликала певний резонанс у Facebook-спільноті, який простежено й до самого двобою. Але актуалізувався він напередодні та після завершення зустрічі спортсменів. Лейтмотивом обговорення з політичного погляду стала доцільність можливої участі спортсмена в змаганнях, які відбуваються на території країни-агресора.

Це питання мало ще більшу актуальність у зв'язку з нещодавнім (за тиждень до двобою) завершенням чемпіонату світу з футболу, що проходив у Російській Федерації та який Україна закликала бойкотувати. Ставлення до бойкоту чемпіонату серед учасників дискурсів у соціальних медіа не було однозначним. Абсолютна більшість комунікаторів, котрі нейтрально або прихильно ставляться до Росії чи заперечують її агресію на Донбасі, не змінили свого ставлення до перегляду чемпіонату чи його відвідування. Водночас серед комунікаторів, котрі визнають агресію Росії й негативно ставляться до цієї країни, змагалися дискурси «спорт поза політикою» та «спорт є частиною політики» і залежно від цього формувалося та конструювалося ставлення до перегляду матчів чемпіонату.

Однак Україна безпосередньо не брала участі у футбольних змаганнях, тому питання мало менший стосунок безпосередньо до держави, у той час як на змаганні з боксу державу представляв український спортсмен. Крім того, О. Усик, який народився й довгий час мешкав у Сімферополі, уже ставав суб'єктом критики з боку деяких представників громадськості у 2016 р., коли під час відповіді на питання журналістів на прес-конференції ухилився від прямої відповіді на запитання про приналежність Криму до України («*Крым – это мой дом. Я очень его люблю. Я там родился, там родились мои дети. Крым – это Крым*») (ТСН, 2018). Ця прес-конференція негативно вплинула на сприйняття спортсмена деякими комунікаторами й вплинула на подальшу дискурсивну боротьбу щодо питання відношення спорту до політики.

Лінгвістичні характеристики

Більшість висловлювань щодо теми мали сильну аксіологічну та деонтичну модальності з погляду оцінки «правильності» чи «неправильності» участі боксера у двобої («*Я так и не понял – Усик молодец или Усик мудака?*») (Марко, 2018), «*Усик був реально кращим сьогодні*»

(Кушнар'ов, 2018)). Сильних модальних висловлювань, які б охоплювали інші виміри, не було помічено, що свідчить про те, що передусім оцінку здійснено відповідно до особистого ставлення комунікаторів.

Серед прибічників «антиросійського» дискурсу, які засуджували участь спортсмена в заході, розділення за мовною ознакою (українська/російська) не ідентифікується. «Мовний кордон» яскраво представлений лише в дописах користувачів, котрі продукують дискурс примирення між Україною та Росією й прихильно або нейтрально ставляться до останньої – такі користувачі майже завжди використовують російську мову. Отже, у той час, як серед критичних коментаторів поширені ідентичності обох мов, серед лояльних домінують російськомовні (це можна визначити як емпіричне правило соціальних мереж, що має рідкісні винятки: «не всі російськомовні користувачі прихильні до Росії, але всі прихильні до Росії користувачі російськомовні»).

Обсценна лексика й особисті образи в дискурсах сторін, котрі вступають у конфронтацію, не поширені, адже предмет обговорення, попри те, що стосується світогляду, переважно не стосується особистостей комунікаторів, тому бурхлива реакція стримується. Висловлювання опонентів не є багатими на пейоративи чи метафори, сталих фреймів, які б використовувались одними чи іншими сторонами, не помічено.

Дискурсивні практики

Ситуація не є одновимірною, а тому має не два протидіючі, а кілька дискурсів, які суперечать один одному й комунікатори яких є сторонами комунікативного конфлікту.

На публічній сторінці тодішнього Прем'єр-міністра України В. Гройсмана, котрий був комунікатором виконавчої влади в державі й міг уважатись одним із комунікаторів офіційної позиції, розміщено привітання спортсмена з перемогою та висловлено особисту симпатію до нього («*Запропоную Президенту присвоїти Олександрю звання Героя України!*») (Гройсман, 2018). Коментарі користувачів більшою мірою є критичними щодо цього, загострюючи увагу на неоднозначності позиції спортсмена стосовно територіальної цілісності України та візиту до країни-агресора на змагання («*А потом он вместе с Надей геройской пойдут «завтракать на границе» с мышebrаттями*», «*а что вы сделаете через год с Героем Украины, если вдруг Усик захочет встать под флаг другой страны?*», «*Нагородить ще будь*

ласка всіх решта заробітчан хоча б орденом дружби народів, бо наші співаки зміцнюють дружбу з Росією своїми співами, а будівельники – цементом»). Водночас траплялися й коментарі з підтримкою спортсмена («значущий військовий орден міг би бути. Усик заслужив. Сьогодні він вів бойові дії на території ворога»), але вони мали набагато нижчу частоту та рівень підтримки (кількість «лайків»).

Ключові комунікатори опозиційних таборів, які також належать (за різними оцінками) до «антиросійської» («проєвропейської») еліти та, згідно з опитуваннями, мали суттєвий політичний рейтинг в Україні, зокрема Ю. Тимошенко (2018), О. Ляшко (2018), також підтримали перемогу спортсмена, що є досить рідкісним випадком збігу дискурсів представників еліти й контреліти «в унісон». Причому критичних коментарів серед дописувачів цих політичних діячів на адресу спортсмена чи на їх самих за підтримку було значно менше. Це можна пояснити по-різному. По-перше, існує ймовірність того, що такі політики забезпечують формування «інформаційної бульбашки» та «зачищення» критичних коментарів, але спостереження за появою коментарів у режимі реального часу не надали свідчень реалізації такої політики в цьому випадку. По-друге, очевидно, що прибічники опозиційних політиків «антиросійського» спрямування здебільшого дотримуються позиції «спорт поза політикою» та значно більш нейтрально ставляться до участі українців у змаганнях на території країни-агресора за користувачів, котрі читають сторінку представника чинної влади, але ця думка не збігається з політичними програмами й заявами цих діячів. По-третє, не виключено, що критичність та вимогливість користувачів Facebook до Прем'єр-міністра як до представника була вищою, ніж до інших діячів, що має досить високу ймовірність, зважаючи на традицію критики політичної влади в українському суспільстві.

Характерною є також реакція дописувачів, які відреагували на схвальну публікацію на адресу спортсмена від В. Чепиноги, народного депутата України на цей період («Кажуть, на Красній площі цілу ніч вили птеродактилі, з кремлівського муру в кількох місцях повилазила ізоляційна вата, а на Царь-пушці під утро хтось даже надряпав гвоздём слово “хуй”... По-українськи» (Черупога, 2018)). Цей комунікатор відомий саркастичним ставленням до політичної дійсності, а серед його активних дописувачів переважають представники профанного дискурсу. Публікація мала понад 4,4 тис. поширю-

вань, що можна вважати високим показником, порівняно з іншими політичними діячами, а також високий рівень «органічної» (без участі «ботів») підтримки, адже політик не належить до топового ешелону та не змагається за голоси виборців, тому не потребує такої підтримки. Більшість коментаторів й осіб, котрі поширювали допис, проголосили позитивне ставлення до спортсмена та до його перемоги. Це може бути непрямим свідченням того, що в профанному дискурсі позиція «спорт поза політикою» має більш серйозне представлення, ніж протилежна, чим і можна, зокрема, пояснити публічну реакцією деяких популярних політиків (В. Гройсман, Ю. Тимошенко, О. Ляшко).

Разом із тим на адресу деяких впливових комунікаторів, які займають сталу антиросійську позицію й позиціонуються як діячі патріотичних груп інтересів і які при цьому публічно підтримали О. Усика, лунала критика. Приклад цього – Б. Яременко, колишній дипломат, відомий гострою критикою на адресу тодішньої влади через відмову від розірвання дипломатичних відносин із Росією та запровадження воєнного стану. Комунікатор зауважував, що перемога над гідним супротивником є цінною, а ціннісна вартість неї вища за вартість відмови (*«Поплескали б у ФБ по плечу – молодець, і забули б через хвилину через якусь іншу чергову зраду»*) (Яременко, 2018). Імовірно, через неузгодженість такої позиції з гострою позицією комунікатора в коментарях до допису переважає скепсис і критичне ставлення (*«Називати стадний інстинкт натовпу глядачів патріотизмом – смішно і сумно», «пропозиція Кремля була підкріплена значною сумою. А він купився»*). Можна припустити, що комунікатор висловив особисту позицію, а не політичну, що спричинило її несприйняття серед дописувачів, підготовлених до певного рівня критики.

Серед «блогерів», що пишуть на політичну тему, критичність стосовно спортсмена була сильнішою. Відомий користувач під псевдонімом Anton Hodza, котрий в іронічному ключі пише про українську політичну реальність, зазначив, що пропагандистська перемога Росії, за підсумками двобою, полягала в демонстрації дружби й братерства двох народів, демонстрації світу партнерства між Україною та Росією, і демонстрації того, що *«українцям в РФ нічого не загрожує, от бачите, прапор український. В Росії сидять тільки “терористи”, такі як Сенцов. А нормальним українцям там завжди раді»*. Тоді Україна отримала від ситуації лише негатив (*«Гімн зі зміненним рядком поспівали. Прапором помахали»*) (Ходза, 2018). Коментатори

до цього допису розділились у думках: деякі погоджувалися щодо слабкості української пропаганди та того, що опоненти спроможні набагато краще демонструвати власні успіхи, у той час як українці більш схильні до дискурсивного перетворення успіхів на поразки, але інші апелювали до того, що участь України в спортивних змаганнях працює позитивно для її іміджу. Інший користувач також заявляв, що долучення України до культурного простору Росії в будь-якій формі, навіть у вигляді відвідування розважальних порталів, та гра «за правилами ворога і на території ворога» апріорі є поразкою (Кушнарьов, 2018).

Водночас інші два популярні «проукраїнські» блогери з різною цільовою аудиторією надали більш позитивну оцінку ситуації й закликали своїх описувачів до прагматичності, навівши прямі аналогії з боксером Мохамедом Алі та його суперечливою позицією щодо політики США. Один із комунікаторів зауважив, що *«той факт, що Усик – не найкращий українець, не робить його перемоги не українськими»* (натякаючи на питання невизначеності щодо статусу Криму), і підкреслив, що виступ кримського боксера під прапором України як такий є нагадуванням про статус території. Комунікатор підкреслив, що комплекс жертви не допомагає Україні з проактивним просуванням її порядку денного (Олещук, 2018). Інший комунікатор, розвиваючи аналогію з Мохамедом Алі, писав, що з часом позиція та «нюанси» забудуться, а український боксер, який приніс країні славу й популярність, лишиться в історії (Marco, 2018).

Типова аудиторія обох комунікаторів у цілому є різною, адже перший більш критично ставиться до поточної політичної влади, у той час як другий є радше її прибічником, і відносне співвідношення коментарів обох дописів на підтримку та заперечення їхніх позицій було приблизно паритетним. Отже, класичне для українського Facebook останніх років розділення на умовні табори «зради» й «перемоги» теж не стосується до конкретної комунікативної ситуації.

Більшість політиків, які продукують дискурси прихильного або нейтрального ставлення до Російської Федерації (зокрема ті, які представляють популярні серед виборців політичні партії «Опозиційний блок» або «За життя»), утрималися від коментарів щодо двобою, імовірно, через те, що їхній електорат мало цікавиться успіхами українських спортсменів. Неучасть у дискурсі представників цього сегменту політичної еліти може непрямо свідчити про те, що вони не

зацікавлені втручатись із висловлюванням позиції, аби не втратити підтримки електорату (який міг уболівати як за українського боксера О. Усика, так і за його опонента з Росії М. Гасієва).

У цьому контексті цікаві коментарі під дописами популярного в мережі блогера й медіа-аналітика А. Шарія, якого «антиросійська» спільнота України часто піддає критиці через його критичний погляд на події Євромайдану та скептичне ставлення до української політичної еліти. Серед коментаторів до публікації блогера часто переважають прибічники «проросійського» дискурсу, які, зокрема, заперечують російську агресію в Україні, а інколи негативно ставляться до держави як такої. Сам комунікатор утримується від оцінних суджень і політичних коментарів та лише висловлює підтримку українському спортсмену у двох коротких публікаціях («*Давай, Саша*» (Шарій, 2018 (1)) й «*Усик – это потрясающее явление. Это сильно. Мурат не проиграл, он очень классный. Выиграл Усик. Bravo*» (Шарій, 2018 (2))). Але серед коментаторів із великою кількістю «лайків» поширена позиція дискурсу примирення Росії та України й заперечення агресії («*Победили НАШИ!*) *А наши были в разных углах ринга*», «*После пресс конференции О. О. Усика я понял между русскими и украинцами нет вражды. Война идёт между бандеровцами с одной стороны и украинцами и русскими с другой стороны*», «*сейчас говносни, которые его мочили, начнут пышаться*»). Водночас більшість коментаторів, яка висловлювала позицію, лишилась аполітичною, але аполітичні коментарі не набрали багато «лайків», у той час як політично забарвлені мають підтримку, що наочно видно під час використання інструменту сортування коментарів за популярністю. Така ситуація є цікавою з погляду аналізу аудиторії, адже дослідження «лайків» в оцінці позиції може бути не менш репрезентативним, ніж дослідження коментарів. На відміну від коментарів, «лайки» є меншою мірою помітними для інших (тобто не дискредитують того, хто їх ставить, перед іншими) і не потребують часу на написання, але у випадку системного аналізу їх частоти дають змогу простежити позицію, яку той чи інший комунікатор поділяє та схвалює. На підставі суттєвої підтримки «політичних» коментарів на сторінці комунікатора, на протигагу малій кількості «лайків» інших коментарів, можемо припустити, що аудиторія комунікатора налаштована позитивно до Росії й скептично/негативно до України в її теперішньому стані.

Один із комунікаторів у Facebook сформулював питання дисонансу в сприйнятті спільноти текстом, у якому підсумовано флукту-

ації сприйняття мережевою спільнотою подій залежно від кон'юнктури:

«Про розірвану українську свідомість.

1. *Усик натякнув на російську приналежність Криму. Фб-спільнота: зрадник, пособник ворога, продався, боягуз, туди йому дорога.*

2. *Усик виграв в Гассієва у столиці Мордору. Фб-спільнота: Герой, козак, патріот, вклоняємось, перемога перемог, дивились всі.*

3. *Якби Усик програв Гассієву. Фб-спільнота: Бойкот московському “туристу”, зрадник, ганьба нації, продався, прислужник Путіна, не дивились відео з Мордору по колаборантському ригівському “Інтеру”.*

Стандартна схема мислення» (Роговик, 2018)

Описаний комунікатором алгоритм ефективно демонструє таку особливість українського сегменту соціальних мереж, як *волатильність думки*. У соціальних медіа, де матеріально зберігаються свідчення його позиції, комунікатори мають можливість утриматися від публікації того чи іншого погляду, поки не буде продемонстровано обґрунтованих (на думку самого комунікатора) підстав для її продукування. Це рішення спрацьовує як відкладений у часі прогноз або, радше, *відкладена оцінка*, яка не становить небезпеки критики для комунікатора, адже буде підлаштована під сприйняття широких мас.

Соціальні практики

Комунікативна ситуація є складною через неоднозначність розділення «голосів», адже частина «антиросійської» спільноти сприйняла її як перемогу, а інша – як поразку. При цьому між спільнотами важко провести межу за лінією розділення ставлення до влади, мовою, при належності до системи професійного спорту тощо. Цей кейс належить до рідкісних випадків в українському політичному дискурсі в соціальних мережах, коли сприйняття події користувачами конструюється, не виходячи з політичної площини, а на основі особистих поглядів. Також прихильники того чи іншого дискурсу більшою мірою не екстраполюють ставлення до двобою як до події чи до спортсмена як особистості на позицію стосовно сучасної політичної еліти або контреліти (що також нетипово для країни, яка ввійшла в передвиборчий цикл). Отже, немає свідчень про те, що якась із внутрішньоукраїнських груп інтересів цілеспрямовано впливає на комунікацію наслідків двобою. Імовірно, ставлення комунікаторів відповідних дискурсів засудження чи підтримки, що представляють

«антиросійський» табір, визначається лише їхньою позицією до популярного фрейму «*спорт (мистецтво, родина) поза політикою*», а не політичними симпатіями.

Водночас саме таке розділення потенційно може відповідати інтересам країни-агресора як зовнішньої групи інтересів, що завдяки невизначеності українців у ставленні до ситуації побудувала неузгодженість та суперечливість на побутовому, профанному рівні – оцінці спортивних подій. Цей інтерес непрямо доводиться появою в російських ЗМІ заголовків, що відповідають продукуванню дискурсу «примирення»: «депутат Госдуми: Усик сделал для восстановления отношений России и Украины больше, чем Порошенко» (Украина.ру, 2018), «Спорт вне политики: Усик рассказал, кому посвятил свою победу над Гасиевым» (Каштанова, 2018).

Лексичні засоби конструювання протистояння використовуються бідно, адже з їх застосуванням складно «зачепити» особисто опонента чи суб'єкта, обговорення якого відбувається. Низький рівень експресивного забарвлення тексту свідчить про те, що «перехід на особистості» не поширений, тому агресія й бурхливий прояв емоцій не нарощуються. Більшість протидії стосується боротьби смислів і їх тлумачення комунікаторами того чи іншого дискурсу.

Основною психологічною практикою в цьому комунікативному кейсі є **сегрегація членів спільноти**, котра виступає продовженням відомого з давніх часів принципу політиків «розділяй та володарюй». Її мета – послаблення здатності суспільства до єдності й мобілізації через посилення внутрішніх суперечностей між його членами, які в цьому випадку проявляються на профанному рівні. **Сторони взаємодії** – члени українського суспільства, залежно від їхнього ставлення до фрейму «спорт поза політикою» як об'єкт впливу; потенційно – країна-агресор як суб'єкт впливу. **Інструменти** використовувалися як дискурсивні, так і недискурсивні. До дискурсивних засобів відтворення практики належить застосування волатильності думки, поширення фрейму «спорт поза політикою», підкреслення необхідності та можливості примирення сторін. Примітно, що ці інструменти використовуються переважно одні проти одних безпосередніми учасниками дискурсів, котрі беруть участь у комунікації в українському сегменті соціальних мереж, а не потенційно зацікавленою стороною – країною-агресором. До недискурсивних інструментів – створення умов для проведення двобою на території Росії, фасилітації наявного

конфлікту. Відтворення такої практики будує «лінію розлому» між громадянами, не надто зацікавленими в політичних подіях, і є ефективною для впливу на дискурс на профанному рівні, тобто має більш широкий вплив.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дискурс у соціальних медіа в наведеному комунікативному кейсі характеризується досить бурхливою реакцією в мережі Facebook. Комунікатори здійснювали навіювання на цільову аудиторію певного психологічного ефекту, а саме: ефекту **монотонії**, утоми від інформації та втрати інтересу як мотиваційного компонента, що відбувалося через одноманітність подібних заяв і їх повторюваність. Монотонія постає як «суспільна втома» й може виникати як наслідок надмірної експлуатації полярних дискурсів «спорт (культура) поза політикою/частина політики». Експлуатація цих дискурсів в українському комунікативному середовищі, а особливо в соціальних медіа на профанному рівні триває з початку російської агресії проти України у 2014 р. та активно здійснюється як «антиросійськими», так і «проросійськими» групами інтересів. Спорт і культуру традиційно вважають елементами «м'якої сили», про що постійно стверджують лобісти дискурсу «частина політики»; водночас у менш політично вмотивованих громадян особисті симпатії до спортивних чи культурних діячів переважають над політичними ідеологемами. Інструменти дискурсивної боротьби, що використовуються в цьому випадку, є звичними для аудиторії та не викликають емоційної реакції. Натомість монотонія, що виникла навколо зіткнення одноманітних дискурсів унаслідок помірної сегрегації членів спільноти на профанному рівні, спричиняє втому адресатів від цих дискурсів як таких і втрату мотивації якимось позиціонувати себе відносно подій.

Цей ефект може бути продуктивно використаний для відволікання уваги від справді важливих подій через «забивання» дискурсу зайвою інформацією для зниження протестного потенціалу суспільства через маргіналізацію протесту або ж задля формування в громадськості «втоми від війни», яка підсвідомо сприймається як одна з причин такого дискурсивного зіткнення. Для виходу зі стану монотонії або принаймні зменшення його негативних проявів можна застосувати зміну ритму подачі тієї самої інформації, у т. ч. смислових наголосів у ній, і висвітлювати її з такої позиції, яка зміщу-

ватиме суспільний фокус і спричинятиме нові реакції. Так відбуватиметься «розкачування» дискурсу для його актуалізації.

Дослідження психологічних ефектів, які можуть конструюватися завдяки застосуванню психологічних практик у соціальних медіа та використовуватися групами інтересів для виконання певних завдань, видається важливим із погляду інформаційно-психологічної безпеки держави й гармонізації суспільних відносин.

Література

1. Антонова, Н. Л. (2009). Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа. *Известия Уральского государственного университета. Серия 3: Общественные науки*, 2009, № 4 (70), (4 (70)).
2. Бурдые, П. (2001). *Практический смысл*. Москва, 246 с.
3. ван Дейк, Т. А. (1989). *Язык, познание, коммуникация*. Москва: Прогресс, 252 с.
4. Вебер, М. (1990). *Основные социологические понятия*. Москва: Прогресс, 602–644.
5. Ерофеева, Е. В., & Кудлаева, А. Н. (2003). К вопросу о соотношении понятий ТЕКСТ и ДИСКУРС. *Проблемы социо-и психолингвистики: сб. ст.*, (3), 28–36.
6. Каштанова, О. (2018). *Спорт вне политики: Усик рассказал, кому посвятил свою победу над Гасиевым*. Retrieved from: <https://nation-news.ru/382146-sport-vne-politiki-usik-rasskazal-komu-posvyatil-svoyu-pobedu-nad-gasievym>
7. Олещук, П. М. (2014). Вплив соціальної мережі facebook на політичну мобілізацію. *Гілея: науковий вісник*, (88), 336–340.
8. Сайт «ТСН» (2018). *Олександр Усик змінює свої політичні погляди*. Взято з: https://www.youtube.com/watch?v=tnzPQq_XWew
9. Сайт «Украина.Ру» (2018). *Депутат Госдумы: Усик сделал для восстановления отношений России и Украины больше, чем Порошенко*. Retrieved from: <https://ukraina.ru/news/20180722/1020665945.html>
10. *Сторінка у мережі Facebook «Serg Marco»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/serg.marco/posts/2046423085675536>
11. *Сторінка у мережі Facebook «Vitalii Cherynoga»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/vitalii.cherynoga/posts/1997758706935475>
12. *Сторінка у мережі Facebook «Volodymyr Groysman»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/volodymyrgroysman/photos/a.149589705209952.1073741830.149481385220784/757981411037442/?type=3>
13. *Сторінка у мережі Facebook «Анатолій Шарій»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10217227811995793&set=a.3485087894352.2162863.1486042157&type=3>
14. *Сторінка у мережі Facebook «Анатолій Шарій»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/anatolijsharij/posts/10217228183205073>

15. *Сторінка у мережі Facebook користувача «Богдан Яременко»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/bohdan.yaremenko/posts/1963882473675865>
16. *Сторінка у мережі Facebook «Олег Ляшко»*. (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1745815338820389&set=a.203186263083312.51090.100001758206922&type=3&theater>
17. *Сторінка у мережі Facebook «Олексій Роговик»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/ole.rogovik/posts/1019409821549615>
18. *Сторінка у мережі Facebook «Петро Олещук»* (2018). Взято з: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2199689966725696&id=10000541433652
19. *Сторінка у мережі Facebook «Роман Кушнар'юв»* (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/roman.kushnaryov/posts/1730823480304730>
20. *Сторінка у мережі Facebook «Юлія Тимошенко»*. (2018). Взято з: <https://www.facebook.com/YuliaTymoshenko/photos/a.236028753101902.57456.187313651306746/1875653402472754>
21. Суханова, А. Ш. (2017). Интернет-практики как вид социальных практик: теоретический обзор. *Теория и практика общественного развития*, (2).
22. Фуко, М. (1996). *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности*. Москва, 448 с.
23. Шугальский, С. С. (2012). Социальные практики: интерпретация понятия. *Знание. Понимание. Умение*, (2).
24. Auerbach, C., & Silverstein, L. B. (2003). *Qualitative data: An introduction to coding and analysis*. NYU press.
25. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change* (Vol. 10). Cambridge: Polity press.
26. Jørgensen, M. W., & Phillips, L. J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. Sage.
27. Lozev, K., & Murray, A. (2013). The digital diplomacy potential. *KM World*, (22), 6–12.

References

1. Antonova, N. L. (2009). Sotsyalnaia praktyka: teoretyko-metodolohycheskye osnovaniya yssledovatel'skogo analiza [Social practice: theoretical and methodological foundations of research analysis]. *Yzvestiya Uralskoho gosudarstvennogo unyversyteta. Ser. 3, Obshchestvennye nauky – News of the Ural State University, Ser. 3, Social Sciences*, 2009. N 4 (70), (4 (70)) [in Russian].
2. Bourdieu, P. (2001). *Praktycheskyi smysl* [Practical meaning]. Moskva, 246 p. [in Russian].
3. van Dyck, T. A. (1989). *Yazyk, poznanie, kommunykatsiya* [Language, cognition, communication]. Moskva: Prohress, 252 p. [in Russian].
4. Weber, M. (1990). *Osnovnye sotsyolohycheskye poniatyia* [Basic sociological concepts]. Moskva: Prohress, 602–644 [in Russian].
5. Erofeeva, E. V., & Kudlaeva, A. N. (2003). K voprosu o sootnoshenyy poniatyi TEKST y DYSKURS [To the question of the relationship between the

concepts of TEXT and DISCOURSE]. *Problemy sotsyo-y psikholynhvystyky – Problems of socio-and psycholinguistics: Sb. st, (3), 28–36 [in Russian].*

6. Kashtanova, O. (2018). Sport vne polityky: Usyk rasskazal, komu posviatyl svoiu pobedu nad Hasyevym [Sport outside politics: Usik told who he dedicated his victory over Gassiev]. Retrieved from <https://nation-news.ru/382146-sport-vne-politiki-usik-rasskazal-komu-posvyatil-svoiu-pobedu-nad-gasievym> [in Russian].

7. Oleshchuk, P. M. (2014). Vplyv sotsialnoi merezhi facebook na politychnu mobilizatsiiu [The impact of the Facebook social network on political mobilization]. *Hileia: naukovyi visnyk – Hiley: scientific bulletin*, (88), 336–340 [in Ukrainian].

8. Sait «TSN» [Site TSN] (2018). Oleksandr Usyk zminiue svoi politychni pohliady [*Alexander Usik is changing his political views*]. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=tnzPQq_XWew [in Ukrainian].

9. Sait «Ukrayna.Ru» [Site Ukraine.Ru] (2018). Deputat Hosdumy: Usyk sdela dlia vosstanovleniia otnoshenyi Rossii i Ukrainy bolshe, chem Poroshenko [*State Duma deputy: Usyk did more to restore relations between Russia and Ukraine than Poroshenko*]. Retrieved from <https://ukraina.ru/news/20180722/1020665945.html> [in Russian].

10. *Storinka u merezhi Facebook «Serg Marco» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/serg.marco/posts/2046423085675536> [in Ukrainian].

11. *Storinka u merezhi Facebook «Vitalii Chepynoga» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/vitalii.chepynoga/posts/1997758706935475> [in Ukrainian].

12. *Storinka u merezhi Facebook «Volodymyr Groysman» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/volodymyrgroysman/photos/a.149589705209952.1073741830.149481385220784/757981411037442/?type=3> [in Ukrainian].

13. *Storinka u merezhi Facebook «Anatolyi Sharyi» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10217227811995793&set=a.3485087894352.2162863.1486042157&type=3> [in Ukrainian].

14. *Storinka u merezhi Facebook «Anatolii Sharii» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from [://www.facebook.com/anatolijsharij/posts/10217228183205073](https://www.facebook.com/anatolijsharij/posts/10217228183205073) [in Ukrainian].

15. *Storinka u merezhi Facebook korystuvacha «Bohdan Yaremenko» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/bohdan.yaremenko/posts/1963882473675865> [in Ukrainian].

16. *Storinka u merezhi Facebook «Oleh Liashko». [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1745815338820389&set=a.203186263083312.51090.100001758206922&type=3&theater> [in Ukrainian].

17. *Storinka u merezhi Facebook «Oleksii Rohovyk» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/ole.rogovik/posts/1019409821549615> [in Ukrainian].

18. *Storinka u merezhi Facebook «Petro Oleshchuk» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2199689966725696&id=100000541433652 [in Ukrainian].
19. *Storinka u merezhi Facebook «Roman Kushnarov» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/roman.kushnaryov/posts/1730823480304730> [in Ukrainian].
20. *Storinka u merezhi Facebook «Iuliia Tymoshenko» [Page in Facebook network]* (2018). Retrieved from <https://www.facebook.com/YuliaTymoshenko/photos/a.236028753101902.57456.187313651306746/1875653402472754> [in Ukrainian].
21. Sukhanova, A. Sh. (2017). Ynternet-praktyky kak vyd sotsyalnykh praktyk: teoretycheskyi obzor [*Internet practices as a form of social practices: a theoretical review*]. *Teoryia y praktyka obshchestvennoho razvytyia – Theory and practice of social development*, (2) [in Russian].
22. Foucault M. (1996). *Volia k ystyne: po tu storonu znaniya, vlasty y seksualnosti [The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power, and Sexuality]*. Moskva, 448 p. [in Russian].
23. Shuhalskyi, S. S. (2012). Sotsyalnye praktyky: ynterpretatsyia poniatyia [Social practices: interpretation of the concept]. *Znanye. Ponymanye. Umenye – Knowledge. Understanding. Skill*, (2) [in Russian].
24. Auerbach, C., & Silverstein, L. B. (2003). *Qualitative data: An introduction to coding and analysis*. NYU press.
25. Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change* (Vol. 10). Cambridge: Polity press.
26. Jørgensen, M. W., & Phillips, L. J. (2002). *Discourse analysis as theory and method*. Sage.
27. Lozev, K., & Murray, A. (2013). The digital diplomacy potential. *KM World*, (22), 6–12.

Received: 11.11.2019

Accepted: 25.11.2019

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор праці відповідає за достовірність і вірогідність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядає редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із двома анотаціями (мінімум – 12, максимум – 20 сторінок).

До редколегії збірника потрібно подати:

1) повну електронну версію статті;

формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – п'ять знаків; сторінки статті мають бути пронумеровані; не використовувати переносів; дробові числа подавати через кому (напр. 0,105), а не через крапку; формули: розмір шрифту – 11, великий індекс – 8, маленький індекс – 5, великий символ – 14, маленький символ – 11пт; таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву; ілюстративний матеріал подавати в тексті, підписи набирати курсивом; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;

Список літератури оформляти за такими нормами:

Складаються два списки літератури: 1. **Література** (*вирівнювання по центру*) оформлюється згідно зі стандартом **APA**; 2. **References** (*вирівнювання по центру*) – теж згідно зі стандартом **APA**.

Приклади оформлення літератури (за стилем АРА)

Журнали:

Ahutina, T. V., Zasyupkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). *Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie* [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 [in Russian].

Книги:

Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psyholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija», 287 [in Ukrainian].

Матеріали конференції:

Milinchuk, V. I. (2015). *Psyholingvistichni osoblyvosti ekspresyvnoi dyslalii v ditej* [Psycholinguistic features of expressive dyslalia in children]. Proceedings from International Scientific Conference ‘15: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciia [Psyholingvistyka v suchasnomu sviti – 2015] – The Xth International Scientific Conference «Psycholinguistics in a Modern World – 2015»* (pp. 76–77). Pereyaslav-Khmelnytskyi [in Russian].

На кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті;

посилаючись на статтю, у списку літератури обов’язково вказувати її авторів, назву, джерело-видання, рік, випуск (число), сторінки; на книгу в цілому – авторів, назву (і жанр), місце видання, видавництво, рік та кількість сторінок; на інтернет-видання – джерело та дату використання;

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем АРА, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Структура статті:

- 1) УДК, рядком нижче – назва статті (великими літерами);
- 2) прізвище, ініціали автора, рядком нижче – організація, місто, країна, електронна адреса автора (якщо два автори – дві електронні адреси);
- 3) резюме українською мовою (200–250 слів) (10 кегль);
- 4) ключові слова українською мовою (5–7 слів) (10 кегль);
- 5) прізвище, ім’я автора англійською мовою (10 кегль);
- 6) назва статті англійською мовою (10 кегль);
- 7) резюме англійською мовою (200–250 слів) (10 кегль);

- 8) ключові слова англійською мовою (5–7 слів) (10 кегль);
- 9) прізвище, ім'я автора російською мовою (10 кегль);
- 10) назва статті російською мовою (10 кегль);
- 11) резюме російською мовою (200–250 слів) (10 кегль);
- 12) ключові слова російською мовою (10 кегль),
- 13) постановка наукової проблеми та її значення;
- 14) аналіз останніх досліджень із цієї проблеми;
- 15) формулювання мети та завдань статті;
- 16) методи та методики;
- 17) виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження;
- 18) висновки й перспективи подальших досліджень;
- 19) **література** оформляється згідно зі стандартом **APA** (на кожному положенні є посилання в статті);
- 20) **References** оформляється згідно зі стандартом **APA**;
- 21) у разі потреби – примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень;
 - 2) відомості про автора надати редколегії, заповнивши форму, подану нижче.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назва статті _____

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь та вчене звання, посада автора (-ів) *(українською та англійською мовами)* _____

ORCID *(цифровий ідентифікатор автора. Отримати свій унікальний ідентифікатор ORCID можна, зареєструвавшись <https://orcid.org/register>)* _____

Місце роботи, навчання, поштова адреса, індекс, службовий телефон (установи чи організації) *(українською та англійською мовами)* _____

Поштова адреса Нової пошти, № відділення, на яке редколегія надсилає друкований примірник журналу _____

Телефон _____

E-mail _____

Для публікації статті в журналі на адресу редакції *psyprojournal@gmail.com* потрібно надіслати:

- 1) прізвище_стаття.doc
- 2) прізвище_відомості про автора.doc
- 3) прізвище_квитанція-оплата.jpeg (після позитивного рішення редакції)

Інформацію щодо реквізитів оплати автор отримує на електронну адресу в разі позитивного рішення редколегії журналу про публікацію статті.

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychoprospects.eenu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation. It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body, e. g. Larysa Zasiakina, Head of General and Social Psychology Department, Lesya Ukrainka East European National University, e-mail: l_zasiakina@ukr.net

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 200–250 words preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. Also 5–7 key words should be included at the end of each of them.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr (Gilberg, 2017), while (Gilberg, 2017: 76–78) means number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. No images or illustrations should be inserted. The article should contain the following parts: background of the problem; objectives; procedure of the research; methods and test materials; conclusion.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e. g:

1. Ahutina, T. V., Zasyapkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 [in Russian].
2. Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psiholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija», 287 p. [in Ukrainian].

For the editorial board must be filed:

1) An article file and additional image files (E-mail: psyprojournal@gmail.com); in Windows format, version of MS Word; for illustrations – JPG format, resolution – 300 dpi;

2) Information about the author: surname, name, patronymic; academic rank, position, place of work (institution, division) of the author; address; Email; phone.

Author's Information

Title of the article _____

Last, first and middle name, scientific degree and academic title, author's position (*in Ukrainian and English*) _____

ORCID (*Digital ID. You may obtain your unique ORCID ID by having registered at <https://orcid.org/register>*) _____

Place of work, study, postal address, index, office phone number (of the establishment or organization) (*in Ukrainian and English*) _____

Postal address of the New Post Office, №, where the Editorial board sends the issue _____

Phone _____

E-mail _____

Files should be named after the author's surname:

1) Ivanenko _ article.doc

2) Ivanenko _ information about the author.doc

3) Ivanenko _ payment (scanned document) (after a positive decision of the editor)

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.eenu.edu.ua>

Для нотаток

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 34

ISSUE 34

Редактор і коректор: Г. О. Дробот
Технічний редактор: І. С. Савицька

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 18,36 ум. друк. арк., 17,77 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.
Редакція і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.